Universiteit Utrecht

HET LEVEN VAN DE JOODSE HARPISTE

ROSA SPIER

tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945

Marthe Nicola Holman, 4153790
Universiteit Utrecht 2016-2017
Faculteit Geesteswetenschappen
Bachelor eindwerkstuk Muziekwetenschap Blok 4
Scriptiebegeleider: Prof. Dr. Emile Wennekes

Datum: 24 augustus 2017

SAMENVATTING

De harpiste Rosa Spier (1891-1967) ontwikkelde zich tot een nationaal- en internationaal bekende concertharpiste. Zij gaf les aan de Conservatoria van Amsterdam en Den Haag, en was vanaf 1932 als solo-harpiste aan het Concertgebouw Orkest verbonden. Door middel van literatuur- en bronnenonderzoek wil ik in deze scriptie bijdragen aan een gedetailleerd en wetenschappelijk verantwoord overzicht van haar leven tijdens 1940-1945. In deze periode onderging zij als musicus, maar ook als persoon de ingrijpende maatregelen van de Duitse bezetter. In het kader van de arisering verloor zij haar baan bij beide conservatoria en bij het Concertgebouw Orkest. Na een periode bij het Joodsch Symphonie Orkest dook zij onder. Mogelijk als gevolg van verraad kwam zij op 3 december 1942 in Kamp Westerbork terecht. Vanaf 5 januari 1943 kwam zij onder de bescherming van "Lijst Van Dam" te staan, hetgeen van grote invloed was op de verdere gebeurtenissen in haar leven deze jaren. Door haar positie op deze lijst vertrok zij op 16 februari 1943 naar huize De Schaffelaar in Barneveld als lid van de Barneveldgroep, die daar een relatief beschermde status genoot. Deze Barneveldgroep werd echter op 29 september 1944 via Westerbork op 4 september 1944 naar Theresienstadt gedeporteerd. Begin februari besloot zij mee te gaan naar het neutrale Zwitserland met een uitwisselingstransport dat het gevolg was geweest van hoge politieke onderhandelingen. Toen zij, nadat zij in Zwitserland herenigd was met een harp, in augustus 1945 terugkwam in Nederland, kreeg zij te maken met teleurstellingen die haar deden besluiten een nieuwe start te maken bij het zojuist opgerichte Radio Filharmonisch Orkest. Naast een inleiding over de Duitse cultuurmaatregelen en een biografische schets van Rosa's vooroorlogse leven zijn vooral de episodes over de Barneveldgroep en het transport naar Zwitserland in deze scriptie van nieuw feitenmateriaal voorzien.

DANKWOORD

Mijn interesse voor het onderwerp van deze scriptie groeide uit een lezing van Prof. Dr. Emile Wennekes over de remigratie van Joodse musici na de Bevrijding van Nederland. Tijdens deze lezing kwam ook Rosa Spier ter sprake, over wie ik al het één en ander had gehoord, maar van wie ik nog niet veel wist. Ik wil professor Wennekes dan ook graag bedanken voor het opwekken van mijn interesse voor de invloed van de Duitse bezetting op het leven van Joodse musici, waaronder Rosa Spier, en het begeleiden van deze scriptie. Ook wil ik graag dr. Rutger Helmers bedanken voor zijn begeleiding tijdens het Onderzoeksseminar en bovendien ook mijn studie- en groepsgenoten Henk Hylkema en Hajé Nordbeck voor het meedenken over mijn onderwerp tijdens deze sessies, en voor het lezen en geven van feedback op mijn conceptversie.

Bovendien wil ik graag Regina Ederveen bedanken voor haar hulp, vriendelijkheid en gastvrijheid om bij haar thuis haar materialen over Rosa Spier door te spitten. Van haar kennis, die zij onder andere heeft opgeschreven in haar biografie over Rosa Spier, heb ik veelvuldig en zeer dankbaar gebruik gemaakt.

Tijdens het onderzoek ben ik vele bijzondere mensen tegen gekomen, onder wie- naast Regina Ederveen - ook Jaap Nijstad. Zijn onderzoek naar het werk van Leo Kok, maar ook zijn speciale familiale relaties met deze tekenaar hebben veel indruk op mij gemaakt. Bovendien heb ik dankbaar gebruik mogen maken van zijn kennis over het portret van Rosa dat het voorblad van deze scriptie siert, en over het leven van Leo Kok, die op een aantal momenten het leven van Rosa kruiste.

Bij het verzamelen van alle archiefmaterialen, wat voor mij een geheel nieuwe onderzoeksmethode was, heb ik veel hulp gekregen van medewerker Eric Heijselaar van het Stadsarchief Amsterdam, René Pottkamp van het NIOD, en Ron Coleman van het USHMM. Al deze genoemde personen hebben tijd en energie gestoken in het doornemen, scannen en verwijzen naar archiefstukken die van belang waren voor deze scriptie. Zij hebben mij geholpen toen ik door de bomen het bos niet meer zag in hun collecties en mijn enthousiasme voor het onderzoek telkens weer aan te wakkeren, waar ik hen zeer dankbaar voor ben.

Daarnaast wil ik graag de medewerkers van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid bedanken voor hun hulp bij het raadplegen van het audiovisueel materiaal over en van Rosa Spier. Bovendien wil ik graag Deborah van der Starre bedanken, de producente van de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp,* voor het opsturen van een kopie van deze documentaire en voor het geven van een licentie om materiaal hieruit te gebruiken.

Het Joods Historisch Museum heeft mij bovendien toestemming gegeven om het portret van Rosa Spier door Leo Kok op mijn voorblad weer te geven, waar ik hen ook zeer dankbaar voor ben.

Als laatst, maar niet in het minst, wil ik mijn familie en lieve vrienden bedanken, die mij elke keer weer aangemoedigd hebben om nog even door te zetten en met interesse hebben geluisterd naar al mijn bevindingen en mij beloond hebben met hun gezelligheid, vriendschap en liefde.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting 2

Dankwoord 3

I. Inleiding 6
Doel van deze scriptie en onderzoeksmethode 7
Opbouw en indeling 9

I. Het leven van Rosa Spier: een schets 10

II. 'Maar…in 1940 kwam de grote catastrophe – de oorlog!' 13
Arisering van het Nederlandse muziekleven 15
Het Concertgebouw Orkest 16
Het Joodsch Symphonie Orkest 23

III. Onderduiken, gevangenschap en "Sperre" 28
Onderduiken 28
Twee maanden Westerbork 29
Lijst Frederiks en Lijst Van Dam: Huize De Schaffelaar 30

IV. Van Doorgangskamp naar Ghetto 40
Met De 'Barneveld-groep' in Westerbork 40
De Weg naar Theresienstadt 41
'Cloak-and-Dagger Stories': hereniging met de harp 44
De 'Musy Affaire' 45
Hereniging met de harp 47

V. Conclusie 50

Bibliografie 52

Lijst van illustraties 57

Appendix 59
1. Handschrift Rosa Spier 59
A. Mijn Levenservaringen in de Vorm van een Schets & Flitsen uit Moeders' Leven 59
B. Flitsen uit Moeders' Leven 69
2. Uitgetypt Materiaal van Rosa Spier 71
A. 82 A 11, doos 715 Uitgetypte versie van *Mijn levenservaringen in de vorm van een Schets* 71
B. 82 A 12 Doos 715 Uitgetypt Materaiaal (Diversen) 84
C. 82 A 13 Uitgetypte versie van *Flitsen uit Moeders' Leven* 97
D. 82 A 14 Klicka 99
E. 82 A 15 De Transporten 100
F. 82 A 16 Eenzaamheid 101
G. 82 A 17 De luchtmacht 102
3. Verzoek van Frederiks aan Generalkommissar Schmidt om aan Gemmeker te bevestigen dat een paar dozijn personen vrijstelling heeft, d.d. 14 januari 1943 103
4. Theresienstadt Transport 7 februari 1945 107
A. Brief van Roswell McClelland aan Ernest Frischer over het Theresienstadt transport (Engels) 107

B. Brief met lijst van namen van Roswell McClelland aan Generaal William O'Dwyer, d.d. 16 februari 1945 108

I. INLEIDING

Het portret van Rosa Spier op het voorblad van deze scriptie, dat Leo Kok tekende in februari 1943 te Westerbork, vormt een tastbare herinnering aan zowel getekende als tekenaar van hun tijd in dit doorgangskamp. Dit portret herinnert mij bovendien aan alle slachtoffers van de Holocaust. Diegenen die het overleefd hebben, maar de rest van hun leven getekend zijn door hun ervaringen. En diegenen die het niet overleefd hebben, waaronder Leo Kok. Hij stierf op 12 mei 1945 van uitputting en ziekte, zes dagen na de bevrijding door Amerikaanse troepen van het werkkamp Ebensee van Mauthausen, waar hij tot dat moment gevangen had gezeten.[1] De vrouw op zijn portrettekening is de hoofdpersoon in deze scriptie, waarin haar leven wordt beschreven tijdens de periode 1940-1945. Ik heb deze tijdspanne gekozen om te onderzoeken, omdat hier nog veel onduidelijkheden over bestonden. Rond 1940 had Rosa Spier als harpiste een grote carrière in Nederland en in het buitenland opgebouwd. Ze was werkzaam aan de conservatoria van Den Haag en Amsterdam, was solo-harpiste bij het Concertgebouw Orkest, en gaf onder andere solo harprecitals en schoolconcerten.[2] Maar haar leven zou echter, zoals dat van alle Joden in Nederland, drastisch veranderen na de toenemende invloed op het bestuur door de Duitsers na mei 1940.

De anti-Joodse maatregelen die door de bezetter ingevoerd werden, hadden haar ontslag bij de conservatoria en het Concertgebouw tot gevolg.[3] Bovendien werd het Joodse musici na de oprichting van de Kultuurkamer op 25 november 1941 onmogelijk gemaakt om in het openbaar op te treden. Openbare optredens waren alleen toegestaan voor leden van het onder de Kultuurkamer vallende Muziekgilde, waarvan Joden waren uitgesloten.[4] Rosa Spier kon nog tijdelijk aan de slag bij het Joodsch Symphonie Orkest, een nieuw opgericht orkest bestaande uit Joodse musici, dat Joodse muziek voor een Joods publiek speelde.[5] Na een periode van onderduiken, kwam Rosa in december 1942 in kamp Westerbork terecht, waarna ze onder bescherming van de "Lijst Van Dam" in februari 1943 naar Barneveld mocht

[1] Jaap Nijstad, *Getekend in Westerbork: Leven en Werk van Leo Kok 1923-1945* (Amsterdam/Hilversum: Onkenhout BV, 1990), 21.
[2] "Spier, Rozalie (1891-1967)," Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, door Annemiek de Jonge, laatst gewijzigd 10/10/2014, http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Rosa%20Spier (geraadpleegd op 1/2/2017).
[3] P.F.T.M. Wouters en W.E. Meiboom, Inventaris van het archief van het Koninklijk Conservatorium voor Muziek, 1826-1955(1957), nummer archiefinventaris: 3.12.02.01, uitgave van Nationaal Archief, Den Haag 1982, p.8. Beschikbaar via: http://www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_3.12.02.01.ead.pdf, en Pauline Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," in *Deel 1: Historie en Kroniek van het Concertgebouw en het Concertgebouworkest (1888-1988),* ed. Bestuur Stichting Eeuwfeest Concertgebouw en Concertgebouworkest (Zutphen: De Walburg Pers, 1988), 221.
[4] Emile Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk': A Case Study in the Remigration of European Musicians after World War II," in *The Impact of Nazism on Twentieth-Century Music,* ed. Erik Levi (Wenen, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2014), 327.
[5] Pauline Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk: De Nederlandse Symfonie-orkesten, 1933-1945* (Amsterdam; Zutphen: Walburg Pers, 1993), 183-185.

vertrekken.[6] Deze door pogingen van secretarissen-generaal Karel Johannes Frederiks en Van Dam voor deportatie en tewerkstelling beschermde 'Barnevelders,' werden uiteindelijk via Westerbork in september 1944 naar Theresienstadt gedeporteerd.[7] Terwijl de Barneveldgroep in Theresienstadt langzaam uit elkaar begon te vallen en de bescherming ervan steeds minder zeker werd, vonden er op politiek niveau onderhandelingen plaats tussen verschillende Westerse organisaties en hooggeplaatste personen, zoals Heinrich Himmler.[8] Het gevolg hiervan was een uitruil van ongeveer 1200 gevangenen uit Theresienstadt, waaronder Rosa Spier, naar Zwitserland tegen een betaling van vijf miljoen Zwitserse franken in februari 1945.[9] Hoewel Rosa in Zwitserland uit handen van de Duitsers was, kon ze pas in augustus 1945 eindelijk terug naar Nederland komen.[10]

Doel van deze scriptie en onderzoeksmethode

Hoewel er al het één en ander geschreven is over Rosa Spier, is een wetenschappelijk verantwoord onderzoek naar haar leven tijdens de periode 1940 - 1945 nog niet uitgevoerd. Hierin wil ik met deze scriptie een bijdrage leveren. Ik focus op de periode 1940-1945 om de invloed van de Duitse bezetting van Nederland op Joodse musici in het algemeen en in het bijzonder Rosa Spier beter te kunnen begrijpen. Ook bespreek ik de periode kort na de oorlog en de teleurstellingen waarmee Rosa Spier te maken kreeg na haar terugkomst in Nederland. Deze teleurstelling is ook merkbaar bij andere musici, die, in plaats van hun vorige levens op te pakken, ervoor kozen een nieuwe start te maken. Om een beeld te schetsen van de ontwikkeling van Rosa's leven na de overname van het bestuur van Nederland door Nazi-Duitsland in mei 1940, heb ik archiefonderzoek gecombineerd met literatuuronderzoek. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van documentaires waarin interviews met inmiddels overleden bekenden van Rosa Spier opgenomen zijn.

De archieven die ik heb geraadpleegd zijn die van het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), het Nederlands Muziek Instituut (NMI), het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, en het Stadsarchief Amsterdam. Het NIOD beschikt over belangrijk archiefmateriaal over de Van Leer Stichting (van belang voor het gedeelte over het Joodsch Symphonie Orkest) en over de pogingen van secretarissen-generaal Frederiks en Van Dam om vrijstelling van tewerkstelling voor de zogenaamde 'Barneveld-groep' te krijgen. Het NMI bevat veel persoonlijk materiaal van Rosa Spier, waaronder haar

[6] Regina Ederveen, *Weg van de Harp: Biografie over harpiste Rosa Spier* (Rijssen: Uitgeverij Cantique, 2011), 93-94.
[7] Boris de Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering? Het Verhaal van de Joodse 'Barneveld-groep' 1942-1945* (Barneveld: BDU, 1992), 47-52, 60-67.
[8] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 47-52, 64-65, en Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 323-324.
[9] "Theresienstadt: Final Weeks, Liberation, and Postwar Trials," USHMM, https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007505 (geraadpleegd 15 augustus 2017).
[10] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 329.

tot op heden ongepubliceerde memoires die ik heb opgenomen in de appendix. De documentaire *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Domino Films, 1998) is te bekijken bij Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid. Het Stadsarchief Amsterdam heb ik geraadpleegd voor het gedeelte over het Concertgebouw Orkest en Rosa's 'remigratie' vanaf augustus 1945. Ik had ook graag het archief van het Herinneringskamp Westerbork willen bezoeken, maar dit bleek niet mogelijk vanwege sluiting van het archief in het kader van een project. Ik had hier graag correspondentie van Rosa Spier willen vinden en data van haar aankomst en vertrekken willen verifiëren. Bovendien zou hier mogelijk materiaal te vinden zijn van een eventuele aanvraag van Rosa Spier aan secretaris-generaal Van Dam om onder de bescherming van de "Lijst van Dam" te komen.

Bovendien zijn een aantal archieven (waaronder die van bovenstaande instituten) met materiaal over of van Rosa Spier gedigitaliseerd en online beschikbaar, wat het onderzoek vergemakkelijkt heeft. Daarnaast heb ik contact gehad met Ron Coleman van het United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Via het insturen van een onderzoeksvraag heb ik van hen archiefmateriaal toegezonden gekregen wat vooral voor verduidelijking van het transport van Theresienstadt naar Zwitserland cruciaal gebleken is. Om een algemene indruk van de periode van de bezetting te krijgen heb ik een aantal gebouwen van het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam bezocht, waaronder het Nationaal Holocaust Museum en de Hollandse Stadschouwburg. Het Joods Historisch Museum heeft mij toestemming verleend de scan van de originele portrettekening van Rosa Spier door Leo Kok te gebruiken.

Ook na het doen van dit onderzoek blijft een aantal vragen onbeantwoord en zijn er nieuwe vragen opgeroepen. Mijn oom, John Wigmans, archivaris bij het West-Fries Archief, drukte mij op mijn hart dat doen van archiefonderzoek veel tijd kost, en dat het soms vele jaren kost voordat een resultaat gevonden wordt waarnaar gezocht werd. Ik hoop dat ik in ieder geval een aantal antwoorden, maar ook nog te ontrafelen raadsels aan het licht heb kunnen brengen.

OPBOUW EN INDELING

Deze scriptie begint met een biografische schets van het leven en de harp carrière van Rosa vanaf haar geboorte tot rond de aanvang van de bezetting in mei 1940. Hierbij komen vooral haar werkzaamheden rond het jaar 1940 aan bod.

Vervolgens wordt na een korte toelichting op de veranderingen in het bestuur van Nederland na mei 1940, beschreven wat deze veranderingen op bestuursniveau voor gevolgen hadden op het leven van Rosa Spier. De focus ligt hier op de invloed van het ariseringsproces, dat het ontslag en het isolement van Joden uit het gehele openbare leven behelst. Ook wordt beschreven hoe Rosa in deze periode werk kreeg bij het Joodsch Symphonie Orkest. Een beschrijving van tenminste een deel van het nieuwe bestuur van Nederland is in deze sectie noodzakelijk vanwege de wisselwerking en invloed die dit had op individuele keuzes en verhalen. Aan de hand van de instituten waar Rosa werkzaam is geweest, kan een tipje van de sluier opgelicht worden met betrekking tot de veranderingen die de bezetting meebracht voor het Nederlandse muziekleven en de Joodse musici.

In het derde hoofdstuk wordt beschreven hoe, na haar ontslag en vervolgens haar gevangenneming in Westerbork, het leven van Rosa zich afspeelde in gevangenschap, terwijl ze tegelijkertijd in een dilemma's oproepende en niet-geheel te vertrouwen bescherming verkeerde als lid van de Barneveldgroep. Tevens zal het vertrek tegen losgeld vanuit Theresienstadt naar Zwitserland besproken worden, en hoe zij uiteindelijk, ondanks dat ze nog steeds in beperkte vrijheid leefde, nu wel uit Duitse handen was. Als uitgeleide bespreek ik kort de terugkomst van Rosa Spier in Nederland en het effect dat de bezetting en de holocaust volgens haar memoires op haar leven en carrière heeft gehad.

Ik heb de vrijheid genomen om Rosa in deze scriptie bij haar voornaam te noemen, hoewel ik, naast een gedeelde passie voor de harp, verder geen persoonlijke verwantschap met haar heb. Het was voor mij onvermijdelijk dat ik voor de lange tijd die ik nodig heb gehad voor het schrijven van deze scriptie gehecht raakte aan haar als persoon. Ik hoop met deze scriptie eer te doen aan haar en aan haar herinnering.

I. HET LEVEN VAN ROSA SPIER: EEN SCHETS

Rosa (Rozalie) Spier werd geboren in Den Haag op 7 november 1891 als dochter van Nederlandse Joden. Haar ouders, Wolf Spier en Sientje Polak, kregen negen kinderen waarvan Rosa de jongste was en waarvan er twee jong gestorven zijn.[11] In haar memoires, opgeschreven in juli 1961, waarin *Flitsen uit Moeders' Leven* is opgenomen, schrijft Rosa over haar vader; 'Moeder trouwde met een zoon uit een Overijsselse familie van boeren en veekopers. Het was een Orthodox-Joods gezin waar een strikt rituele huishouding werd gevoerd.'[12] Het gezin woonde boven het pakhuis van haar vaders groothandel, die uiteindelijk failliet is gegaan. Het huwelijk tussen haar ouders zou geen standhouden en Rosa kwam na hun echtscheiding bij haar moeder te wonen. Rond haar tiende of elfde levensjaar stuurde Sientje Polak haar dochter naar de 'Koorklassen' op de muziekschool in Den Haag. Deze Koninklijke Muziekschool werd in 1901 hernoemd tot Koninklijk Conservatorium voor Muziek toen deze 45 jaar bestond.[13] Rosa werd vervolgens opgemerkt door de toenmalige directeur Henri Viotta, die haar moeder bij zich liet roepen en suggereerde dat Rosa een instrument moest gaan spelen. Nadat Sientje Polak een voordracht had gehoord van het *Ave Maria* van Bach/Gounod op viool, begeleid door de harplerares van de zojuist opgerichte harpklas, dacht zij aan de harp als geschikt instrument voor haar dochter.[14] Rosa's eerste solo uitvoering vond plaats op 30 april in 1904 op dertienjarige leeftijd op het Haagse Koninklijk Conservatorium waar ze het *Andantino* uit het concert voor fluit en harp van Mozart K.299 speelde.[15] Daarnaast verkreeg Sientje Polak voor Rosa, volgens Rosa zelf in 1904, een gratis plek voor de driejarige meisjesopleiding aan de H.B.S.[16] Intussen richtte Henri Viotta, naast zijn werkzaamheden als directeur van het Koninklijk Conservatorium, in 1904 het Residentie Orkest op. Vanaf 1905 liet hij Rosa in dit orkest de rol van tweede harp vervullen.

Rond haar veertiende à vijftiende levensjaar was Rosa druk met zowel haar opleiding aan de HBS, muziekschool- lessen en optredens, en haar werkzaamheden bij het Residentie Orkest. Uiteindelijk besloot ze, na een regeling tot vrijstelling van bepaalde vakken, de HBS te verlaten en zich op het conservatorium te concentreren.[17] Rosa ontmoette rond deze tijd de harpist Otto Müller, harpist bij de Berliner Philharmoniker, bij wie zij in de zomermaanden harples nam, en later na haar afstuderen aan het conservatorium privéles kreeg. Ondanks dat Rosa haar eigen harptechniek onder de maat vond - volgens haar te wijten aan slechte lessen

[11] Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie, door Regina Ederveen opgevraagde informatie omtrent de kinderen van Wolf Spier en Sientje Polak, behandeld door mw. Drs. S.G. Visscher, 20 januari 2010.
[12] Rosa Spier, *Mijn levenservaringen in de vorm van een schets & Flitsen uit Moeders' leven,* Juli 1961 (niet gepubliceerd manuscript). Den Haag: Nederlands Muziek Instituut, Archief HGM 120, 82 A6, doos 714. Zie Appendix 1A.
[13] Leo Samama, *Nederlandse Muziek in de 20ste Eeuw: Voorspel tot een Nieuwe Dag,* herziene druk (Amsterdam: Amsterdam University Press Salomé, 2006), 22.
[14] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A.
[15] Ederveen, *Weg van de Harp*, 16.
[16] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A.
[17] Ibid.

en onderwijs - studeerde ze met een eerste prijs en een onderscheiding voor solospel in 1909 af aan het conservatorium te Den Haag.[18] In 1910 begon zij als harpiste bij de Arnhemsche Orchest Vereeniging (nu Het Gelders Orkest), waar zij gelijktijdig met de nieuwe dirigent Peter van Anrooy begon. Naar eigen zeggen kon ze maar moeilijk met hem uit de voeten.[19] In deze jaren heeft ze ook vier maanden bij de Italiaanse Opera in Amsterdam gespeeld.[20] In 1912 verliet zij het Arnhemsche Orchest en werd aangenomen bij het Utrechts Stedelijk Orkest, en speelde ze in de zomermaanden bij het operette-theater De Seinpost, in Scheveningen.[21]

In 1901 was De Koninklijke Muziekschool in Den Haag hernoemd tot het Koninklijk Conservatorium voor Muziek.[22] Rosa Spier beschrijft in haar *Levenservaringen* dat zij in 1913 op tweeëntwintigjarige leeftijd, nadat de harpdocente dit Conservatorium had verlaten, deze positie overnam.[23] Datzelfde jaar werd Rosa eerste harpiste bij het Residentie Orkest wederom onder dirigent Van Anrooy.[24] In 1917 trouwde Rosa met Jean Adrianus Albertus Beek, een militair-sergeant die in Purmerend amusementsconcerten voor de soldaten organiseerde en hiervoor ook Rosa geëngageerd had in 1916.[25] Het huwelijk strandde in 1923, maar Beek had in die jaren veel naamsbekendheid voor Rosa opgebouwd door op te treden als haar manager. De componist Sam Dresden schreef bovendien in 1918 de Sonate voor Fluit en Harp, onder andere opgedragen aan Rosa Spier.[26] In 1923, het jaar waarin Rosa scheidde van Beek, verbrak ze haar contract bij het Residentie Orkest, en legde zich toe op zowel solo-optredens als kamermuziek. Ze vormde in deze jaren het Trio Spier en in 1926 het Hollands Instrumentaal Kwintet, met welke zij buitenlandse tournées naar onder andere Italië en Polen maakte.[27]

Vanaf 1925 werkte Rosa bovendien als harpdocente aan het Amsterdamsch Conservatorium, waar ze onder andere aan Phia Berghout les gaf.[28] Per 1 september 1932 werd zij als eerste harpiste aangenomen bij het Concertgebouw Orkest, waar zij tot haar ontslag als gevolg van de anti-Joodse maatregelen in juni 1941 aan verbonden bleef (zie afbeelding 1 en 2: pensioen kaart Rosa Spier). In 1933 werd haar leerlinge Phia Berghout, net afgestudeerd aan het Conservatorium, aangenomen als tweede harpiste bij het Concertgebouw

[18] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A.
[19] Ibid.
[20] Ibid.
[21] Huygens ING, "Spier, Rozalie (1891-1967)," en Ederveen, *Weg van de Harp*, 29.
[22] Samama, *Nederlandse Muziek in de 20ste Eeuw*, 22.
[23] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A.
[24] Huygens ING, "Spier, Rozalie (1891-1967)."
[25] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A, pagina 42-43 van de opsomming.
[26] Huygens ING, "Spier, Rozalie (1891-1967)."
[27] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A, pagina 45-46 van de opsomming, en Huygens ING, "Spier, Rozalie (1891-1967)."
[28] Huygens ING, "Spier, Rozalie (1891-1967)," en "Berghout, Sophia Rosa (1909-1933)," Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, door Pauline Micheels, laatst gewijzigd 27 maart 2017, http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Berghout (geraadpleegd 18 augustus 2017).

Orkest.[29] Begin jaren dertig schreef Leo Smit drie grote werken met harp voor Rosa, waaronder het Concertino welke Rosa speelde in het Concertgebouw tijdens de première in 1934.[30] Rosa heeft in de jaren twintig en dertig veel gedaan om het Nederlandse concertpubliek bekend te maken met de harp, onder andere door solo harp recitals te introduceren, en schoolconcerten en lezingen te verzorgen.[31]

Rond mei 1940 was Rosa, zoals hierboven beschreven, nog verbonden aan het Concertgebouw Orkest en het Koninklijk Conservatorium en Amsterdamsch Conservatorium. In het volgende hoofdstuk zal duidelijk worden wat de inval van Nazi-Duitsland en de groeiende invloed van Duitsland op het Nederlandse bestuur voor gevolg had voor het leven van Rosa Spier en andere Joodse musici.

[29] Wenonah Milton Govea, *Nineteenth- and Twentieth Century Harpists: A Bio-Critical Sourcebook* (Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 1995), 24, en "Berghout, Sophia Rosa (1909-1933)."
[30] Ederveen, *Weg van de Harp*, 73. Leo Smit overleefde de Holocaust niet: hij en zijn vrouw Lientje werden vermoord in Sobibor.
[31] "Spier, Rozalie (1891-1967)," en Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A.

II. 'MAAR…IN 1940 KWAM DE GROTE CATASTROPHE – DE OORLOG!'

> 'Maar… in 1940 kwam de grote catastrophe – de oorlog! En weer verloor ik alles! Op wonderlijke wijze ben ik de oorlog doorgekomen. Ik had hulp gevonden, dáár waar ik het niet verwachtte, en, helaas niet, waar ik het wèl verwachte; maar dat is geen exceptie.[32]

> 'Mijn eerste periode als lid van het Concertgebouworkest werd op memorabele wijze afgesloten: op donderdag 9 mei 1940 werkte het orkest mee aan een uitvoering van een oratoriumvereniging. Onder leiding van dirigent/componist Hubert Cuypers gaf men een uitvoering van diens "nationaal oratorium", getiteld: De Cracht van 't Landt Bestaedt. Een paar uur later vielen de Duitsers ons land binnen. Het was oorlog.'[33]
>
> - Piet Heuwekemeijer

De Tweede Wereldoorlog begon voor het tot dan toe neutrale Nederland op 10 mei 1940 met de inval van Nazi-Duitsland. Op 15 mei tekende generaal Winkelman de capitulatie van Nederland na de dreiging van verdere bombardementen en werd de Duitse bezetting werkelijkheid.[34] Na het besluit van Hitler om Nederland een civiel bestuur te geven werd op 29 mei de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart benoemd tot Rijkscommissaris van het Rijkscommissariaat (*Reichskommissar für die besetzten niederländische Gebiete*).[35] Seyss-Inquart vervulde de functie van toezichthouder op de secretarissen-generaal die in feite vervangende ministers werden en viel direct onder Hitler. Hij bleef de gehele bezetting Rijkscommissaris.[36] Onder hem vielen vier *Generalkommissare* (GK), die elk een aantal departementen onder hun hoede hadden en Seyss-Inquart ondersteunden bij het toezicht. Zo werd Fritz Schmidt de *Generalkommissare zur besonderen Verwendung* waaronder de kunstsector viel (tot zijn dood in 1943, waarna W.F.A. Ritterbusch zijn positie overnam).[37] Hanns Albin Rauter, eveneens een Oostenrijker, werd aangewezen door Hitler en de *Reichsführer SS* - Heinrich Himmler - als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* en werd daarmee verantwoordelijk voor openbare orde en veiligheid.[38]

Bovendien werd er eind 1940 door het Rijkscommissariaat besloten een nieuw

---

[32] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A, pagina 48-49 in de opsomming.
33 Piet Heuwekemeijer, *De Autobiografie van Piet Heuwekemeijer: Vijftig Jaar Symfonie Orkest* (Amsterdam: De Appelbloesem Pers, 2000) 28.
34 "H.G. Winkelman," Parlement en Politiek, http://www.parlement.com/id/vgqb19z7copv/h_g_winkelman (geraadpleegd op 12 juni 2017).
[35] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 11.
[36] "Nederlands Bestuur Tijdens WO2>Bestuur in Nederland," Archieven WO2, http://www.archievenwo2.nl/thema-overzicht/nederland/nederlands-bestuur-tijdens-wo2/bestuur-nederland (geraadpleegd 5 juni 2017).
[37] "Nederlands Bestuur Tijdens WO2>Bestuur in Nederland."
[38] Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4: mei '40 – maart '41, eerste helft* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), 40. Beschikbaar via: http://www.niod.nl/nl/download (geraadpleegd 18 juli 2017).

departement op te richten waar propagandawerkzaamheden konden worden ondergebracht, namelijk het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), onder leiding van Dr. Tobie Goedewaagen.[39] Dit betekende dat kunst in feite voortaan een overheidstaak geworden was.[40] Jan Goverts, een NSB-er en voormalig muziekcriticus, kreeg hierbij de leiding over de afdeling Muziek. Daarnaast werd het voormalig ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) omgedoopt tot het departement Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (OWK) waarover secretaris-generaal Jan van Dam de leiding kreeg. Van Dam zou, tezamen met secretaris-generaal Frederiks van het Departement van Binnenlandse Zaken, een rol gaan spelen bij het vrijstellen van een aantal 'prominente' Joden, waaronder Rosa Spier.

Eén van de hoofdtaken van Seyss-Inquart was het aansporen van de Nederlandse bevolking tot *zelf-nazificatie*, of te wel tot aansluiting bij het nationaal-socialistisch gedachtengoed.[41] Bovendien moest het 'Joodse vraagstuk' uiterst langzaam en geleidelijk door middel van verschillende stadia worden uitgewerkt om zoveel mogelijk de schijn te wekken 'dat de Nederlandse Joden met rust gelaten zouden worden.'[42] De arisering van het Nederlandse muziekleven liep parallel met de geleidelijk en langzaam ingevoerde stadia van de arisering van de gehele samenleving.[43]

[39] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 217 en "Dr. T. (Tobie) Goedewaagen," Parlement & Politiek, https://www.parlement.com/id/vgz32s6rz3z0/t_tobie_goedewaagen (geraadpleegd 14 augustus 2017).
[40] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 217.
[41] "Nederlands Bestuur Tijdens WO2>Bestuur in Nederland," en "Winkelman, Henri Gerard (1876-1952)," Huygens ING: Biografisch Woordenboek van Nederland, door C.M. Schulten, laatst gewijzigd op 12 november 2013, http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/winkelman (geraadpleegd 23 augustus 2017), en Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 140.
[42] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk,* 163-4.
[43] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 164.

ARISERING VAN HET NEDERLANDSE MUZIEKLEVEN

In oktober 1940 werd de identificatieplicht ingevoerd, en het hebben van een persoonsbewijs verplicht gesteld. In dit document kregen mensen met een Joodse afkomst een grote J gestempeld.[44] Bovendien werden er zogenaamde 'Ariërverklaringen' voor personen in overheidsdienst en ambtenaar posities rondgezonden met de verplichting tot het invullen vóór 26 oktober 1940.[45] Vanwege Rosa's posities als docente aan het Amsterdamsch Conservatorium en aan het Koninklijk Conservatorium zal ook zij een Ariërverklaring (Formulier B voor niet-Ariërs) hebben moeten tekenen. Bovendien heeft ze mogelijk een opgave van inkomen, die van Joodse ambtenaren werd verlangd, moeten inzenden.[46] Daarnaast kwam er in oktober een verbod op uitvoering van muziek van Joodse hand.[47]

In november dat jaar volgde het ontslag van Joden die een ambtenaarspositie hadden bekleed. In het muziekleven had dit het ontslag van docenten aan muziekscholen en conservatoria tot gevolg.[48] Voor Rosa Spier kwam de ontheffing van haar werkzaamheden als docente aan het Koninklijk Conservatorium te Den Haag op 22 november 1940 (gelijktijdig met directeur Sem Dresden en de docenten David Meijer en Lothar Wallerstein).[49] Per 1 maart 1941 werd deze ontheffing omgezet in ontslag.[50] Rosa was op dat moment ook werkzaam aan het Amsterdamsch Conservatorium, en is hoogstwaarschijnlijk rond deze tijd ook bij deze instelling ontslagen, al heb ik hier vooralsnog geen bevestigend materiaal voor kunnen vinden.[51] Er is voor zover ik heb kunnen vinden, weinig geschreven over de gang van zaken bij bovengenoemde conservatoria betreffende de regelingen rond het ontslag van Joodse medewerkers.

Een andere ontwikkeling op bestuursniveau, die eind november 1941 plaatsvond, was de oprichting van de Nederlandse Kultuurraad, waarvan G.A.S. Snijder president werd en de formatie van de Nederlandsche Kultuurkamer (naar voorbeeld van Goebbels Duitse

---

[44] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 164.

[45] Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4: mei '40 – maart '41, tweede helft* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972), 759-760. Beschikbaar via: http://www.niod.nl/nl/download (geraadpleegd 18 juli 2017), en Jacques Presser, *Ondergang: de Vervolging en Verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945, Deel 1* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965), 30-32. Beschikbaar via: http://www.dbnl.org/tekst/pres003onde01_01/pres003onde01_01_0005.php (geraadpleegd 10 augustus 2017).

[46] "De Jong Ariërverklaring," YouTube video, 2:20, fragment uit het tv-programma van Loe de Jong *De Bezetting,* gepost door "Binne Roorda," 10 juli 2016 https://www.youtube.com/watch?v=dNj-PiVD6U4&ab_channel=BinneRoorda (geraadpleegd 10 augustus 2017).

[47] Pauline Micheels, "Het Nederlandse Muziekleven tijdens de Duitse Bezetting," in *Een Muziekgeschiedenis der Nederlanden*, ed. Louis-Peter Grijp et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001), 636.

[48] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 164

[49] Wouters en Meiboom, Inventaris van het archief van het Koninklijk Conservatorium voor Muziek, 8.

[50] Ibid.

[51] Het Stadsarchief Amsterdam bewaard een tot op heden niet geïnventariseerd archief, nl. 1512: Archief van het Amsterdamsch Conservatorium, welke slechts twee dozen bevat. Medewerker Eric Heijselaar is zo vriendelijk geweest deze dozen voor mij door te spitten, omdat deze slechts op afspraak raadpleegbaar zijn. Ze bevatten volgens hem geen materiaal over Rosa Spier of haar leerlingen. Mogelijk ligt er nog materiaal bij het hedendaagse Amsterdams Conservatorium, maar vanwege beperkingen in tijd en omvang van deze scriptie heb ik besloten dit voor later onderzoek te bewaren.

Kulturkammer). Joachim Bergfeld hield namens het Duitse bestuur toezicht op de Nederlandse Kultuurkamer. De Kultuurkamer bestond uit een aantal gilden, waaronder een Muziekgilde, waarvan elke kunstenaar- en kunstbeoefenaar lid moest zijn, maar waarvan Joden uitgesloten waren.[52]

De volgende anti-Joodse maatregelen in het muziekleven werden genomen in mei 1941, toen alle Joodse musici uit de symfonieorkesten ontslagen werden.[53] Rosa was, zoals beschreven, sinds 1932 als solo-harpiste aan het Concertgebouw Orkest te Amsterdam verbonden, en had ook in mei 1940 deze positie nog. De Joodse orkestleden aldaar, moesten vanaf 9 juni hun werkzaamheden bij het orkest staken; op 8 juni speelden zij hun laatste concert 'een uitvoering van de Negende symfonie van Beethoven onder leiding van Van Beinum. "Alle Menschen werden Brüder", zingt het koor.'[54] Langzaam werden zo alle Joodse musici geïsoleerd; in september 1941 werd per verordening verboden dat Joden deelnamen 'aan artistieke vertoningen, waarmee ook voor Joodse amusements- en jazzmusici het doek definitief viel.'[55]

HET CONCERTGEBOUW ORKEST

De onderstaande bespreking van het Concertgebouw Orkest put voor een groot gedeelte uit het onderzoek van Pauline Micheels. Zij bespreekt het ariseringsproces bij het Concertgebouw Orkest uitgebreid en in detail, waardoor er een beeld geschetst kan worden van de situatie waarin Rosa zich bevond. Het zou tot de zomer van 1942 duren, voordat het Concertgebouworkest volledig 'geariseerd' zou zijn. Rosa volgde echter een andere weg dan een aantal van haar Joodse collega's bij het orkest, zoals hieronder duidelijk wordt.

Het bestuur van het Concertgebouw Orkest kwam, na de inval van Duitsland op 10 mei 1940, voor de eerste keer weer samen op 22 mei 1940.[56] Het beleid richtte zich volgens Micheels op het voortzetten van de werkzaamheden 'gelijk de algemene tendens in die dagen […] in afwachting van de dingen, die zouden komen.'[57] Micheels schrijft dat er al snel angst voor arisering van het orkest en van de samenleving in het geheel ontstond:

> 'Reeds in juli, het werd hierboven aangestipt, ging in Den Haag het gerucht, dat Willem Mengelberg belast zou gaan worden met de arisering van het orkest. Dit gerucht was geheel onjuist, maar de angst voor arisering – in concreto de verwijdering van Joden uit het openbare leven en het te niet doen van Joodse invloeden in de cultuur – zat er blijkbaar reeds in een vroeg stadium van de oorlog in. Niet zo verwonderlijk als men bedenkt, dat de gebeurtenissen in Duitsland zelf weinig aan duidelijkheid te wensen over hadden gelaten.'[58]

[52] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 218-221.
[53] Micheels, "Het Nederlandse Muziekleven tijdens de Duitse Bezetting," 637.
[54] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 221-222.
[55] Micheels, "Het Nederlandse Muziekleven tijdens de Duitse Bezetting," 637.
[56] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 211.
[57] Ibid.
[58] Ibid., 215.

Zoals reeds beschreven werd in oktober 1940 muziek van Joden verboden. Op het in september verschenen programma voor het nieuwe seizoen stonden echter concerten met muziek van Mahler (Eerste Symphonie), Mendelssohn en Hindemith.[59] Na inspanningen van Gerrit de Marez Oyens en dirigent Willem Mengelberg kreeg eerstgenoemde van Rijkscommissaris Seyss-Inquart gedaan dat twee uitvoeringen van Mahler's Eerste Symphonie op 10 oktober 1940 in Amsterdam en 26 oktober 1940 in Den Haag mochten doorgaan.[60] Hieruit, en ook uit andere voorbeelden die hieronder beschreven worden, blijkt dat het bestuur van het Concertgebouw Orkest en in sommige omstandigheden ook de dirigenten, direct contact hadden met bestuurders als Goverts en Seyss-Inquart. Rosa speelde de eerste partij als soliste bij beide concerten.[61] Ederveen schrijft over deze concerten: 'Aanvoelend wat er ging gebeuren, schreef ze [Rosa] in de harppartij: 'Adieu, Adieu.'[62] Het is lastig te bepalen of Rosa deze woorden in het licht van de omstandigheden in oktober in haar partij schreef, en niet bijvoorbeeld al eerder (of later) en enige voorzichtigheid is hierbij geboden. Maar het zou kunnen dat de situatie bij Rosa een voorbode opriep van het naderend onheil en dat het verbod op het spelen van Joodse componisten mogelijk een eerste bevestiging van de bestaande angst voor arisering vormde, die Micheels hierboven noemt.

Aan het einde van dezelfde maand werden er verdere stappen gezet om de Joodse orkestleden te isoleren en werd het verboden om nieuwe musici met een Joodse afkomst aan te nemen.[63] Vier Joodse leden die normaal aan de kant van het publiek zaten, kregen een andere plaats en 'een pensioengerechtigd Joods orkestlid, [vroeg] op advies van het bestuur zijn pensioen aan.'[64]

In november 1940 moesten, op last van de bezetter, ook alle orkestleden en orkestbesturen de Ariërverklaring invullen die zij hadden gekregen van het nieuw opgerichte Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming.[65] Onder de leden van het Concertgebouw Orkest leidde deze maatregel volgens Micheels tot 'de nodige ongerustheid' alhoewel de uitwerking op de orkestmusici niet wordt toegelicht.[66] Piet Heuwekemeijer, violist bij het Concertgebouw Orkest, vertelt in de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp* hierover het volgende:

---

[59] 'Mahler en Mendelssohn waren verboden joodse componisten, Hindemiths muziek behoorde tot de categorie 'ontaart'', in Frits Zwart, *Willem Mengelberg: Een Biografie 1920-1951* (Amsterdam: Uitgeverij Prometheus, 2016), 415.

[60] Zie voor deze kwestie, Zwart, *Willem Mengelberg*, 415-418, en Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," tijdlijn op 212, 216-216.

[61] Koninklijk Concertgebouw Orkest, Artistiek Archief, online Concertoverzicht, onder zoekwoorden solist: 'Spier, Rosa (harp)', datum: '10-10-1940,' componist: 'Mahler Gustav (1860-1911),' werk: 'Symphonie nr.1 in D gr.t. – Titan,' http://archief.concertgebouworkest.nl/nl/archief/zoeken/ (geraadpleegd 9 augustus 2017) en respectievelijk datum: '26-10-1940,' http://archief.concertgebouworkest.nl/nl/archief/zoeken/ (geraadpleegd 9 augustus 2017).

[62] Ederveen, *Weg van de Harp*, 87.

[63] Ibid.

[64] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 217.

[65] Ibid., 218.

[66] Alleen de reactie van Eduard van Beinum wordt beschreven, zie Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 218, en Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 169-170.

> 'Het invullen van de Ariërverklaring, het betekende niet veel meer voor me dan, alsof je, ja, een chequeje van 25 gulden schreef. Het was een papiertje wat je moest invullen. Dat daar mogelijkerwijze voor je collega's waar je goed bevriend mee was of wat ook, iets naars uit zou kunnen vloeien, dat liet je niet tot je doordringen, of althans ik niet.'[67]

Volgens Micheels waren er begin 1941 zestien Joodse orkestleden in dienst, waarvan twaalf strijkers, drie blazers, en één harpiste, namelijk Rosa.[68] Al bij de benoeming van Jan Goverts tot hoofd van de afdeling Muziek van het DVK op 1 januari 1941, was hem bekend dat arisering van de orkesten zou plaatsvinden.[69] Na een onderhoud met Goverts op 9 mei, werd besloten dat de Joodse orkestleden vanaf 8 juni hun werkzaamheden moesten neerleggen.[70] Willem Mengelberg heeft hierna nog getracht om de Joodse musici in het orkest te kunnen behouden en is hiervoor op onderhoud geweest bij Snijder en rond 23 mei bij Seyss-Inquart.[71] Hij kreeg uiteindelijk toezegging dat drie musici tijdelijk mochten blijven.[72]

Op Rosa's personeelskaart van het orkest staat dat zij per 31 augustus 1941 ontslagen is, voor het seizoen 40/41 een honorarium kreeg van 3640 gulden, met 100 gulden voor snarengeld, en nog eens 183 gulden voor haar solistische werk (zie afbeelding 1 en 2) Hoeveel zij hiervan uitbetaald heeft gekregen, is mij onbekend.

---

[67] Transcriptie interview met Piet Heuwekemeijer, in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media: Deborah van der Starre en Colleen Scheepers, 1998) 14:54m – 15:22m. Beschikbaar via Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, document ID 143043.

[68] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 221.

[69] Voordat er op 19 april 1941 een officiële schriftelijke boodschap van het DVK aan de orkesten de volledige arisering moest hebben plaatsgevonden ten einde van het winterseizoen in 1941, was door Goverts al op 13 maart 1941 een brief naar de orkesten verstuurd dat zij proefspelen voor aanstaande vacatures moesten regelen vanwege 'binnenkort te verwachten mutaties in alle orkesten,' Goverts in Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 170, 172.

[70] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 221.

[71] Zwart, *Willem Mengelberg*, 426, en Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 222.

[72] Wegens onbekende redenen viel de keuze op drie strijkers: violist B. Mayer, altist J. Muller en cellist S. Brill. Deze musici verdwenen, na een periode van onthef, uiteindelijk ook geruisloos uit het orkest. Zie Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 222, en Zwart, *Willem Mengelberg*, 426.

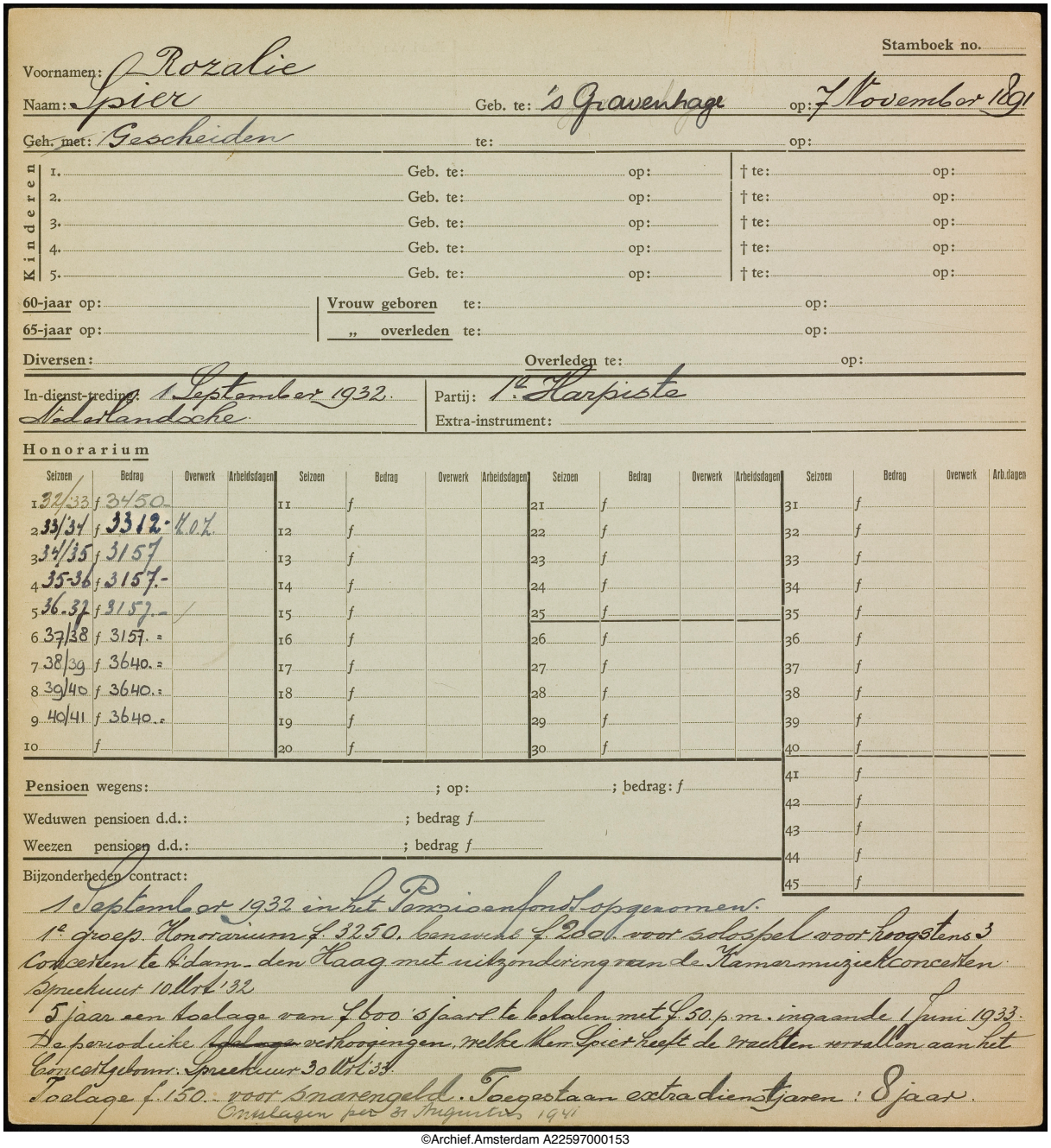

Stamboek no.

Voornamen: Rozalie

Naam: Spier Geb. te: 's Gravenhage op: 7 November 1891

Geh. met: Gescheiden te: op:

Kinderen
1. Geb. te: op: † te: op:
2. Geb. te: op: † te: op:
3. Geb. te: op: † te: op:
4. Geb. te: op: † te: op:
5. Geb. te: op: † te: op:

60-jaar op: Vrouw geboren te: op:
65-jaar op: „ overleden te: op:

Diversen: Overleden te: op:

In-dienst-treding: 1 September 1932. Partij: 1e Harpiste
Nederlandsche Extra-instrument:

Honorarium

Seizoen	Bedrag	Overwerk	Arbeidsdagen	Seizoen	Bedrag	Overwerk	Arbeidsdagen	Seizoen	Bedrag	Overwerk	Arbeidsdagen	Seizoen	Bedrag	Overwerk	Arb.dagen
1 32/33	f 3450.			11	f			21	f			31	f		
2 33/34	f 3312. K.O.Z.			12	f			22	f			32	f		
3 34/35	f 3157			13	f			23	f			33	f		
4 35-36	f 3157.-			14	f			24	f			34	f		
5 36.37	f 3157.-			15	f			25	f			35	f		
6 37/38	f 3157. =			16	f			26	f			36	f		
7 38/39	f 3640. =			17	f			27	f			37	f		
8 39/40	f 3640. =			18	f			28	f			38	f		
9 40/41	f 3640. =			19	f			29	f			39	f		
10	f			20	f			30	f			40	f		
												41	f		
												42	f		
												43	f		
												44	f		
												45	f		

Pensioen wegens: ; op: ; bedrag: f
Weduwen pensioen d.d.: ; bedrag f
Weezen pensioen d.d.: ; bedrag f

Bijzonderheden contract:
1 September 1932 in het Pensioenfonds opgenomen.
1e groep. Honorarium f. 3250. benevens f. 200. voor solospel voor hoogstens 3 Concerten te Adam. den Haag met uitzondering van de Kamermuziekconcerten.
Spreekuur 10 Okt. '32.
5 jaar een toelage van f. 600. 's jaars te betalen met f. 50. p.m. ingaande 1 Juni 1933.
De periodieke ~~toelagen~~ verhoogingen, welke Mev. Spier heeft de rechten verworven aan het Concertgebouw. Spreekuur 30 Okt. '33.
Toelage f. 150.- voor snarengeld. Toegestaan extra dienstjaren: 8 jaar.
Ontslagen per 31 Augustus 1941

©Archief.Amsterdam A22597000153

AFBEELDING 1: EERSTE BLADZIJDE VAN ROSA HAAR PENSIOENKAART, STADSARCHIEF AMSTERDAM, ARCHIEF 1089: ARCHIEF VAN HET CONCERTGEBOUW N.V. INV.NO. 1728: 1933- 1949 L-Z (UIT INV.NO'S 1727-1734: PERSONEELSKAARTEN VAN DE ORKESTLEDEN 1942, 1945-1953)

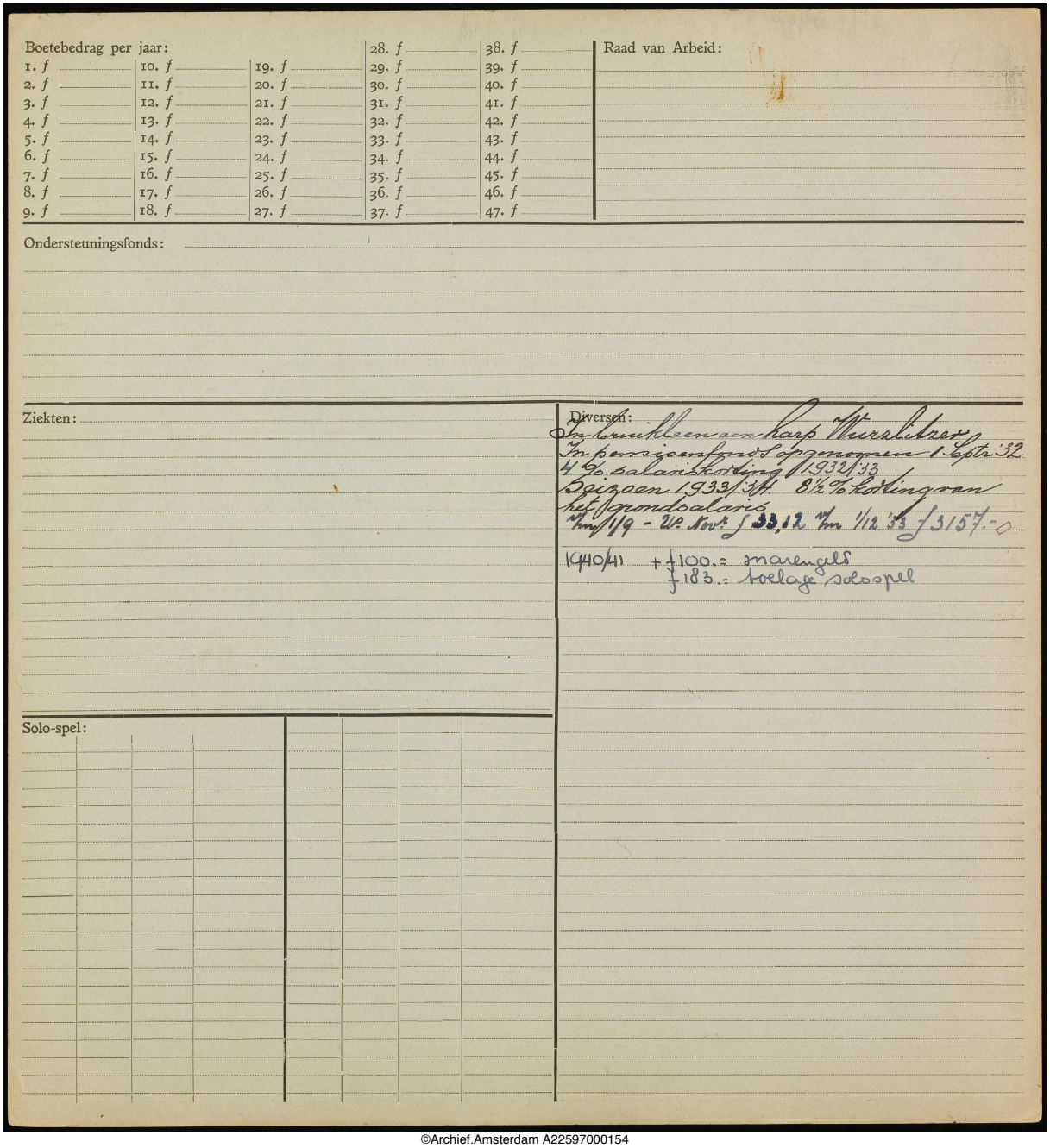

Boetebedrag per jaar:

1. f	10. f	19. f	28. f	38. f
2. f	11. f	20. f	29. f	39. f
3. f	12. f	21. f	30. f	40. f
4. f	13. f	22. f	31. f	41. f
5. f	14. f	23. f	32. f	42. f
6. f	15. f	24. f	33. f	43. f
7. f	16. f	25. f	34. f	44. f
8. f	17. f	26. f	35. f	45. f
9. f	18. f	27. f	36. f	46. f
			37. f	47. f

Raad van Arbeid:

Ondersteuningsfonds:

Ziekten:

Diversen:
In bruikleen van harp Thurlitzer
In pensioenfonds opgenomen 1 Sept. 32
4% salaris korting 1932/33
Seizoen 1933/34 8½% korting van
het grondsalaris
1 mei/19 - Ue Sov. f 33,12 tm 1/12 33 f 3157.-
1940/41 + f 100.- marengeld
f 183.- toelage solospel

Solo-spel:

©Archief.Amsterdam A22597000154

AFBEELDING 2: TWEEDE BLADZIJDE VAN ROSA HAAR PENSIOENKAART, STADSARCHIEF AMSTERDAM, ARCHIEF 1089: ARCHIEF VAN HET CONCERTGEBOUW N.V. INV.NO. 1728: 1933- 1949 L-Z (UIT INV.NO'S 1727-1734: PERSONEELSKAARTEN VAN DE ORKESTLEDEN 1942, 1945-1953)

Voor de ontslagen Joodse musici braken zeer onzekere tijden aan. Willem Mengelberg en Gerrit H. de Marez Oyens hebben in maart en april 1943 na pressie van een aantal van de ontslagen musici, pogingen gedaan om deportatie van de orkestleden naar het oosten te voorkomen.[73] De Marez Oyens, na vruchteloze pogingen van Mengelberg om Seyss-Inquart te spreken, verzocht Bergfeld om dertien Joodse orkestleden naar Barneveld, in plaats van naar Westerbork, te deporteren. In Barneveld was de zogenaamde 'Barneveldgroep' gehuisvest, die door pogingen van secretarissen-generaal Van Dam en Frederiks ondernomen vanaf 1941 op "Lijst Frederiks" en "Lijst Van Dam" waren geplaatst ter bescherming tegen tewerkstelling en deportatie. Het ingewilligde verzoek van De Marez Oyens leidde tot verhuizing van acht van deze personen, waaronder Samuel Tromp naar Barneveld (zie afbeelding 3).[74]

Rosa, echter, bevond zich níet onder deze orkestleden, en hier wordt dan ook duidelijk dat het leven van Rosa zich tijdens deze periode anders ontwikkeld heeft dan veel van haar collega's bij het Concertgebouw Orkest.[75] Rosa bevond zich namelijk op dat moment al in Barneveld onder een onzekere bescherming van de "Lijst Van Dam." Het verhaal van de Barneveldgroep en hoe Rosa's leven verliep na haar ontslag bij het Concertgebouwkomt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

[73] Willem Mengelberg heeft in de jaren van de bezetting vanaf 1941 voor meerdere (joodse) musici gepleit, meestal bij Seyss-Inquart, zie Zwart, *Willem Mengelberg*, 451-456, en zie Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 222-223.

[74] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 223.

[75] Boris de Munnick schrijft over de selectie van deze lijsten over Rosa Spier, maar ook over de andere leden van het Concertgebouw Orkest het volgende: 'En natuurlijk hielp eigen vermaardheid zeer: de harpiste Rosa Spier, de zeer bekende hoogleraar mr. E.M. Meijers en de violist Sam Swaap stonden op de lijst. […] [I]n enkele gevallen werden personen op de lijsten geplaatst buiten het departement om. Dit gebeurde bijvoorbeeld met c. Twintig ex-leden van het Concertgebouworkest die door de dirigent Mengelberg geprotegeerd werden.' Ik heb binnen de kaders van dit onderzoek niet kunnen uitzoeken om welke leden het precies ging, maar duidelijk is dat beide auteurs verschillende aantallen aanhouden. Zie De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 15.

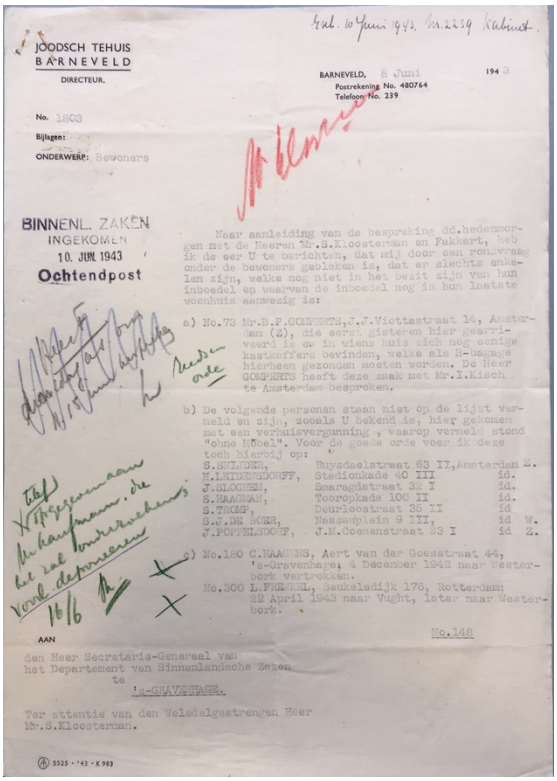

JOODSCH TEHUIS
BARNEVELD
DIRECTEUR.

BARNEVELD, 8 Juni 1943
Postrekening No. 480764
Telefoon No. 239

No. 1803
Bijlagen:
ONDERWERP: Bewoners

BINNENL. ZAKEN
INGEKOMEN
10. JUN. 1943
Ochtendpost

Naar aanleiding van de bespreking dd.hedenmorgen met de Heeren Mr.S.Kloosterman en Fakkert, heb ik de eer U te berichten, dat mij door een rondvraag onder de bewoners gebleken is, dat er slechts enkelen zijn, welke nog niet in het bezit zijn van hun inboedel op waarvan de inboedel nog in hun laatste woonhuis aanwezig is:

a) No.73 Mr.B.F.GOLDENTS,J.J.Viottastraat 14, Amsterdam (Z), die eerst gisteren hier gearriveerd is en in wiens huis zich nog eenige kastkoffers bevinden, welke als B-bagage hierheen gezonden moeten worden. De Heer GOLDENTS heeft deze zaak met Mr.I.Kisch te Amsterdam besproken.

b) De volgende personen staan niet op de lijst vermeld en zijn, zoeals U bekend is, hier gekomen met een verhuisvergunning , waarop vermeld stond "ohne Möbel". Voor de goede orde voer ik deze toch hierbij op:

S.SNIJDER,	Ruysdaelstraat 63 II,	Amsterdam Z.
M.LINDENDORFF,	Stadionkade 40 III	id.
J.SLAGMEI,	Smaragdstraat 32 I	id.
S.HAAGMAN,	Tooropkade 100 II	id.
S.TEGEP,	Deurloostraat 35 II	id
S.J.DE BOER,	Nassauplein 9 III,	id W.
J.POPPELSDORF,	J.M.Coenenstraat 23 I	id Z.

c) No.180 C.HAAGENS, Aert van der Goesstraat 44, 's-Gravenhage; 4 December 1942 naar Westerbork vertrokken.
No.300 L.FIERKEL, Zeekeladijk 176, Rotterdam; 22 April 1943 naar Vught, later naar Westerbork.

No.148

AAN
den Heer Secretaris-Generaal van
het Departement van Binnenlandsche Zaken
te
's-GRAVENHAGE.

Ter attentie van den Weledelgestrengen Heer
Mr.S.Kloosterman.

5525 - '43 - K 983

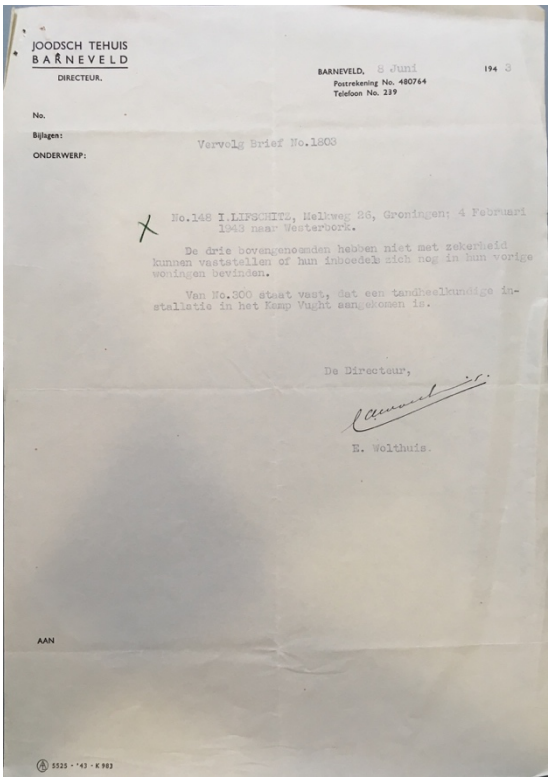

JOODSCH TEHUIS
BARNEVELD
DIRECTEUR.

BARNEVELD, 8 Juni 1943
Postrekening No. 480764
Telefoon No. 239

No.
Bijlagen:
ONDERWERP:

Vervolg Brief No.1803

No.148 I.LIFSCHITZ, Melkweg 26, Groningen; 4 Februari 1943 naar Westerbork.

De drie bovengenoemden hebben niet met zekerheid kunnen vaststellen of hun inboedels zich nog in hun vorige woningen bevinden.

Van No.300 staat vast, dat een tandheelkundige installatie in het Kamp Vught aangekomen is.

De Directeur,

E. Wolthuis.

AAN

5525 - '43 - K 983

AFBEELDING 3 BRIEF VAN E. WOLTHUIS, DIRECTEUR VAN HET JOODSCH TEHUIS BARNEVELD (HUIZE DE SCHAFFELAAR), D.D. 8 JUNI 1943 AAN FREDERIKS, TER ATTENTIE VAN S. KLOOSTERMAN. BEVAT DE NAMEN VAN DE LEDEN VAN HET CONCERTGEBOUW ORKEST DIE NIET OP LIJST FREDERIKS OF VAN DAM VOORKOMEN, MAAR ONDER PRESSIE VAN DE MAREZ OYENS NAAR BARNEVELD MOCHTEN GAAN. ROSA SPIER WAS REEDS IN BARNEVELD. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO. 326 ALGEMEEN.

HET JOODSCH SYMPHONIE ORKEST

Het idee om een orkest volledig bestaande uit Joodse musici, dat alleen Joodse muziek voor een Joods publiek mocht spelen, was bij Goverts al ontstaan aan het begin van zijn aanstelling bij het DVK.[76] Het idee hiervoor vond waarschijnlijk zijn oorsprong bij de Joodse Kultuurbond orkesten in Duitsland.[77] Op deze manier zou het ontslag van alle Joodse musici uit de orkesten minder tegenstand oproepen; een deel van de ontslagen musici zou immers terecht kunnen bij het nieuwe Joodse orkest.[78] De geruchten over de oprichting van een Joods orkest circuleerden volgens Micheels al in juni, toen de Joodse leden van het Concertgebouw Orkest hun laatste concert hadden gespeeld, waarna ze in stilte waren vertrokken.[79] Goverts benaderde de dirigent Albert van Raalte in maart 1941 met de vraag of hij een dergelijk orkest wilde oprichten, waarvoor echter enkele voorwaarden waren gesteld.[80] Hieronder viel ook het opbrengen van de benodigde financiering waarin door Joodse middelen moest worden voorzien. Van Raalte stemde, na eerst het verzoek te hebben afgewezen, toe.[81] De benodigde financiële middelen kwamen ter beschikking nadat Bernard van Leer onder andere losgeld aan de Duitsers, en geld aan de Joodse Raad en andere Joodse instellingen had moeten afstaan om toestemming te krijgen te vluchten naar Amerika.[82] Van het geld aan de Joodse Raad en andere Joodse instellingen (een bedrag van 150.000 gulden) werd, met een aanvulling door giften uit Joodse kring, de 'Van Leer Stichting' op 26 augustus 1941 opgericht.[83] De stichting had 'ten doel de bevordering van kunsten en wetenschappen in den ruimsten zin des woords onder de Joden, die krachtens geboorte of enige wettelijke bepaling de Nederlandse nationaliteit bezitten.'[84]

De audities begonnen in de zomer van 1941 en de uiteindelijke samenstelling van het orkest bestond maar voor ongeveer de helft uit ontslagen Joodse orkestmusici. Er waren zelfs tekorten op bepaalde plekken, met name bij de blazers, die werden aangevuld met Joodse musici uit de amusementshoek.[85] Rosa tekende haar contractovereenkomst op 7 oktober 1941, en zowel Micheels als Ederveen wijzen op Rosa's voorwaarde dat het contract zal komen te vervallen 'indien Mevrouw Spier vóór beëindiging dezer overeenkomst naar het buitenland

---

[76] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 183-184.
[77] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 184 en Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 327. Voor meer informatie over de Duitse Joodse Kultuurbond-orkesten, zie Lily E. Hirsch, *A Jewish Orchestra in Nazi Germany: Musical Politics and the Berlin Jewish Culture League* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2010).
[78] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 184.
[79] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 221-222.
[80] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 184.
[81] Ibid.
[82] Ibid.
[83] Ibid., 184-185.
[84] Amsterdam, NIOD, archief 181a Van Leer-Stichting, inv.no. 6 Oprichtingsakte van de Van Leer-Stichting, 26 augustus 1941, digitaal beschikbaar via: https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&micode=181a&milang=nl#inv3t3 (geraadpleegd 11 augustus 2017).
[85] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 185.

mocht vertrekken' (zie afbeelding 4).[86] Micheels vermoedt dat Rosa dan ook 'in oktober 1941 al plannen [moet] hebben gehad om uit Nederland weg te komen'[87] en Ederveen interpreteert 'mocht vertrekken' als 'gevlucht zijn naar Engeland of Amerika.'[88] Wennekes, verwijzend naar de autobiografie van Piet Heuwekemeijer, die de plaats van concertmeester van het Concertgebouw Orkest van de ontslagen Joodse Samuel Tromp zou overnemen, schrijft:

> 'Obviously, she expected that this orchestra would survive the German atrocities, since she stipulated that should she get a good offer from abroad, her contract could be annulled.'[89]

Of Rosa van plan was om naar het buitenland te vluchten, of eerst hoopte een goed aanbod uit het buitenland te krijgen alvorens te vluchten is niet duidelijk. Het is wel duidelijk dat zij op dit moment nagedacht heeft over de mogelijkheid naar het buitenland te gaan. De vele dilemma's en twijfels van Rosa en mutatis mutandis de gehele Joodse bevolking komen hierbij onder andere naar voren. Uiteindelijk besloot Rosa onder te duiken, wat besproken zal worden in het volgende hoofdstuk.

Volgens de arbeidsovereenkomst zou Rosa per week 50 gulden krijgen aan honorarium, en maandelijks een bedrag van 15 gulden voor de huur van haar harp (zie afbeelding 4). Na de oorlog vroeg Rosa met een aantal andere Joodse leden van het Concertgebouw Orkest in het kader van hun repatriëring en rechtsherstel een salarisregeling aan, waarbij zij een geldbedrag kregen ter compensatie van hun ontslag tijdens de bezetting. Echter, bij Rosa, en de andere leden die ook bij het Joodsch Symphonie Orkest hadden gewerkt, vond een aftrek van dit salaris plaats vanwege hun werkzaamheden bij het Joodsch Symphonie Orkest.[90]

---

[86] Amsterdam, NIOD, archief 181a Van Leer-Stichting, inv.no. 2 Stukken betreffende bemoeiingen van de stichting met het Joods Symphonie Orkest: circulaires, arbeidsovereenkomsten, regelement voor de leden van het orkest, verzekeringspolis, 1941-1943.
[87] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 184.
[88] Ederveen, *Weg van de Harp*, 89.
[89] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 329, 329n13: Piet Heuwekemeijer, *Van Rosa Spier tot Rosa Spier Huis. Vijftig jaar Symphonie orkest. De autobiografie van Piet Heuwekemeijer* (Amsterdam: Uitgeverij Appelbloesem Pers, 2000), 46.
[90] Voor correspondentie en de verschillende afrekeningen van de salarisregeling, zie, Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam, 1089 Archief van het Concertgebouw N.V., inv.no. 1699 Stukken betreffende het rechtsherstel van de Joodse orkestleden 1945-1951.

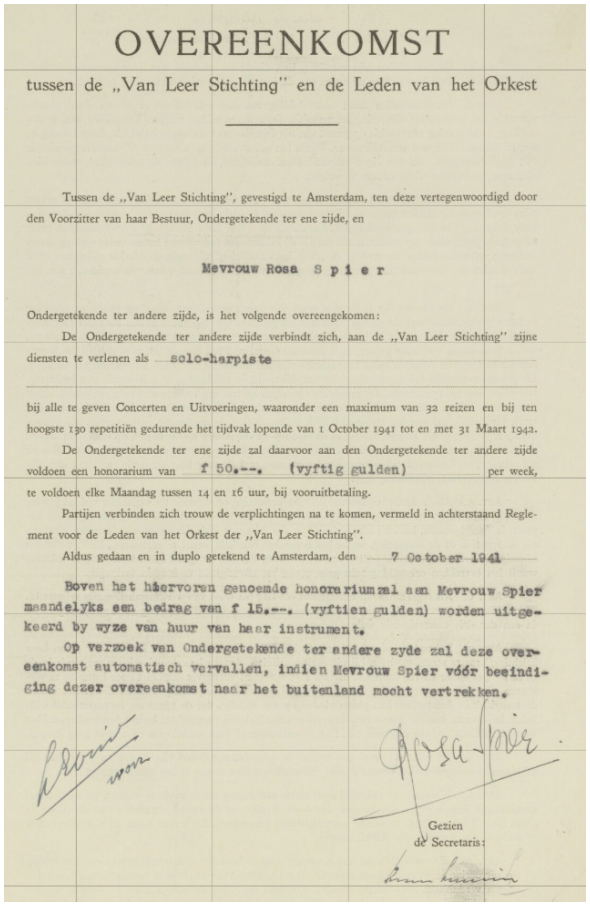

OVEREENKOMST

tussen de „Van Leer Stichting" en de Leden van het Orkest

Tussen de „Van Leer Stichting", gevestigd te Amsterdam, ten deze vertegenwoordigd door den Voorzitter van haar Bestuur, Ondergetekende ter ene zijde, en

Mevrouw Rosa Spier

Ondergetekende ter andere zijde, is het volgende overeengekomen:

De Ondergetekende ter andere zijde verbindt zich, aan de „Van Leer Stichting" zijne diensten te verlenen als solo-harpiste

bij alle te geven Concerten en Uitvoeringen, waaronder een maximum van 32 reizen en bij ten hoogste 130 repetitiën gedurende het tijdvak lopende van 1 October 1941 tot en met 31 Maart 1942.

De Ondergetekende ter ene zijde zal daarvoor aan den Ondergetekende ter andere zijde voldoen een honorarium van f 50.--. (vyftig gulden) per week, te voldoen elke Maandag tussen 14 en 16 uur, bij vooruitbetaling.

Partijen verbinden zich trouw de verplichtingen na te komen, vermeld in achterstaand Reglement voor de Leden van het Orkest der „Van Leer Stichting".

Aldus gedaan en in duplo getekend te Amsterdam, den 7 October 1941

Boven het hiervoren genoemde honorarium zal aan Mevrouw Spier maandelyks een bedrag van f 15.--. (vyftien gulden) worden uitgekeerd by wyze van huur van haar instrument.

Op verzoek van Ondergetekende ter andere zyde zal deze overeenkomst automatisch vervallen, indien Mevrouw Spier vóór beeindiging dezer overeenkomst naar het buitenland mocht vertrekken.

Gezien
de Secretaris:

AFBEELDING 4 ARBEIDSOVEREENKOMST ROSA SPIER MET DE VAN LEER STICHTING ALS SOLO-HARPISTE BIJ HET JOODSCH SYMPHONIE ORKEST. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 181A VAN LEER STICHTING, INV.NO. 2 STUKKEN BETREFFENDE BEMOEIINGEN VAN DE STICHTING MET HET JOODS SYMPHONIE ORKEST: CIRCULAIRES, ARBEIDSOVEREENKOMSTEN, REGELEMENTEN VOOR DE LEDEN VAN HET ORKEST, VERZEKERINGSPOLIS, 1941-1943.

De repetities begonnen in oktober 1941, en Rosa schrijft tijdens een van die repetities aan Toos Stotijn, één van haar harpleerlingen het volgende:

> ‘Beste To,
>
> Ik zit met hevig lawaai in de bak van de schouwburg te schrijven. Hoop dat ik mijn gedachten kan concentreren. Speel je nog veel? En studeer je? Wel blijven doen hoor. Het gaat mij nog goed, hoewel ik me natuurlijk zorgen maak over mezelf en meer nog, over anderen. Behalve voor mijn bezigheden, kom ik niet meer op straat. Dat is maar ’t beste, vind ik. Nu To, ik hoor zeker nog wel wat hè? Vele groeten voor jullie beiden,
>
> Van Rosa Spier’[91]

[91] Hoewel ik de originele brieven niet onder ogen heb gehad, en ik niet weet wanneer deze geschreven zijn, is deze brief mogelijk in privébezit van nabestaanden van Toos Stotijn. Ik heb dit citaat ontleend aan het interview waarin Toos Stotijn deze brief voorleest: Transcriptie interview met Toos Stotijn, in *Rosa Spier: Een Leven voor*

Ook een latere brief van Rosa aan Toos Stotijn is bewaard gebleven:

> 'Beste To,
>
> Het was gezellig je laatste brief te krijgen. En ik blijf daardoor op de hoogte van de feiten. Ik kom nergens en zie zowat niemand meer. Dus raak ik er zo een beetje uit. Maar ik studeer tamelijk veel en dat is dan ook het enige dat me satisfactie geeft. Het Joodsche Symphonie Orkest repeteert dapper en wordt met de dag mooier. De strijkers zijn werkelijk bijzonder mooi. Maar of alle geprojecteerde concerten doorgaan is de vraag. De zaalkwestie is beklonken, maar naar ik hoor zijn ook daarmee weer moeilijkheden. Ons eerste concert zou op 9 november zijn en het zal me benieuwen of dat doorgaat. Kom je nooit eens met Loesje in Amsterdam?'[92]

Uit deze brieven blijkt dat Rosa steeds meer geïsoleerd is geraakt van het openbare leven en dat ze beperkt werd in haar bewegingsvrijheid. Het Joodsch Symphonie Orkest was één van de laatste mogelijkheden om als musicus in het openbaar op te treden. De andere mogelijkheid was deelname aan informele huiskamerconcerten.[93] Ederveen schrijft dat Rosa 'nog wel eens een huisconcert [heeft] gegeven in Tilburg,' en noemt tevens de naam Ré Koster, de initiatiefneemster van huiskamerconcerten in Amsterdam.[94]

Overigens ging het eerste concert van het Joodsch Symphonie Orkest dat Rosa voor ogen stond van 9 november niet door: volgens Micheels vonden de openingsconcerten plaats op 16 en 19 november 1941 in de Joodsche Schouwburg (daarvoor Hollandsche Schouwburg genaamd).[95] Wat Rosa precies met 'de zaalkwestie' bedoeld, is mij niet bekend. In de maanden februari en maart 1941 hadden de werkzaamheden van het orkest stilgelegen vanwege de strenge vorst en brandstof tekorten.[96] De Marez Oyens was volgens een notule van het Concertgebouw bestuur over deze situatie 'zeer ontstemd' en trok zich veel aan van het lot van de oud-Concertgebouw Orkest leden die werk hadden gevonden in het Joodse orkest.[97]

Het orkest zou ongeveer acht maanden bestaan: het jubileumconcert op 9 juli 1942, waarbij het 25ste concert gevierd werd, bleek tevens het laatste concert te zijn.[98] Vrijwel direct hierna, 'nog geen week later,' begonnen de deportaties van Joden naar de Duitse werk- en

---

een Harp (Nik Media, 1998) 15:22m – 15:53m. Ook Regina Ederveen citeert de brief, zie Ederveen, *Weg van de Harp*, 89.

[92] Ook voor deze brief geld dat ik het origineel niet onder ogen heb gekregen, en ik niet weet wanneer deze brief geschreven is. Mogelijk in privébezit van nabestaanden van Toos Stotijn. Ik heb dit citaat ontleend aan Ederveen, *Weg van de Harp*, 90. Ook deze brief wordt door Toos Stotijn voorgelezen in de documentaire: *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998) 16:30m – 17:20m.

[93] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 187.

[94] Ik heb zelf nog bewijs gevonden dat Rosa huisconcerten heeft gegeven, maar het zou zeker interessant zijn dit verder te onderzoeken. Zie Ederveen, *Weg van de Harp*, 91.

[95] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 186.

[96] Ibid., 188.

[97] Ibid., 188.

[98] Ibid., 185-189.

vernietigingskampen.[99] De Joodsche Stadschouwburg zou voortaan de verzamelplaats voor Joden zijn die zouden worden gedeporteerd naar Westerbork.

Micheels schrijft:

> ‘Achteraf de balans opmakend kan vastgesteld worden dat van de drieënzeventig er naar alle waarschijnlijkheid zesendertig de oorlog hebben overleefd. De helft dus. Dat is relatief veel. Ongeveer vijftien van hen waren gemengd gehuwd [waaronder Albert van Raalte, dirigent en samensteller van het orkest]. Zes musici, waarvan vijf leden van het CgO, haddden het geluk op een beschermde lijst terecht te komen. De rest was ondergedoken of overleefde, niet beschermd, de kampen. Zevendertig musici keerden na de oorlog niet meer terug.’[100]

Rosa Spier, zoals eerder al duidelijk werd, kwam als één van die leden van het Concertgebouw Orkest op een beschermde lijst. Hierop zal in het volgende hoofdstuk worden ingegaan.

[99] Micheels, *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk*, 189.
[100] Ibid.

III. ONDERDUIKEN, GEVANGENSCHAP EN "SPERRE"

ONDERDUIKEN

Zoals reeds gezegd heeft Rosa in haar memoires weinig geschreven over haar ervaringen in de jaren van de Nederlandse bezetting. Ze beschrijft haar ervaringen tijdens de oorlog in ongeveer één zin. Het citaat onder de kop van het vorige hoofdstuk vervolgt ze met:

> '[…] maar dat is geen exceptie. Na ondergedoken en prompt verraden te zijn verbleef ik 2½ jaar in concentratiekampen […].'[101]

Hoewel ik er tot op heden geen (archief) bewijs voor gevonden heb en onderstaande met enige voorzichtigheid geschreven is, neem ik aan dat Rosa enige tijd ondergedoken heeft bij een bij haar bekend gezin en uiteindelijk is verraden. Hoelang en wanneer Rosa precies heeft ondergedoken is mij niet bekend. Over Rosa's onderduikperiode zijn echter wel herinneringen bewaard gebleven, waaronder die van een oud-leerlinge van Rosa, Stien Amende.[102] In een interview, opgenomen in de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp*, vertelt Stien Nowack over hoe Rosa onderdook bij haar in het gezin:

> 'Mijn moeder die hielp Rosa nog wel 's. Zo eh als ze iets, eh, ja, te naaien had, of als er echt in het huis iets moest gebeuren, dan hielp mijn moeder haar vaak. En, nou ja, toen dan die situatie kwam dat ze eigenlijk gevaar liepen om dus naar Duitsland getransporteerd te worden, toen hebben mijn ouders gezegd, eh, je komt maar bij ons. Rosa was nogal een dominante, behoorlijk dominant iemand en eh, die was gewend om altijd alle aandacht te krijgen, en die moest zich toen ineens zo inperken in dat, ja, toch wel gewone gezin zeg maar. Rosa die kon zich ook niet goed verstoppen dus die stond soms ook op het balkon. En er woonde daar een arts en nou ja die kende wij ook, en die had al een keer ons gewaarschuwd 'denk d'r aan, laat ze niet op het balkon komen, want het is veel te gevaarlijk'. Op een gegeven moment, eh, is het toch verraden. Toen werden we gewaarschuwd. Mijn vader, die was opgepakt vanuit zijn werk, en toen is Rosa meteen weggegaan, en toen is ze nog twee dagen thuis geweest en toen hebben ze haar ook opgepakt.'[103]

Rosa schrijft in haar uitgetypte memoires, waarin zij in vergelijking met haar handgeschreven memoires extra tekst in heeft opgenomen, onder het kopje 'Hoe ik mijn harp terugkreeg' bevestigend over een onderduikperiode van twee maanden bij een oud-leerling:

> '[…] en "mijn" meneer kocht haar [de harp] voor 1400 gulden en stelde haar later ter beschikking van een jong meiske, dat juist haar harpstudie was begonnen aan het A'dams

[101] Spier, *Mijn levenservaringen,* zie Appendix 1A, pagina 49 van het manuscript.
[102] 'Rosa heeft daarna een tijd ondergedoken gezeten in het ouderlijk huis van Stien Amende (later Stien De Koning-Amende), op de Lutmastraat in Amsterdam. Stien was een leerling van Rosa, en is later tussen 1944 en 1949 harpiste geweest van de Arnhemsche Orchest Vereeniging.' In Ederveen, *Weg van de Harp*, 91.
[103] Transcriptie interview met Stien Nowack, in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998) 18:15m – 19:46m.

> Conservatorium. Dat jonge meisje vertelde het aan een andere leerling, en dat was juist een oudleerling van mij, en tevens degene, onder wiens dak ik 2 maanden asiel had gevonden.'[104]

Rosa noemt de oud-leerlinge in het citaat hierboven niet met naam en toenaam, maar de twee herinneringen spreken elkaar niet tegen. Toos Stotijn vervolgt bovendien in de documentaire:

> 'Zij heeft dus noodgedwongen dat onderduikadres verlaten, is voorlopig even in d'r eigen huis teruggegaan en daar heb ik haar nog gezien om gedag te zeggen, om afscheid van 'r te nemen. Toen stond ze met een stapeltje muziek voor me en dat was een heel indrukwekkend moment, toen zei ze, 'Toos, ik wou jou deze muziek geven, wil jij die voor me bewaren? Want bij jou is het goed, je mag 't gebruiken ook!''[105]

Hierna is het spoor van Rosa even bijster: ik heb niet kunnen ontdekken of Rosa zichzelf heeft aangegeven om haar onderduikadres te beschermen of verraden is, en hoe ze in Westerbork terecht gekomen is voor een (volgende) periode van twee à drie maanden. Regina Ederveen bespreekt ook andere visies op de mogelijke gang van zaken: vervolgonderzoek zou meer licht op de zaak kunnen werpen.[106] Haar aankomst in het doorgangskamp Westerbork zou een periode van ruim 2½ jaar van gevangenschap en scheiding van de harp inluiden.

TWEE MAANDEN WESTERBORK

Rosa kwam op 3 december 1942 aan in het 'Durchgangslager' Westerbork, en het is belangrijk te vermelden, dat zij op dat moment nog niet onder enige vorm van bescherming stond. Zoals hieronder zal blijken, kwam zij voor of op 5 januari 1943 op de "Lijst van Dam" te staan, en meestal duurde het dan nog een tijd voordat deze beschermde status ook bekend en bevestigd was door de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* in Amsterdam. Dit betekent dat Rosa vermoedelijk in de maand december 1942 en de maand januari 1943, vóórdat dat zij te horen kreeg dat ze naar Barneveld mocht vertrekken, de onzekerheid en angst moet hebben gekend die de nachtelijke oproepen tot vertrek (deportatie) met zich mee brachten.

Van deze periode van twee-en een halve maand in kamp Westerbork heb ik niet veel persoonlijk materiaal kunnen vinden dat meer zou kunnen vertellen over Rosa's persoonlijke ervaringen.[107] Ederveen heeft een briefkaart gevonden die Rosa op 26 december 1942 naar

---

[104] Rosa Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen in de Vorm van een Schets* (een uitgebreidere versie van Rosa's handschrift, niet gepubliceerd manuscript), zie Appendix 2A, pagina 15c-16 van dit materiaal. Zie ook Appendix 1, pagina 49 van de opsomming.

[105] Transcriptie interview met Toos Stotijn, in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998) 19:45m – 20:15m.

[106] Ederveen citeert de brief ook, zie Ederveen, *Weg van de Harp*, 91-92.

[107] Ik kon het archief van Herinneringskamp Westerbork niet bezoeken door de sluiting van het archief vanwege een project. Guido Abuys, conservator van het archief, is zo vriendelijk geweest voor mij de data van Rosa's aankomst en vertrek te verifiëren, via persoonlijk mailcontact. Voor vervolgonderzoek over haar leven in Westerbork zou zeker een bezoek aan dit archief nodig zijn.

Francina Hinloopen stuurde, waarop ze schrijft 'heerlijk kerstpakket ontvangen. Dank. Rosa.'[108] Bovendien wijst Ederveen op een artikel in Elseviers Weekblad van 4 november 1961, waarin wordt verondersteld dat de Duitsers verordonneerd hadden dat er een harp voor Rosa Spier naar het kamp moest komen, maar dat Rosa deze had geweigerd vanwege de omstandigheden van het kamp waarin zij leefde.[109] Ik heb geen archiefmateriaal waarin dat wordt bevestigd, maar er was een muziek- en amusementsleven in Westerbork, mede gestimuleerd door Kampkommandant Gemmeker.[110] Mogelijk kan archiefonderzoek in Westerbork hierover meer vertellen.

Het portret van Rosa op het voorblad van deze scriptie is door Leo Kok getekend in Westerbork in februari 1943. Op haar linker revers en borst is te lezen: "Veel geluk." Zou het kunnen dat Rosa Leo had verteld dat ze naar Barneveld zou gaan, of was hij het op een andere manier te weten gekomen? Het zou in ieder geval niet de laatste keer zijn dat hun wegen elkaar in Westerbork kruisten, al konden zij dat toen misschien nog niet weten.[111]

In het volgende deel wordt ingegaan op de procedures en ontwikkelingen die op bestuurlijk niveau plaatsvonden, en die uiteindelijk tot gevolg hadden dat Rosa op 16 februari 1943 Kamp Westerbork kon verlaten en naar Huize de Schaffelaar te Barneveld kon vertrekken.

LIJST FREDERIKS EN LIJST VAN DAM: HUIZE DE SCHAFFELAAR

Zoals hierboven beschreven, kregen de secretarissen-generaal in feite de verantwoordelijkheden van de naar Engeland uitgeweken ministers in handen. Dit ambtenarenapparaat kwam vervolgens onder 'Duits' toezicht te staan van Rijkscommissaris Seyss-Inquart en zijn vier *Generalcommissare*. De secretaris-generaal voor Binnenlandse Zaken, mr. dr. Karel Johannes Frederiks, kreeg daardoor meer invloed en verantwoordelijkheid binnen zijn Departement.[112] In de zomer van 1942 deden enkele Joden een beroep op Frederiks om zijn invloed op vrijstelling van *Arbetseinsatz* (tewerkstelling) en deportatie naar het buitenland uit te oefenen.[113] Nadat Frederiks' verzoek aan Rauter tot bescherming van enkele Joden door Rauter afgewezen werd, kreeg hij toestemming van de

[108] Ederveen citeert de brief, zie Ederveen, *Weg van de Harp*, 92.
[109] Ibid.
[110] Nijstad, *Getekend in Westerbork*, 21.
[111] Of Leo en Rosa elkaar gesproken en ontmoet hebben ten tijde van Rosa's tweede periode daar, kan ik niet met zekerheid zeggen. Wel zal blijken dat ze in hetzelfde transport naar Theresienstadt zouden worden vervoerd in september 1944, zie het volgende hoofdstuk. Alle informatie betreffende Leo Kok en het portret van Rosa Spier heb ik ontleend aan Jaap Nijstad via persoonlijk e-mail contact en de door hem samengestelde catalogus, zie Jaap Nijstad, *Getekend in Westerbork: Leven en Werk van Leo Kok 1923-1945* (Amsterdam/Hilversum: Onkenhout BV, 1990).
[112] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 11.
[113] Ibid.

bovengenoemde Fritz Schmidt om enkele Joden voor te dragen voor bescherming.[114] Dit resulteerde uiteindelijk in de zogenaamde "Lijst Frederiks." Daarnaast werd een lijst met een aantal Joden aangedragen door professor Jan van Dam, de secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, de "Lijst Van Dam."[115] Er bestaan echter meerdere lijsten, waaronder drie verschillende herziene versies van zowel Van Dam als van Frederiks.[116] Bovendien verliepen alle aanvragen ook via de in Amsterdam gevestigde *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung,* die in de stempels voorzag die vrijstelling aantoonden op de persoonsbewijzen, maar die volgens De Munnick 'niet of slechts zeer moeizaam […] mee [werkten]'.[117]

Rond oktober en november 1942 werd besloten om alle personen op de lijsten samen onder te brengen in het gebouw 'De Schaffelaar', en later vanwege plaatsgebrek ook in het huis 'De Biezen', in Barneveld.[118] Het vrijstellen via deze lijsten ging volgens De Munnick 'tot op de laatste dag dat de gemeenschap in Barneveld bestond' door en er 'kwamen […] nog ruim 150 mensen op allerlei manieren op de lijsten van Frederiks en Van Dam.'[119]

Door verschillende brieven en lijsten met elkaar te vergelijken, heb ik kunnen achterhalen dat Rosa op de tweede lijst van Van Dam geplaatst werd. Een lijst in het Duits, gedateerd 15 mei 1943, doet vermoeden dat Rosa Spier op de tweede lijst van Van Dam stond, door middel van een aanmerking naast elke naam op welke lijst de persoon voorkomt.[120] Dit vermoeden wordt bevestigd door een brief van Van Dam naar Frederiks, gedateerd 5 januari 1943, met bijgevoegd de tweede lijst Van Dam (Zie afbeelding 5,6 en 7).

---

[114] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 11-12. De Munnick zet de verschillende mogelijke redenen uiteen waarom Frederiks toestemming kreeg van Schmidt voor het opstellen van de lijsten.
[115] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 11-13.
[116] Deze verschillende lijsten kunnen met toestemming van de directeur worden ingezien in het NIOD, Amsterdam, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken.
[117] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 16.
[118] Ibid.,17.
[119] Ibid., 23.
[120] Amsterdam, NIOD, Archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no 394: Circulaires voor joodse personen met een beschermde status betreffende hun verhuizing naar Barneveld, november 1942 – 29 juni 1943 (digitaal beschikbaar via https://www.archieven.nl/nl/search-modonly?mivast=298&miadt=298&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=101b&mizk_alle=394, afbeelding 61 – 80, Rosa Spier staat op afbeelding 76, pagina 16 van het document bij nr. 246, geraadpleegd 2 augustus 2017). Van deze lijst bestaan overigens verschillende kopieën, en mogelijk ook verschillende versies, maar dit heb ik niet onderzocht vanwege mijn focus op Rosa Spier. De lijst komt o.a. voor in archief 101b, inv.no 156, en inv.no 164.

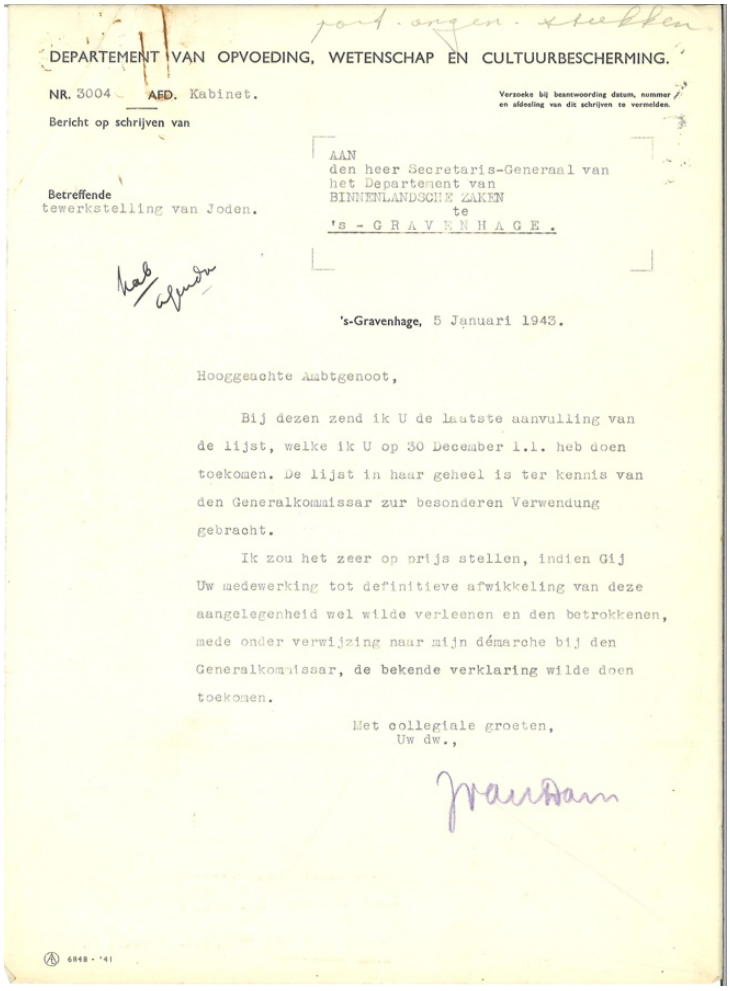

DEPARTEMENT VAN OPVOEDING, WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING.

NR. 3004 AFD. Kabinet.

Verzoeke bij beantwoording datum, nummer en afdeeling van dit schrijven te vermelden.

Bericht op schrijven van

Betreffende
tewerkstelling van Joden.

AAN
den heer Secretaris-Generaal van
het Departement van
BINNENLANDSCHE ZAKEN
te
's - G R A V E N H A G E .

's-Gravenhage, 5 Januari 1943.

Hooggeachte Ambtgenoot,

Bij dezen zend ik U de laatste aanvulling van de lijst, welke ik U op 30 December 1.l. heb doen toekomen. De lijst in haar geheel is ter kennis van den Generalkommissar zur besonderen Verwendung gebracht.

Ik zou het zeer op prijs stellen, indien Gij Uw medewerking tot definitieve afwikkeling van deze aangelegenheid wel wilde verleenen en den betrokkenen, mede onder verwijzing naar mijn démarche bij den Generalkommissar, de bekende verklaring wilde doen toekomen.

Met collegiale groeten,
Uw dw.,

6848 - '41

AFBEELDING 5 : BRIEF VAN SECRETARIS-GENERAAL JAN VAN DAM AAN SECRETARIS-GENERAAL FREDERIKS, BETREFFENDE DE AANVULLING OP DE EERSTE "LIJST VAN DAM", D.D. 5 JANUARI 1943. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO 327**.**

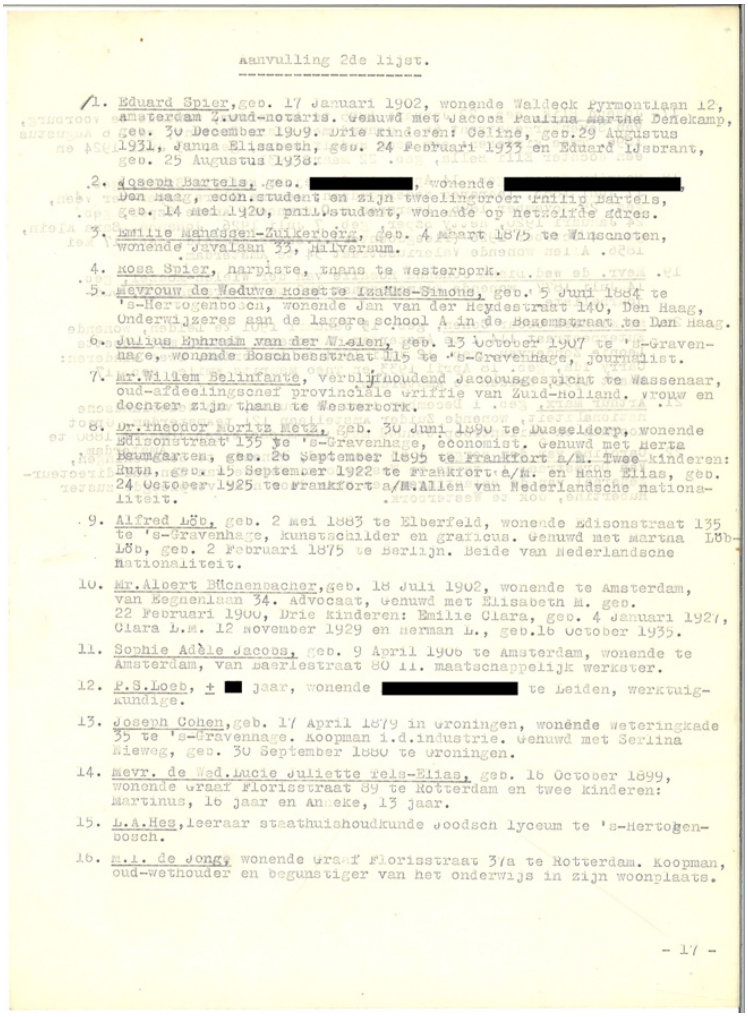

Aanvulling 2de lijst.

1. Eduard Spier, geb. 17 Januari 1902, wonende Waldeck Pyrmontlaan 12, Amsterdam 2.oud-notaris. Genuwd met Jacoba Paulina Martha Denekamp, geb. 30 December 1909. Drie kinderen: Geline, geb.29 Augustus 1931, Janna Elisabeth, geb. 24 Februari 1933 en Eduard IJsbrant, geb. 25 Augustus 1938.

2. Joseph Bartels, geb. [redacted], wonende [redacted], Den Haag, econ.student en zijn tweelingbroer Philip Bartels, geb. 14 Mei 1920, phil.student, wonende op hetzelfde adres.

3. Emilie Menadgen-Zuikerberg, geb. 4 Maart 1875 te Wanscoten, wonende Javalaan 33, Hilversum.

4. Rosa Spier, harpiste, thans te Westerbork.

5. Mevrouw de Weduwe Rosette Isaaks-Simons, geb. 5 Juni 1864 te 's-Hertogenbosch, wonende Jan van der Heydestraat 140, Den Haag, Onderwijzeres aan de lagere school A in de Bomembraat te Den Haag.

6. Julius Ephraim van der Wielen, geb. 13 October 1907 te 's-Gravenhage, wonende Boschbesstraat 115 te 's-Gravenhage, journalist.

7. Mr.Willem Belinfante, verblijfhoudend Jacobusgesticht te Wassenaar, oud-afdeelingschef provinciale griffie van Zuid-Holland. vrouw en dochter zijn thans te Westerbork.

8. Dr.Theodor Moritz Metz, geb. 30 Juni 1890 te Dusseldorp, wonende Edisonstraat 135 te 's-Gravenhage, economist. Genuwd met Herta Baumgarten, geb. 26 September 1895 te Frankfort a/M. Twee kinderen: Ruth, geb. 15 September 1922 te Frankfort a/M. en Hans Elias, geb. 24 October 1925 te Frankfort a/M.Allen van Nederlandsche nationaliteit.

9. Alfred Löb, geb. 2 Mei 1883 te Elberfeld, wonende Edisonstraat 135 te 's-Gravenhage, kunstschilder en graficus. Genuwd met Martha Löb-Löb, geb. 2 Februari 1875 te Berlijn. Beide van Nederlandsche nationaliteit.

10. Mr.Albert Bücheenbacher, geb. 18 Juli 1902, wonende te Amsterdam, van Eegnenlaan 34. Advocaat, Genuwd met Elisabeth M. geb. 22 Februari 1900, Drie kinderen: Emilie Clara, geb. 4 Januari 1927, Clara L.M. 12 November 1929 en Herman L., geb.16 October 1935.

11. Sophie Adèle Jacobs, geb. 9 April 1906 te Amsterdam, wonende te Amsterdam, van Baerlestraat 80 II. maatschappelijk werkster.

12. P.S.Loeb, ± [redacted] jaar, wonende [redacted] te Leiden, werktuigkundige.

13. Joseph Cohen, geb. 17 April 1879 in Groningen, wonende Weteringkade 35 te 's-Gravenhage. Koopman i.d.industrie. Genuwd met Serlina Nieweg, geb. 30 September 1880 te Groningen.

14. Mevr. de Wed.Lucie Juliette Reis-Elias, geb. 16 October 1899, wonende Graaf Florisstraat 89 te Rotterdam en twee kinderen: Martinus, 16 jaar en Anneke, 13 jaar.

15. L.A.Hes, leeraar staathuishoudkunde Joodsch lyceum te 's-Hertogenbosch.

16. M.I. de Jong, wonende Graaf Florisstraat 3/a te Rotterdam. Koopman, oud-wethouder en begunstiger van het onderwijs in zijn woonplaats.

- 17 -

AFBEELDING 6: DE AANGEVULDE TWEEDE LIJST, BIJGEVOEGD BIJ DE BRIEF VAN JAN VAN DAM AAN FREDERIKS, D.D. 5 JANUARI 1943, OP NR 4 ROSA SPIER, HARPISTE, THANS TE WESTERBORK. AMSTERDAM, NIOD ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO. 327 (VANWEGE PRIVACY REDENEN ZIJN ENKELE GEBOORTE DATA GECENSUREERD).

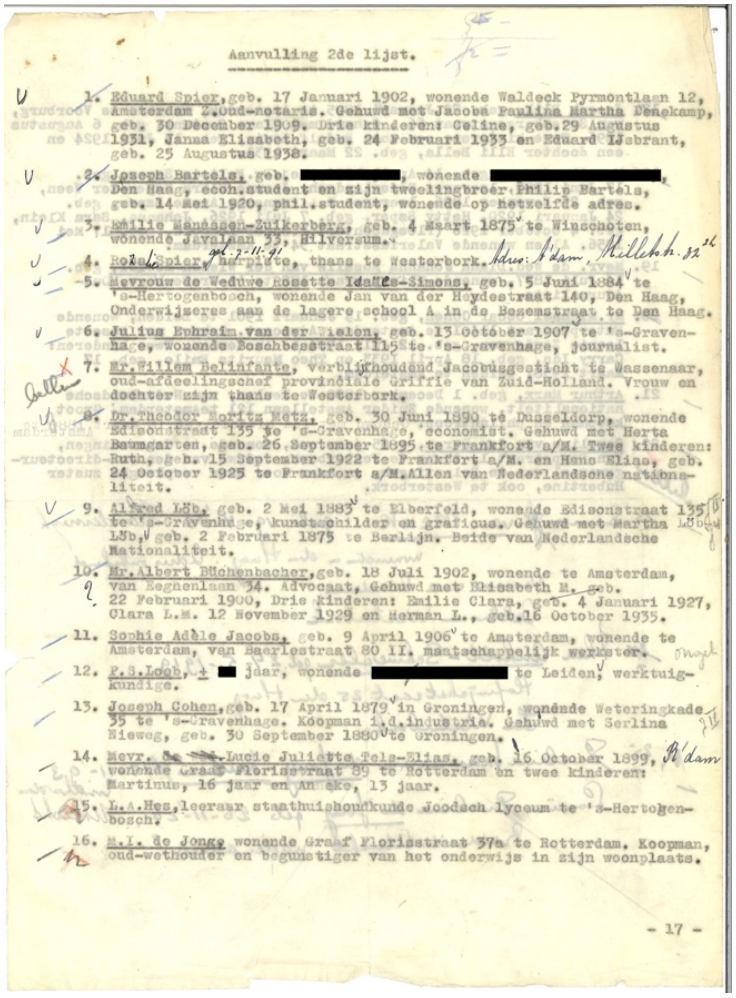

Aanvulling 2de lijst.

1. Eduard Spier, geb. 17 Januari 1902, wonende Waldeck Pyrmontlaan 12, Amsterdam 2.Oud-notaris. Gehuwd met Jacoba Paulina Martha Penekamp, geb. 30 December 1909. Drie kinderen: Celine, geb.29 Augustus 1931, Janna Elisabeth, geb. 24 Februari 1933 en Eduard IJsbrant, geb. 25 Augustus 1938.
2. Joseph Bartels, geb. [redacted], wonende [redacted], Den Haag, coöh.student en zijn tweelingbroer Philip Bartels, geb. 14 mei 1920, phil.student, wonende op hetzelfde adres.
3. Emilie Menasseh-Zulkerberg, geb. 4 Maart 1875 te Winschoten, wonende Jevelman 33, Hilversum.
4. Rosa Spier, harpiste, thans te Westerbork. Adres: A'dam, Rijlaksh. 32 d
5. Mevrouw de Weduwe Rosette Idalie-Simons, geb. 5 Juni 1884 te 's-Hertogenbosch, wonende Jan van der Heydestraat 140, Den Haag, Onderwijzeres aan de lagere school A in de Bezemstraat te Den Haag.
6. Julius Ephrain van der Zielen, geb. 13 October 1907 te 's-Gravenhage, wonende Boschbesstraat 115 te 's-Gravenhage, journalist.
7. Mr.Willem Belinfante, verblijfhoudend Jacobusgesticht te Wassenaar, oud-afdeelingschef provinciale Griffie van Zuid-Holland. Vrouw en dochter zijn thans te Westerbork.
8. Dr.Theodor Moritz Metz, geb. 30 Juni 1890 te Dusseldorp, wonende Edisonstraat 135 te 's-Gravenhage, economist. Gehuwd met Herta Baumgarten, geb. 26 September 1895 te Frankfort a/M. Twee kinderen: Ruth, geb. 15 September 1922 te Frankfort a/M. en Hans Eliae, geb. 24 October 1925 te Frankfort a/M.Allen van Nederlandsche nationaliteit.
9. Alfred Löb, geb. 2 Mei 1883 te Elberfeld, wonende Edisonstraat 135 te 's-Gravenhage, kunstschilder en graficus. Gehuwd met Martha Löb, geb. 2 Februari 1875 te Berlijn. Beide van Nederlandsche Nationaliteit.
10. Mr.Albert Büchenbacher, geb. 18 Juli 1902, wonende te Amsterdam, van Boghenlaan 34. Advocaat. Gehuwd met Elisabeth M. geb. 22 Februari 1900, Drie kinderen: Emilie Clara, geb. 4 Januari 1927, Clara L.M. 12 November 1929 en Herman L., geb.16 October 1935.
11. Sophie Adèle Jacobs, geb. 9 April 1906 te Amsterdam, wonende te Amsterdam, van Baerlestraat 80 II, maatschappelijk werkster.
12. P.S.Loeb, + [redacted] jaar, wonende [redacted] te Leiden, werktuigkundige.
13. Joseph Cohen, geb. 17 April 1879 in Groningen, wonende Weteringkade 35 te 's-Gravenhage. Koopman i.d.industrie. Gehuwd met Serlina Niewag, geb. 30 September 1880 te Groningen.
14. Mevr. ~~De Sm.~~ Lucie Juliette Tels-Elias, geb. 16 October 1899, wonende Graaf Florisstraat 89 te Rotterdam en twee kinderen: Martinus, 16 jaar en Anneke, 13 jaar. R'dam
15. L.A.Hes, leeraar staathuishoudkunde Joodsch lyceum te 's-Hertogenbosch.
16. M.I. de Jongs wonende Graaf Florisstraat 37a te Rotterdam. Koopman, oud-wethouder en begunstiger van het onderwijs in zijn woonplaats.

- 17 -

AFBEELDING 7: AANGEVULDE TWEEDE "LIJST VAN DAM", MAAR MET ENKELE ANONIEME AANTEKENINGEN BETREFFENDE PERSOONSINFORMATIE. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO. 327 (VANWEGE PRIVACY REDENEN ZIJN ENKELE GEBOORTEDATA GECENSUREERD).

Ik heb niet kunnen achterhalen hoe Rosa op deze lijst terecht is gekomen: of zij aangemerkt is door Van Dam, zelf een verzoek heeft gedaan, of mogelijk door een kennis aangedragen is, blijft tot nog toe speculatie. De door de departementen geselecteerde personen staan meestal bekend als 'verdienstelijke Joden', maar dit concept bleek in de praktijk een heel brede, onduidelijk afgebakende definitie te hebben, en er was volgens De Munnick sprake van een 'volstrekt willekeurige selectie.'[121] Over Rosa Spier zegt De Munick: 'En natuurlijk hielp eigen vermaardheid zeer: de harpiste Rosa Spier, de zeer bekende hoogleraar mr. E.M. Meijers en de violist Sam Swaap stonden op de lijst.'[122] Het dus kunnen zijn dat Van Dam Rosa Spier zelf heeft aangedragen vanwege haar bekendheid, maar zoals gezegd, ik heb hier geen bewijs voor kunnen vinden.

[121] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 14.
[122] Ibid., 15.

Wat wel zeker is, is dat Rosa zich op dat moment in Westerbork bevond, en dat het van levensbelang was dat zo snel mogelijk aan de kampcommandant Gemmeker werd doorgegeven dat zij vrijstelling had gekregen. De Munnick schrijft: 'waren er Joden op de lijst gezet die reeds in Westerbork waren, dan gingen er telegrammen uit naar de kampcommandant Gemmeker om deze mensen uit de transporten te houden. Soms met succes, soms was het te laat.'[123] René Pottkamp, medewerker van het NIOD, attendeerde mij op een lijst waarop Rosa Spier genoemd wordt van 14 januari 1943, met 'een verzoek van Frederiks aan Generalkommissar Schmidt om aan kampcommandant Gemmeker te bevestigen dat een paar dozijn personen vrijstelling heeft.'[124] Het betreft het volgende verzoek:

> 'Weiter teile ich Ihnen mit, dass der Lagerkommandant in Westerbork dem Judenrat mitgeteilt hat, dass, falls er heute nicht eine Nachricht Ihrerseits über die Zentralstelle für jüdische Auswanderung erhalten hat, aus der hervorgeht, dass die Personen meiner letzten Liste und derjenigen Prof. Van Dams, welche sich augenblicklich bereits in Westerbork befinden, mit Ihrer Genehmigung von Arbeitseinsatz befreit werden, damit zu rechnen ist, dass sie morgen nach Polen Überführt werden.'[125]

Wanneer Gemmeker dus dezelfde dag nog geen bevestigend bericht zou hebben ontvangen van Schmidt via de Zentralstelle dat deze personen van de lijsten Frederiks en Van Dam, die zich in Westerbork bevonden, met zijn toestemming beschermd zijn tegen tewerkstelling en deportatie, zouden zij de volgende dag mogelijk op transport naar Polen worden gezet. Ook Rosa stond op de lijst met personen van deze dringende brief, en als Schmidt niet op tijd bericht had gegeven, dan was haar lot mogelijk heel anders geweest.

Een ander bericht aan Frederiks gedateerd 20 januari 1943 bevestigt dat inderdaad dezelfde avond een bericht was doorgegeven aan de Zentralstelle, en dat 'naar de meening der afdeeling' mag worden aangenomen 'dat deze Joden voorlopig in Westerbork geen gevaar loopen' (zie afbeelding 8).[126]

---

[123] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 16.

[124] Persoonlijk mailcontact van auteur met René Pottkamp, 3 augustus 2017, betreffende NIOD archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no. 716, dat is in te zien na schriftelijke toestemming van de directeur van het NIOD. Het is onzeker of dit dezelfde brief van Frederiks aan Schmidt op 14 januari 1943 betreft die De Munnick aanhaalt: 'Haast was soms geboden. In één geval dreigde Gemmeker, commandant van Westerbork, 38 aldaar verblijvende Joden met het eerstvolgende transport naar Auschwitz te sturen als Schmidt niet onmiddellijk liet weten dat deze mensen door hem waren vrijgesteld.' In De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 23. In de tijd van schrijven trof Boris de Munnick het archief in twintig dozen, nog niet gecatalogiseerd, en ongenummerd aan en gebruikte daarom afkortingen die verwijzen naar de dozen. Bij dit citaat verwijst hij naar 'Brief Frederiks aan Schmidt d.d. 14 januari 1943, 1943, doc. No. 500' en heeft De Munnick het document vermoedelijk gevonden in Doos '1943 Joden Nr. 1-1000' (eindnoot 23n72). Echter, de 52 personen die ik zelf op de lijst tel, komen niet overeen met de 38 personen die Boris de Munnick noemt.

[125] Amsterdam, NIOD, Correspondentie van secretaris-Generaal Frederiks aan Generalkommisar Schmidt om te bevestigen dat een aantal joden op de bijgevoegde lijst vrijstelling heeft, d.d. 14 januari 1943., archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no. 716.

[126] Amsterdam, NIOD, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no 326 Algemeen.

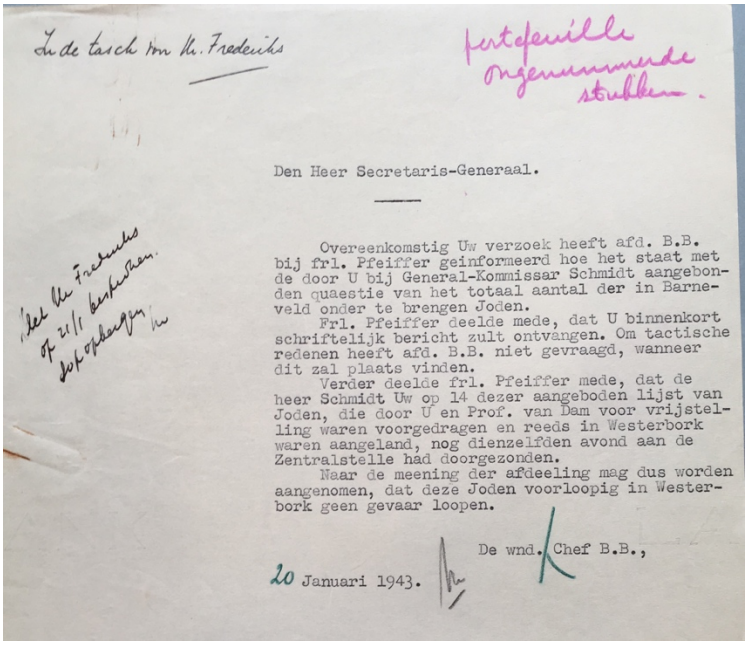

Den Heer Secretaris-Generaal.

Overeenkomstig Uw verzoek heeft afd. B.B. bij frl. Pfeiffer geinformeerd hoe het staat met de door U bij General-Kommissar Schmidt aangebonden quaestie van het totaal aantal der in Barneveld onder te brengen Joden.

Frl. Pfeiffer deelde mede, dat U binnenkort schriftelijk bericht zult ontvangen. Om tactische redenen heeft afd. B.B. niet gevraagd, wanneer dit zal plaats vinden.

Verder deelde frl. Pfeiffer mede, dat de heer Schmidt Uw op 14 dezer aangeboden lijst van Joden, die door U en Prof. van Dam voor vrijstelling waren voorgedragen en reeds in Westerbork waren aangeland, nog dienzelfden avond aan de Zentralstelle had doorgezonden.

Naar de meening der afdeeling mag dus worden aangenomen, dat deze Joden voorloopig in Westerbork geen gevaar loopen.

De wnd. Chef B.B.,

20 Januari 1943.

AFBEELDING 8 DETAIL VAN EEN BERICHT VAN 'DE WND. CHEF B.B.' AAN DEN HEER SECRETARIS-GENERAAL FREDERIKS, D.D. 20 JANUARI 1943. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO. 326 ALGEMEEN.

Een volgende lijst met namen van personen waarop Rosa Spier voorkomt, getiteld 'Westerbork' en met een bijschrift '2e Liste' geeft de benodigde toestemming van de Zentralstelle dat deze personen zich van hun huidige woonplaats naar Barneveld mogen verplaatsen, en is gedateerd 4 februari 1943.[127] Rosa Spier is, zoals blijkt uit een brief van de directeur van De Schaffelaar E. Wolthuis aan Frederiks, op 16 februari in Barneveld op Huize De Schaffelaar aangekomen (zie onderstaande afbeelding 9).[128]

[127] Amsterdam, NIOD, lijst van namen, getiteld 'Westerbork' met opschrift '2e Liste' met een stempel van de Zentralstelle en bericht met toestemming dat deze personen naar Barneveld mogen komen, d.d. 4 februari 1943, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no. 166.

[128] Hoewel Regina Ederveen de datum van aankomst op 18 januari 1943 plaatst (mogelijk vanwege materiaal in het archief van Westerbork waartoe ik vanwege sluiting vanwege een project geen toegang had) heb ik ervoor gekozen de datum van 16 februari 1943 aan te houden die in de brief van E. Wolthuis medegedeeld wordt aan Frederiks. Amsterdam, NIOD, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no 151 Correspondentie van E. Wolthuis over joden die vanuit Kamp Westerbork naar Barneveld en Doetinchem gaan, 13 – 16 februari 1942. Zie ook: Ederveen, *Weg van de Harp*, 94.

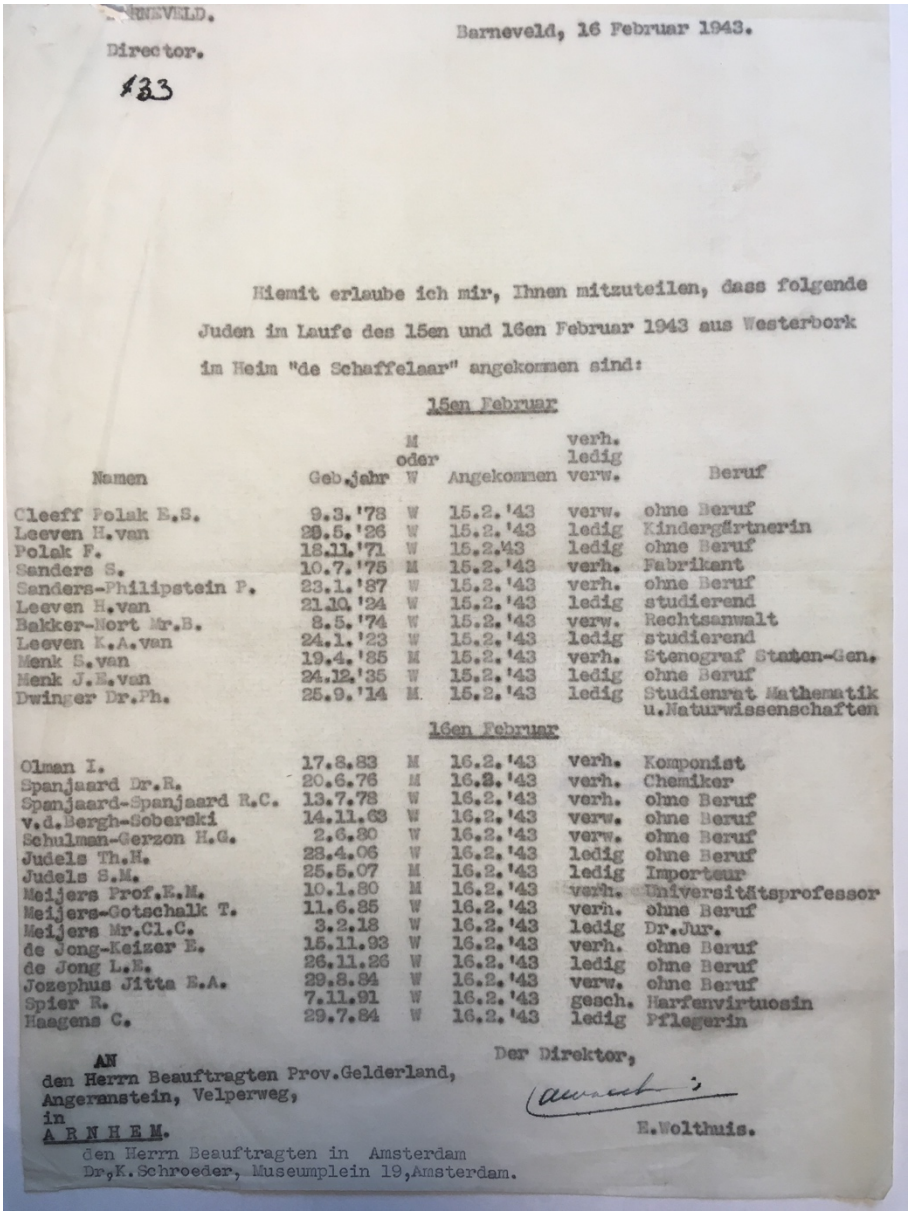

BARNEVELD.

Director.

433

Barneveld, 16 Februar 1943.

Hiemit erlaube ich mir, Ihnen mitzuteilen, dass folgende Juden im Laufe des 15en und 16en Februar 1943 aus Westerbork im Heim "de Schaffelaar" angekommen sind:

15en Februar

Namen	Geb.jahr	M oder W	Angekommen	verh. ledig verw.	Beruf
Cleeff Polak E.S.	9.3.'78	W	15.2.'43	verw.	ohne Beruf
Leeven H.van	29.5.'26	W	15.2.'43	ledig	Kindergärtnerin
Polak F.	18.11.'71	W	15.2.43	ledig	ohne Beruf
Sanders S.	10.7.'75	M	15.2.'43	verh.	Fabrikant
Sanders-Philipstein P.	23.1.'87	W	15.2.'43	verh.	ohne Beruf
Leeven H.van	21.10.'24	W	15.2.'43	ledig	studierend
Bakker-Nort Mr.B.	8.5.'74	W	15.2.'43	verw.	Rechtsanwalt
Leeven K.A.van	24.1.'23	W	15.2.'43	ledig	studierend
Menk S.van	19.4.'85	M	15.2.'43	verh.	Stenograf Staten-Gen.
Menk J.E.van	24.12.'35	W	15.2.'43	ledig	ohne Beruf
Dwinger Dr.Ph.	25.9.'14	M.	15.2.'43	ledig	Studienrat Mathematik u.Naturwissenschaften

16en Februar

Namen	Geb.jahr	M oder W	Angekommen	verh. ledig verw.	Beruf
Olman I.	17.8.83	M	16.2.'43	verh.	Komponist
Spanjaard Dr.R.	20.6.76	M	16.2.'43	verh.	Chemiker
Spanjaard-Spanjaard R.C.	13.7.78	W	16.2.'43	verh.	ohne Beruf
v.d.Bergh-Soberski	14.11.63	W	16.2.'43	verw.	ohne Beruf
Schulman-Gerzon H.G.	2.6.80	W	16.2.'43	verw.	ohne Beruf
Judels Th.H.	23.4.06	W	16.2.'43	ledig	ohne Beruf
Judels S.M.	25.5.07	M	16.2.'43	ledig	Importeur
Meijers Prof.E.M.	10.1.80	M	16.2.'43	verh.	Universitätsprofessor
Meijers-Gotschalk T.	11.6.85	W	16.2.'43	verh.	ohne Beruf
Meijers Mr.Cl.C.	3.2.18	W	16.2.'43	ledig	Dr.Jur.
de Jong-Keizer E.	15.11.93	W	16.2.'43	verh.	ohne Beruf
de Jong L.E.	26.11.26	W	16.2.'43	ledig	ohne Beruf
Jozephus Jitta E.A.	29.8.84	W	16.2.'43	verw.	ohne Beruf
Spier R.	7.11.91	W	16.2.'43	gesch.	Harfenvirtuosin
Haagens C.	29.7.84	W	16.2.'43	ledig	Pflegerin

Der Direktor,

E.Wolthuis.

AN
den Herrn Beauftragten Prov.Gelderland,
Angeranstein, Velperweg,
in
A R N H E M.

den Herrn Beauftragten in Amsterdam
Dr.K.Schroeder, Museumplein 19,Amsterdam.

AFBEELDING 9:BRIEF VAN DIRECTEUR E.WOLTHUIS WAARVAN EEN AFSCHRIFT AAN DE HEER FREDERIKS IS GESTUURD. OP DEZE FOTO IS HET OPSCHRIFT MET 'AFSCHRIFT. BESTEMD VOOR DEN HOOGEDELGESTR. HEER MR. DR. K.J. FREDERIKS' WEGGEVALLEN, MAAR HET DOCUMENT IS ONLINE DIGITAAL BESCHIKBAAR VIA HET NIOD. AMSTERDAM, NIOD, ARCHIEF 101B KABINET VAN HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN, INV.NO 151 CORRESPONDENTIE VAN E. WOLTHUIS OVER JODEN DIE VANUIT KAMP WESTERBORK NAAR BARNEVELD EN DOETINCHEM GAAN, 13 – 16 FEBRUARI 1942 (DE DATERING 1942 IN DE BENAMING VAN DIT ARCHIEF IS EEN FOUT IN ARCHIEFBENAMING; OP HET DOCUMENT STAAT DUIDELIJK 16 FEBRUARI 1943).

Hoe Rosa precies van Westerbork naar Barneveld is gekomen, is mij niet bekend, maar mogelijk kan archiefonderzoek in Westerbork hier een antwoord op geven. Stien Nowack vertelt in de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp* (1998) over deze periode in Rosa's leven:

> 'Toen is ze gebracht naar De Schaffelaar in Barneveld waar alle, een heleboel intellectuele Joden, officieren enzovoorts zaten. Daar ben ik nog een keer haar wezen opzoeken, en heb ik haar nog eh ja een trui enzo gebracht en. Nou het was natuurlijk een hele trieste, akelige beweging. Het was een wonder dat je daar mocht, naar toe mocht, dat je ze nog mocht bezoeken, maar dat heeft ook niet lang geduurd en toen is ze dus naar Westerbork en van Westerbork naar Theresienstadt.'[129]

Rosa zou, zoals alle mensen die in de loop van 1943 op De Schaffelaar aankwamen, een inmiddels goed georganiseerde en ook al vrij grote gemeenschap aantreffen.[130] In vergelijking met de levenssituatie in het kamp Westerbork, zal De Schaffelaar een grote verbetering zijn geweest.[131] Het bezoek van Stien Nowack moet vóór 23 juni 1943 hebben plaatsgevonden, want daarna was 'Arisch' bezoek inderdaad afgeschaft, en was bezoek van Joden vanaf 1943 ondoenlijk geworden.[132] De Schaffelaar was, ook al mochten de Barnevelders door het omliggende bos wandelen, vooralsnog een gevangenis, en men mocht alleen met toestemming de terreinen van zowel De Schaffelaar als De Biezen verlaten.[133] Post- en postpakketten waren volgens De Munnick belangrijke middelen van 'contact met de buitenwereld,' maar werden wel degelijk gecontroleerd en gecensureerd, 'eerst door de bewoners zelf, later door de controleurs en nog later door speciaal personeel.'[134] Toos Stotijn leest in dezelfde documentaire een brief van Rosa, voor, geschreven vanuit De Schaffelaar:

> 'Beste To,
>
> eerst nu kom ik aan het antwoorden van je gezellige brief en het danken voor je zo lekkere fondant. Het is zo gezellig zulke lekkere zoeten pakjes te ontvangen. De tijd vliegt ook hier weer voorbij en in dit over- en overvolle huis verlies je uren met de lange gangen door te wandelen waar je evenals in alle kamers en zalen tegen iedereen opbotst en je je voor en langs iedereen moet heenwringen. Dat kost uren en het maakt je doodmoe. Al het werk wordt door ons allen verricht want hulp van buitenaf is verboden. De knapste professoren en doctoren en generaals lopen in overall en klompen en dweilen en schrobben en verzorgen de kachels en sjouwen met meubels. De dames zitten urenlang groente te wassen en aardappelen te pitten. Voor mij is gelukkig werk gezocht dat mijn handen spaart. Ook help ik nog enkele muziekstuderenden met de studie en dat alles legt veel beslag op me en maakt me 's avonds doorgaande te moe om te schrijven. Hoewel ik mijn gedachten volkomen van mijn vroegere leven afgewend heb, interesseerde het me toch, wat je over het Concertgebouw schreef. Ook

[129] Transcriptie interview met Stien Nowack, in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 29:44m – 21:22m.
[130] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 23.
[131] De Munnick schrijft hierover: 'Eén ding is zeker: wie uit Westerbork en vooral uit Vught kwam, kwam van de hel in de hemel,' zie De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 33-34.
[132] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 25.
[133] Ibid.
[134] Ibid.

> ik denk wel, dat je het engagement best aankunt. Het repertoire is zo beperkt en speciaal weinig met harp. Je kunt het toch trouwens later weer ongedaan maken als ik weer vaste voet heb. Natuurlijk kun je mijn kwintetmateriaal gebruiken, zoveel je wilt, het is in goede handen bij je. Ik hoop van harte dat het jullie alle vier voorspoedig moge blijven gaan en ik hoor nog graag van je wat er gebeurt.
>
> Met vele hartelijke groeten aan allen, je Rosa Spier.'[135]

Wat Rosa precies met 'je kunt het toch trouwens later weer ongedaan maken als ik weer vaste voet heb,' is voor mij nog een vraagteken; mogelijk kon Toos Stotijn terecht als tweede of inval harpiste bij het Concertgebouw Orkest, maar verwachtte Rosa binnen afzienbare tijd daar zelf weer terug te keren?

Over de levensomstandigheden op De Schaffelaar, de sociale relaties en onderlinge verhoudingen in het groepsverband, geloofskwesties, het onderwijs, en de organisatie van het geheel, heeft De Munnick uitgebreid geschreven. Over Rosa's sociale contacten en relaties heb ik niets kunnen vinden. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of Rosa voorkomt in memoires of getuigenissen van andere Barnevelders om meer te weten te komen over haar positie daar. Rosa zou ongeveer zeven maanden in huize De Schaffelaar verblijven, voordat het tij voor de hele Barneveldgroep na het overlijden van Schmidt zou keren.

[135] Ook voor deze brief geld dat ik het origineel zelf niet onder ogen heb gehad, en hoop deze in vervolgonderzoek in handen te krijgen. Ik heb het citaat ervan ontleend aan: Transcriptie interview met Toos Stotijn, in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 21:20m – 23:08m., en aan Ederveen, *Weg van de Harp*, 94-95.

IV. VAN DOORGANGSKAMP NAAR GHETTO

MET DE 'BARNEVELD-GROEP' IN WESTERBORK

Op 26 juni 1943 werd het lichaam van Generalkommissar Schmidt vlak bij Chartres in Frankrijk gevonden.[136] Voor de Barneveld-groep betekende dit in feite het einde van een deel van de bescherming die Frederiks via Schmidt gekregen had, en een grotere invloed van Generalkommissar Rauter op het lot van de groep.[137] Rauter liet dan ook zijn invloed gelden en probeerde de groep uit Barneveld weg te krijgen. Uiteindelijk vond een inval op zowel De Schaffelaar als De Biezen plaats door leden van de SS, de Kampkommandant van Westerbork, Gemmeker, en de Ordedienst uit Westerbork op 29 september.[138] Dezelfde dag werd de hele Barneveldgroep, op een aantal op de vlucht geslagen Barnevelders na, per trein naar Westerbork overgebracht, waar ze dezelfde avond aankwamen.[139]

Rosa's tweede periode in Westerbork was, in tegenstelling tot haar eerdere verblijf hier, ditmaal onder de uitzonderings- en beschermde positie van de Barneveldgroep. Het grootste deel van de Barneveldgroep werd als groep ondergebracht in barak 85, ingedeeld in een mannen- en vrouwen helft, maar een aantal vrouwen werden in een onbekende andere barak geplaatst vanwege plaatsgebrek.[140] Rosa verbleef volgens Ederveen in barak 85, wat mogelijk betekende dat zij, in tegenstelling tot haar eerste periode in Westerbork, ditmaal geen nachtelijke oproepen tot transport meemaakte.[141] Boris de Munnick beschrijft deze uitzonderingspositie van de groep, maar ook de onzekerheid waarin de groep verkeerde: op een 'Sperre,' een (tijdelijke) vrijstelling van deportatie, bleek men immers niet volledig te kunnen vertrouwen.[142] Kampkommandant Gemmeker zou het overigens extra op de Barnevelders in barak 85 gemunt hebben, omdat hun bescherming afdeed aan zijn eigen invloed en controle op de deportaties.[143] Het gevolg hiervan waren een aantal inspectiebezoeken van Gemmeker aan de barak, waarbij de Barnevelders werden gepest en vernederd.[144] Ook Rosa zou de vier bezoeken, beschreven door De Munnick, moeten hebben meegemaakt als zij inderdaad in barak 85 verbleef.

Hoewel ik niets van Rosa's hand heb kunnen vinden wat meer zou kunnen vertellen over haar eigen ervaringen tijdens dit jaar dat zij in Westerbork verbleef samen met de

---

[136] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 36.
[137] Ibid.
[138] Ibid., 37.
[139] Ibid., 37-43, 50.
[140] Ibid., 51, 52.
[141] Ik heb Rosa's verblijf in barak 85 niet kunnen verifiëren, omdat het archief van Westerbork gesloten is. Regina Ederveen schrijft dat Rosa wel in deze barak verbleef. Ederveen, *Weg van de Harp*, 95.
[142] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 54-57. Andere voorbeelden van lijsten die als 'sperre' werkten waren de Palestina-lijst, lid zijn van de Joodse Raad, en ook gedoopte (Protestantse) Joden kwamen in aanmerking voor een sperre.
[143] Ibid., 54-57.
[144] Ibid., 56-57.

Barneveldgroep, heeft Ederveen wel een aantal ooggetuigenissen kunnen vinden.[145] Uit de getuigenis van Clara Meijers, de dochter van professor E.M. Meijers wiens familie tevens tot de Barneveldgroep behoorde, blijkt dat Rosa zowel in Barneveld als in Westerbork mogelijk zangles gegeven heeft aan de kinderen van de Barneveldgroep.[146]

DE WEG NAAR THERESIENSTADT

Rond september 1944 begon de situatie voor Duitsland op het wereldtoneel te veranderen, en ook kwam het Duitse bestuur in Nederland onder druk te staan. De Munnick schrijft: 'Op 6 juni '44 begon de invasie in Normandië en gedurende de periode dat de Barneveldgroep in het 'Durchgangslager' zat steeg de geallieerde luchtactiviteit boven Nederland enorm.'[147] Deze veranderingen in de oorlogssituatie hadden hun invloed op zowel de kampgevangenen als de Duitse bestuurders. Rauter vroeg niet lang hierna toestemming aan Frederiks om de Barneveld-groep naar Theresienstadt in Tsjechië door te sturen. Hoewel zowel Frederiks als Van Dam dit verzoek weigerden, had het Duitse bestuur de beslissing reeds genomen: de Barnevelders zouden samen met een andere gesperde groep protestantse (gedoopte) Joden naar Theresienstadt moeten vertrekken.[148]

Kampcommandant Gemmeker riep de kampbewoners in Westerbork op 2 september 1944 bij elkaar en deelde mee dat het hele kamp op last van Den Haag geëvacueerd moest worden.[149] Er bevonden zich op dat moment ongeveer 4000 Joden in Westerbork, waarvan er 300, waaronder uiteindelijk 24 Barnevelders, in het kamp dienden te blijven voor het onderhoud ervan.[150] Op 3 september 1944 werden er vanuit Westerbork 1019 mensen op transport naar Auschwitz gesteld, waaronder het gezin van Anne Frank.[151] De dag erna, op 4 september 1944 vertrokken in totaal 2089 mensen, in veewagons naar Theresienstadt. Dit transport was het zevende, het grootste en tevens het laatste treintransport van Westerbork naar Theresienstadt. Onder deze mensen bevonden zich Rosa Spier met de Barneveldgroep, en Leo Kok met zijn vrouw Kitty.[152]

Ik heb geen documenten of ander materiaal kunnen vinden waarin Rosa haar gedachten of gevoelens uit omtrent het transport van Westerbork naar Theresienstadt. In algemenere zin was volgens De Munnick 'de ontzetting [onder de Barnevelders] zeer

[145] Ederveen, *Weg van de Harp*, 96-99.
[146] Ederveen, *Weg van de Harp*, 96-97. Dat Rosa als lerares optrad in Westerbork, wordt bijvoorbeeld ook genoemd door Walter Jacques Wijnberg, zie "We kwamen als laatste groep in Westerbork aan," Geschiedenis van Zuid-Holland, interview met Walter Jacques Wijnberg door Johan Knoester, https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/we-kwamen-als-laatste-groep-in-westerbork-aan (geraadpleegd 21 augustus 2017).
[147] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 60.
[148] Ibid.
[149] Ibid.
[150] Ibid.
[151] Ibid.
[152] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 60-61. De gegevens over Leo Kok en Kitty Nijstad -de Wijze heb ik ontleend aan Jaap Nijstad, persoonlijk mail-contact op 12 augustus 2017.

groot.'[153] Er heerste verbijstering en gevoelens van paniek. In een interview met De Munnick wordt verteld: 'ik herinner me dat er vrij veel gehuild werd.'[154] De Munnick schrijft: 'Sommigen zeggen dat zij destijds wisten dat ze naar Theresienstadt gingen, anderen ontkenden dat. De meeste geïnterviewden benadrukken dat zij niet wisten wat hen te wachten stond.'[155]

Een dag later, 'waarschijnlijk in de nacht van 5 op 6 september 1944' kwam de trein aan in Theresienstadt.[156] Hoewel Frederiks en Van Dam met de deportatie van de Barneveldgroep naar Theresienstadt in feite hun invloed en controle, en daarmee de mogelijkheid voor bescherming, op de groep kwijtraakten, is er namens Seyss-Inquart bericht doorgegeven aan de Lagerkommandant in Theresienstadt, Karl Rahm, dat de Barnevelders 'in Theresienstadt dienden te blijven.'[157] De meeste Barnevelders werden na hun hardhandige registratie in de Hamburg-kazerne geplaatst, al heb ik tot nu toe geen (archief) materiaal over het precieze verblijf van Rosa gevonden.[158] De stoffige, donkere en koude zolders van de Hamburg-kazerne waren volgens Jaap Nijstad 'de slechtste plek waar je in het kamp kon vertoeven.'[159] Het zou kunnen dat de mannen en vrouwen gescheiden werden ondergebracht, maar mogelijk bood het in 1944 overbevolkte vestigingsstadje 'geen andere plaats voor hen,' en werden vrouwen en mannen bij elkaar geplaatst.[160] Hoe Rosa de maanden in Theresienstadt ervaren heeft heb ik niet in haar schrijven teruggevonden. De interviews die De Munnick afnam met een aantal personen van de Barneveldgroep spreken van een 'irreële sfeer,' die misschien werd opgeroepen door de tegenstellingen tussen het 'idyllische' of 'pittoreske' van het stadje, en de situatie waarin deze mensen zich eigenlijk bevonden. De laatst bewaarde tekening van Leo Kok schetst een beeld van de zolder van de Hamburg-kazerne (zie afbeelding 10). Van de kunst -en cultuurbeoefeningen en uitvoeringen waar Theresienstadt vaak om bekend staat, zou rond september 1944 al haast geen sprake meer zijn geweest vanwege de vele deportaties.[161]

Rosa heeft ongeveer vijf à zes maanden in Theresienstadt gevangen gezeten. Ondertussen vonden op hoger politiek niveau onderhandelingen plaats die voor Rosa tot gevolg hadden dat ze rond februari 1945 voor de keuze gesteld werd om óf in Theresienstadt te blijven óf het risico te nemen en mee te gaan met een treintransport waarvan werd gezegd dat deze naar het neutrale Zwitserland zou gaan. Hierop wordt hieronder verder ingegaan.

---

[153] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 60.
[154] Ibid., 60 en 79n11.
[155] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 61.
[156] Ibid., 63.
[157] Loe de Jong in De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 62, 80n3.
[158] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 64.
[159] *Getekend in Westerbork* (Pia Media en Omroep Max: een film van Pia van der Molen en Michiel Praal, gepresenteerd door Jaap Nijstad, 2013), 18:20-19:25m. Beschikbaar via https://vimeo.com/215644062 (geraadpleegd 10 augustus 2017), en De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 64.
[160] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 64.
[161] Ibid., 63.

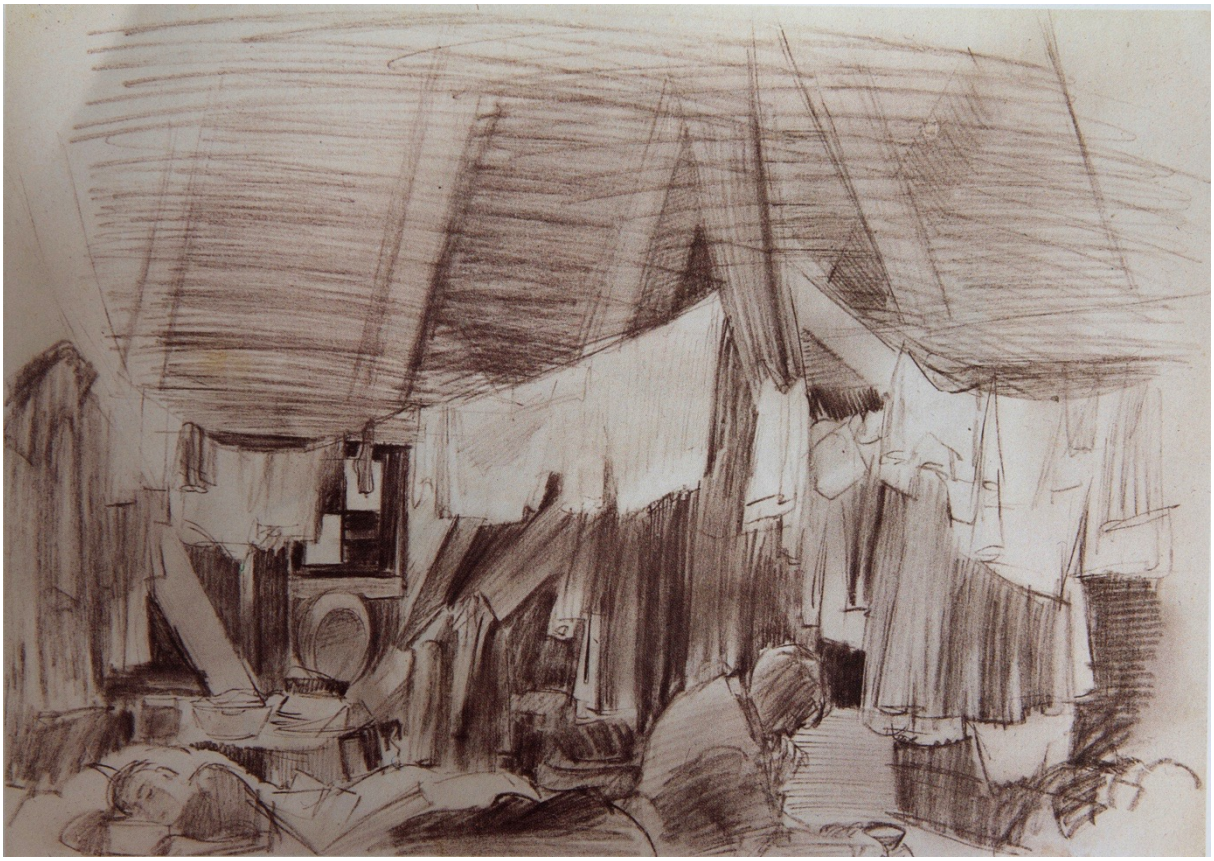

AFBEELDING 10 TEKENING VAN LEO KOK VAN DE ZOLDER VAN DE HAMBURG KAZERNE IN THERESIENSTADT, BELANGRIJK: DE KLEUREN ZIJN DOOR HET SCANNEN VERTEKEND. JAAP NIJSTAD, *GETEKEND IN WESTERBORK: LEVEN EN WERK VAN LEO KOK 1923-1945* (AMSTERDAM/HILVERSUM: ONKENHOUT BV, 1990), 55.

'CLOAK-AND-DAGGER STORIES': HERENIGING MET DE HARP

De voor Duitsland verslechterende oorlogspositie was ook Himmler duidelijk geworden; na de mislukte aanslag op Hitler op 20 juli 1944 begon Himmler na te denken over vredesonderhandelingen met de geallieerden.[162] Himmler heeft verschillende pogingen tot zulke onderhandelingen gedaan – zonder medeweten van Hitler -, die ook wel geïnitieerd werden vanuit geallieerde kant.[163] Hij probeerde hiermee zijn eigen positie en imago bij de geallieerden op te poetsen met zicht op het naderende einde van het Derde Rijk.[164] Hieronder wordt dieper ingegaan op één van deze onderhandelingen die leidde tot een uitwisseling van geld voor mensen, en die uiteindelijk belangrijke consequenties voor onder andere Rosa, en voor een aantal andere leden van de Barneveldgroep had. Door het spoor te volgen van Emile Wennekes en met de hulp van Ron Coleman vanuit de Verenigde Staten, heb ik kunnen verifiëren dat Rosa niet, zoals vaak aangenomen wordt, met een uitwisseling tegen medicijnen van het Rode Kruis naar Zwitserland ging.[165] Er is, daarentegen, in de woorden van Emile Wennekes, sprake geweest van een uitwisseling ten gevolge van een politiek spel van 'claok-and-dagger stories and secret police games.'[166]

Of Rosa destijds wist van deze hogere politieke spellen of later in haar leven de precieze details van dit verhaal te weten is gekomen is speculatie. Ze schrijft wel dat ze zich ervan bewust was dat ze 'verkocht' was:

> 'Een van mijn subliemste periodes valt in de 5 maanden, welke ik doorbracht in Zwitserland aan het einde van de oorlog. Ik kwam mee in het transport van 1200 Joden, dat in Februari 1945 uit het concentratiekamp Theresienstadt naar Zwitserland gestuurd werd – verkocht zei men mij -. Mijn naam stond op de lijst, die in Zwitserland circuleerde. Dat was aanleiding van een actie van dirigenten, om een harp voor me te krijgen. En die kwam dan ook, en werd ter leen afgestaan door een Zwitserse harpiste. Ik wilde het instrument niet hebben in de sfeer, waarin we daar leefden, en kreeg verlof, het te laten komen naar een verrukkelijk huis in Montreux, waar een Nederlandse vroegere conservatoriumgenote uit Den Haag woonde. Ze was weduwe van Henri Viotta, de vroegere directeur van het Residentie- Orkest, en zij was een zeer hoogstaande vrouw. Ook zij had mijn naam gezien, en ze had net zo lang gezocht, tot ze me had.'[167]

---

[162] "Heinrich Himmler," USHMM, https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007407 (geraadpleegd 13 augustus 2017).
[163] Zie hiervoor onder andere Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotations, 1933-1945* (New Haven en Londen: Yale University Press, 1994).
[164] Ook Seyss-Inquart heeft zulke pogingen ondernomen. Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 324n3, en De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?*, 80n21.
[165] Micheels, "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)," 225, en Ederveen, *Weg van de Harp*, 100. Alhoewel er ook uitwisselingen plaatsvonden die wel georganiseerd werden door het Rode Kruis, was dit bij de uitwisseling- en transport van Rosa naar Zwitserland niet het geval.
[166] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 323.
[167] Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen in de Vorm van een Schets* (een uitgebreidere versie van Rosa's handschrift, niet gepubliceerd manuscript). Zie Appendix 2A, 82 A 11, pagina 15a van dit materiaal.

Het deel van Rosa's leven uit de oorlog zoals ze het hier beschrijft vormt het onderwerp van dit deel van het laatste hoofdstuk.

DE 'MUSY AFFAIRE'[168]

Het is niet de bedoeling om deze onderhandelingen volledig en in detail te beschrijven – dat valt immers buiten het kader van deze scriptie. De beschrijving hieronder van betrokken personen en organisaties maakt de complexiteit van deze onderhandelingen bovendien duidelijk. Toch is een korte toelichting nodig om het argument toe te lichten waarom Rosa zich onder het transport van de 1210 gevangenen uit Theresienstadt van 7 februari 1945 bevond.

De onderhandelingen rond dit transport worden door Rebecca Erbelding wel de 'Musy Affaire' genoemd, naar één van de betrokkenen bij de onderhandelingen die ook zijn imago wenste op te poetsen: de nationaal-socialist en voormalig president van Zwitserland, Jean-Marie Musy.[169] Musy trad verschillende malen op als tussenpersoon tussen Himmler en met name Isaac Sternbuch, vertegenwoordiger van de *Union of Orthodox Rabbis of the United States of America and Canada* in Zwitserland.[170] De betrokken westerse organisaties waren onder andere het door President Roosevelt opgerichte *War Refugee Board* (WRB) en hun vertegenwoordiger in Zwitserland, Roswell McClelland; en Joseph Schwartz, directeur van de *American Jewish Joint Distribution Committee,* en zijn vertegenwoordiger in Zwitserland, Saly Mayer. [171] Tot andere betrokken organisaties en vertegenwoordigers behoorden de Joodse activisten Recha Sternbuch en haar man, Isaac, die hierboven al genoemd werd.

Isaac Sternbuch, die had gehoord van Musy's pogingen tot vrijlating van enkele Joden, benaderde Musy om met Himmler te onderhandelen over verdere vrijlatingen.[172] Deze ontmoetingen vonden inderdaad plaats in januari 1945, al gaan er verschillende verhalen over de precieze inhoud van de onderhandelingen rond.[173] Bovendien had Isaac Sternbuch McClelland (vertegenwoordiger van het WRB) ingelicht over het werk van Musy aan de onderhandelingstafels.[174] Sternbuch had op 17 januari aan zijn organisatie doorgegeven dat Musy – mits er 5 miljoen dollar aan Sternbuch beschikbaar werd gesteld – maandelijks 1400

---

[168] De titel van deze kop is ontleend aan Rebecca Erbelding, die deze affaire vanuit de War Refugee Board belicht in haar dissertatie, zie Rebecca Erbelding, "About Time: The History of the War Refugee Board" (PhD Dissertatie, George Mason University, 2015), 633-642. Beschikbaar via: http://digilib.gmu.edu/xmlui/bitstream/handle/1920/9646/Erbelding_gmu_0883E_10834.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

[169] Bauer, "The Swiss Talks and the Budapest Tragedy," 225, en George E. Berkley, *Hitler's Gift: The Story of Theresienstadt* (Boston: Brandon Books, 2002), 220-221.

[170] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 323, en "Sternbuch, Recha," Yad Vashem, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206048.pdf (geraadpleegd 16 augustus 2017).

[171] Erbelding, "About Time," 236, 288-289, 294.

[172] Bauer, "The Swiss Talks and the Budapest Tragedy," 225.

[173] Bauer noemt de mogelijkheid van humanitaire hulp aan Duitse bevolking uitgevoerd door het Rode Kruis, terwijl Berkely schrijft dat Himmler om trucks en auto's vroeg, zie Bauer, "The Swiss Talks and the Budapest Tragedy," 230, en Berkley, *Hitler's Gift*, 221.

[174] Erbelding, "About Time," 633.

Joden kon vrij krijgen; 25.000 dollar in ruil voor elk transport.[175] Volgens Erbelding gebeurde kort daarna het volgende:

> 'On February 3rd, Sternbuch and McClelland met at length, and there was reason to believe something had changed. Recha Sternbuch's two brothers, Jakob and Joseph Rottenberg, had appeared on the Swiss border, having been released from the Laufen internment camp. Sternbuch excitedly reported that this was due to Musy, who had returned from Germany after meeting with Himmler, promising the "first train" of 1200 would arrive in a few days.'[176]

Deze eerste trein, een passagierstrein, met 1210 Joden waaronder Rosa Spier, arriveerde op 7 februari 1945 om 11.45 uur 's ochtends in Zwitserland.[177] Deze eerste trein bleek echter ook de laatste: via de Zwitserse radio en postkaarten kreeg Hitler (via Kaltenbrunner) te horen over Himmler zijn acties en verbood hem verdere uitwisselingen van Joden te ondernemen.[178]

Op 16 februari 1945 stuurde McClelland een brief naar de directeur van de War Refugee Board met een lijst van namen, opgemaakt door de Union of Orthodox Rabbis, die mee waren gekomen op het transport (zie Appendix 4b). Rosa haar naam is te vinden op pagina 21 van de lijst. Waarom konden juist Rosa, Samuel Swaap (pagina 20), Samuel Tromp (pagina 22), en een ander groot gedeelte van de Barneveldgroep op dit transport meekomen? Meerdere bronnen, waaronder McClelland zelf, bevestigen dat Kampcommandant Rahm van Theresienstadt een groep gevangenen bij elkaar had geroepen en hen de keuze had gegeven, en dat de personen vrijwillig waren gegaan (zie ook Appendix 4a).[179] Er was wel sprake van een zekere selectie vanuit de Duitse kampbestuurders: men mocht geen academische titel of leidinggevende functie hebben gehad, want deze personen zouden mogelijk de ware aard van Theresienstadt in het westen ontmaskeren.[180] Onder de door Rahm bijeengeroepen 3000 mensen bevonden zich vele Barnevelders.[181] De keuze om te gaan hield een dilemma en een risico in: mogelijk zouden de Duitsers de schijn willen wekken van een transport naar het neutrale, veilige Zwitserland, maar had de trein eigenlijk een levensgevaarlijke eindbestemming.[182] Het besluit van Rosa om het risico te nemen en mee te gaan met dit transport zou haar uit de handen van de Duitsers brengen, en tot een hereniging met een aan haar ter beschikking gestelde harp leiden.

---

[175] Bauer, "The Swiss Talks and the Budapest Tragedy," 230.
[176] Erbelding, "About Time," 633.
[177] Ibid., 634.
[178] Berkley, *Hitler's Gift*, 223.
[179] Erbelding, "About Time," 634n39. Het citaat van deze voetnoot heb ik opgenomen onder Appendix 4.
[180] 'toen dit bekend werd onder de gevangenen' deden sommigen zich ook voor alsof ze een lagere functie hadden gehad of als lager-opgeleiden, zie De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 65.
[181] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 65.
[182] Berkely schrijft bovendien dat er onder het aantal personen dat uiteindelijk besloot om mee te gaan met het transport naar Zwitserland zich zoveel Nederlanders bevonden, omdat: 'Te latter [Dutch] had signed up in greater numbers than other camp residents fort hey had had less experience in Nazi- double-dealing at Theresienstadt and wer ealso still less well adjusted to camp life,' zie Berkley, *Hitler's Gift*, 222. Een andere mogelijkheid, besproken met Emile Wennekes, was het feit dat de Barnevelders in Theresienstadt nog in vrij goede lichamelijke conditie waren, omdat de Barneveldgroep vrij recent aangekomen was in Theresienstadt. Deze vrij goede conditie was een mogelijke reden voor de kampleiding hen te selecteren voor de groep van 3000 opgeroepen personen, om de schijn van de goede behandeling door de Duitsers in Theresienstadt op te houden.

HERENIGING MET DE HARP

Nadat de personentrein in Zwitserland was aangekomen werden de Joden, die vanaf nu in veiligheid, maar nog niet geheel in vrijheid verbleven, geregistreerd in St. Gallen.[183] Rosa en de andere passagiers werden opgevangen in vluchtenlingenkampen vlakbij Montreux.[184] Volgens Ederveen kon Rosa terecht in het leegstaande hotel 'Les Narcisses' te Chamby.[185] Rond deze tijd moet zij een brief hebben geschreven naar haar vrienden in Nederland:

> 'Mijn zeer lieve vrienden, mijn hand beeft nu ik het oneindige geluk heb jullie allen te schrijven. Ik vraag nog niet naar het waarom. Ik vraag dat ook niet in verband met mijzelf, want nog steeds leef ik in een droom dat ik heb mogen meekomen uit Theresienstadt op 7 februari naar Zwitserland. Schrijf me gauw, heel, heel gauw hoe het jullie gaat. Laat me niet te lang wachten. Ik verlang zo erg naar jullie.'[186]

In het bovenstaande citaat uit Rosa haar memoires schrijft ze dat ze ten gevolge van een dirigenten-actie, een harp ter beschikking heeft gekregen.[187] Mogelijk is één van die dirigenten in kwestie waarover Rosa spreekt, die hadden gehoord dat Rosa zich in Zwitserland bevond, Frieda Belinfante geweest. Belinfante had met Rosa in de jaren twintig een kamermuziek-trio gevormd, en was in de jaren dertig begonnen met dirigeren.[188] Belinfante schreef in ieder geval een brief aan Emmy Hürlimann, een Zwitserse harpiste, met de vraag of zij een harp te leen had voor Rosa.[189] Hürlimann vertelt in de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp* dat zij voorstelde haar tweede harp aan Rosa ter beschikking te stellen.[190] Deze harp kwam in het huis van Alice Beatrix Viotta-Prager, de weduwe van

---

[183] Erbelding, "About Time," 634.
[184] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 324.
[185] Ederveen, *Weg van de Harp*, 100., en Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen*, zie Appendix 2A 82 A 11, pagina 15a en 15b van dit materiaal.
[186] Ook voor deze brief geld dat ik het origineel niet zelf heb kunnen inzien en dat het citaat ontleend is aan: *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 25:10m – 25-45m., en aan Ederveen, *Weg van de Harp*, 100-101.
[187] Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen*, zie Appendix 2A 82 A 11, pagina 15a en 15b van dit materiaal.
[188] "Belinfante, Frieda (1904-1995)," Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, door Annette Mevis, Francisca de Haan en Nannie Gillissen, laatst gewijzigd op 17/04/2017, http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/BelinfanteFrieda (geraadpleegd 16 augustus 2017).
[189] Emmy Hürlimann leest deze brief voor in *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 25:15m - 2 7:40m. Een vertaling van deze brief wordt gegeven door Regina Ederveen, *Weg van de Harp*, 101. Toni Bouwmans verleent haar citaat van de brief ook aan de documentaire *Rosa Spier: Een leven voor een harp*, zie Toni Bouwmans, *Een Schitterend Vergeten Leven: De Eeuw van Frieda Belinfante* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2015), 190-191. Ik vermoed dat de originele brief zich te Zürich in het archief bevindt: Zentralbibliothek Zürich, Brief an Emmy Hürlimann, Frieda Belinfante, Winterthur 1945.03.10, Signatur/Beschreibung Mus NL 85: D 163, zie http://www.recherche-portal.ch/primo_library/libweb/action/search.do?fn=search&ct=search&initialSearch=true&mode=Basic&tab=ebi04&indx=21&dum=true&srt=rank&vid=ZAD&frbg=&tb=t&vl%28freeText0%29=Frieda+Belinfante&scp.scps=scope%3A%28ebi04_prod%29&vl%281UIStartWith0%29=contains&vl%28213214095UI0%29=any&vl%28213214095UI0%29=title&vl%28213214095UI0%29=any (geraadpleegd 21 augustus 2017).
[190] *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 27:40m – 28:30m.

Henri Viotta terecht.[191] Rosa beschrijft de emoties die haar overvielen bij het weerzien en haar hereniging met de harp van Hürlimann (zie Appendix), en het lijkt alsof deze periode voor Rosa een herstellende werking heeft gehad waarin ze een deel van haar ervaringen in de concentratiekampen heeft kunnen verwerken.[192] Dit was ook het begin van een intensieve briefwisseling en vriendschap met Emmy Hürlimann.[193] In een brief gedateerd 16 mei 1945, schrijft ze het volgende aan Hürlimann, waarin de mogelijke therapeutische werking van Rosa's hereniging met haar harp naar voren komt:

> 'Lieve juffrouw Hürlimann,
>
> Ik voel me opnieuw geboren…Het is me vanmiddag zo gegaan, zoals ik het in het Duitse kamp voorgevoeld had, dat het zou gaan. Ik heb gehuild, lang en verdrietig en met mijn tranen heb ik alle viezigheid en alle ellende van de laatste vijf jaar weggewist. Vergeef me, dat ik u dat toevertrouw…maar ik kan u mijn dankbaarheid niet beter tot uitdrukking brengen. […]'[194]

Even later zou Rosa mogelijk naar diezelfde vrienden in Nederland schrijven:

> 'Ik maak het goed en studeer veel op een geleende harp. Mijn spel is goed, beter zelfs dan vroeger geloof ik. Schrijf, schrijf, schrijf wacht er niet mee. Een innige zoen van Rosa.'[195]

Hoewel Rosa in Zwitserland uit de verschrikkingen van de Duitse kampen was, leefde ze nog niet geheel in vrijheid, en duurde het een tijd voor ze mocht terugkeren naar Nederland. Volgens Wennekes schreef Rosa tevens vanuit Zwitserland dat ze ernaar uit keek om weer bij het Concertgebouw Orkest te gaan spelen.[196] Toen ze eenmaal in augustus 1945 weer terugkwam in Amsterdam en weer werd aangenomen bij het Concertgebouw Orkest vroeg ze echter al per 1 oktober 1945 haar ontslag aan.[197] Albert van Raalte, de voormalige dirigent van het genoemde Joodsch Symphonie Orkest, had twee weken na de Bevrijding van Nederland de aanvraag gekregen een orkest voor de omroep samen te stellen: het Radio Filharmonisch Orkest.[198] Rosa besloot om bij dit orkest de positie van harpiste te

---

[191] Ederveen, *Weg van de Harp*, 101.
[192] Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen*, zie Appendix 2A 82 A 11, pagina 15a en 15b van dit materiaal.
[193] De brieven van Rosa aan Emmy Hürlimann, die zij schreef in het Duits, zowel vanuit Zwitserland als vanuit Nederland, zijn bewaard gebleven in het archief van de Zentralbibliothek Zürich, zie: http://www.recherche-portal.ch/primo_library/libweb/action/search.do?mode=Basic&vid=ZAD&vl(freeText0)=Rosa%20Spier&fn=search&tab=ebi04& (geraadpleegd op 16 augustus 2017). Voor een vertaling van een aantal van deze brieven, zie Ederveen, *Weg van de Harp*, 101-108. Of er ook brieven van Emmy Hürlimann aan Rosa bewaard zijn gebleven is mij niet bekend.
[194] Zürich, Zentralbibliothek Zürich, Brief an Emmy Hürlimann, Rosa Spier, Chamby , 1945.05.16., Signatur/Beschreibung: Mus NL 85: D168. Brief van Rosa Spier aan Emmy Hürlimann, vertaling van Duits naar Nederlands door Ederveen, *Weg van de Harp*, 105.
[195] Het citaat van deze – voor mij verder nog onbekende brief - is ontleend is aan: *Rosa Spier: Een Leven voor een Harp* (Nik Media, 1998), 25:45m – 26:00m.
[196] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 329.
[197] Ibid., 330-313.
[198] "Albert van Raalte 1945-1949," Radio Filharmonisch Orkest, http://www.radiofilharmonischorkest.nl/albert-van-raalte-1945-1949 (geraadpleegd 21 augustus 2017).

accepteren.[199]

Er worden meerdere redenen genoemd voor haar besluit te stoppen bij het Concertgebouw Orkest, waaronder haar vriendschap met Albert van Raalte, en mogelijke teleurstellingen over haar tijdens de bezetting ingenomen positie door Phia Berghout.[200] Rosa zelf schrijft over de teleurstellingen waar ze mee te maken had na haar terugkomst in Amsterdam:

> […] en mijn repatriëring in Aug. '45 bezorgde mij in Amsterdam diepe teleurstellingen die mij er toe brachten in Oct. '45 een verbintenis te aanvaarden bij de Radio en bij het doen van deze stap heb ik de sterkste geestkracht ontplooid, welke ik ooit heb behoeven op te brengen en ik ben steeds intens dankbaar, deze kracht in de fysiek slechte toestand, waarin ik verkeerde, te hebben kunnen opbrengen. Mijn werk bij de radio gaf mij, door het vele solistische optreden, een grote satisfactie, en werkte genezend op me. Lesgeven deed ik, behalve noodgedwongen aan mijn twee zo onbegaafde leerlingen, aan het Haagsche Conservatorium, niet meer: mijn vroegere plezier was me ontnomen door mijn ervaringen tijdens de oorlog.'[201]

Mijn vermoeden is dat voor Rosa, zoals mogelijk ook voor andere Joodse musici, het oppakken van haar vroegere leven niet meer mogelijk was na alle ervaringen die ze had meegemaakt. De positie bij het Radio Filharmonisch bood haar een kans om een nieuwe start te maken. Waarom, zoals ze schrijft, ze bij het maken van deze stap sterke geestkracht heeft moeten opbrengen, licht ze verder niet toe. Een aantal Joodse collega's en leerlingen van Rosa heeft de oorlog niet overleefd. Bovendien heeft Rosa haar oudste broer, Louis en zijn vrouw Betje, en haar oudere zus Annette, en de man van haar zus Anna door de Holocaust verloren: zij kwamen allen om in Kamp Auschwitz.[202] Ook over dit verlies heeft Rosa na de oorlog niets geschreven.

---

[199] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 330.

[200] Zo ontstonden er bij de terugkomst van voormalige Joodse orkestleden in de orkesten weleens dilemma's over het weer innemen van de vroegere plaatsen, die tijdens de oorlog echter bezet werden door andere musici. Hoewel Phia Berghout de rol van eerste harpiste op zich had genomen tijdens de bezetting, werd zij pas officieel benoemd tot eerste harpiste na het aangevraagde ontslag van Rosa. Ik vermoed dan ook dat Rosa en Phia wel als concullega's beschreven kunnen worden, maar dat er niet zozeer sprake was van rivaliteit; ik heb tot op heden ook niks kunnen vinden over een eventuele ruzie tussen de twee harpistes. Een andere mogelijke reden voor het willen aannemen van de positie bij het Radio Filharmonisch Orkest zou haar vriendschap met Albert van Raalte zijn geweest. Zie Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 330.

[201] Spier, Uitgetypte versie van *Mijn Levenservaringen*, zie Appendix 2A 82 A 11, pagina 16 in de opsomming.

[202] Ederveen, *Weg van de Harp*, 111.

V. CONCLUSIE

Het leven van Rosa Spier tijdens de periode 1940-1945 is in grote mate beïnvloed door maatregelen op bestuurs-en overheidsniveau, maar ook door de keuzes die Rosa zelf tijdens deze periode heeft gemaakt.

Als gevolg van de anti-Joodse maatregelen werd de Joodse bevolking van de Nederlandse samenleving geïsoleerd in een aantal langzaam genomen stappen. Uiteindelijk volgde de deportatie van de Joden naar werk- en concentratiekampen waar velen uiteindelijk de dood vonden. De langzaam ingevoerde stadia van het ariseringsproces werden ook op het muziekleven toegepast, wat leidde tot Rosa's ontslag aan de conservatoria van Den Haag en Amsterdam, gevolgd door het ontslag van alle Joden in de orkesten, en uiteindelijk het verbod tot optreden voor niet-leden van de Kultuurkamer, waarvan Joden uitgesloten waren.[203] Rosa besloot vervolgens onder te duiken bij een bij haar bekend gezin, maar kwam – vermoedelijk na verraden te zijn – op 3 december 1942 in Westerbork terecht.

De pogingen echter, van secretarissen-generaal Frederiks en Van Dam om een aantal 'prominente' (maar willekeurig gekozen) Joden te beschermen, leidden tot Rosa's - onzekere - bescherming onder de "Tweede Lijst Van Dam" waar ze vanaf 5 januari 1943 op stond. Rosa's keuze om van deze 'sperre' gebruik te maken en van Westerbork naar Barneveld te gaan op 16 februari 1943 heeft grote invloed gehad op de verdere voltrekking van haar leven tijdens deze bezettingsperiode. In Barneveld, waar zij verbleef in Huize De Schaffelaar, tijdens haar tweede periode in Westerbork (29 september 1943 tot 4 september 1944), en later in Theresienstadt bevond zij zich als lid van de Barneveldgroep in een uitzonderingspositie.[204] Hoewel bescherming van een 'sperre' altijd onzeker bleef, bleek de bescherming van de secretarissen-generaal Van Dam en Frederiks gegrond. Deze bescherming begon echter de eerste scheuren te vertonen toen het einde van het Derde Rijk op handen leek en verbrokkelde verder in Theresienstadt, waar ook de Barneveldgroep uit elkaar begon te vallen. [205]

Rosa besloot echter vrijwillig begin februari 1945 mee te gaan vanuit Theresienstadt met een transport van 1210 personen naar Zwitserland. Hoewel Rosa dit waarschijnlijk niet wist, was deze uitwisseling van Joden tegen vijf miljoen frank, het gevolg geweest van onderhandelingen tussen verschillende Joodse- en geallieerde organisaties en hoge Nazi-bestuurders, waaronder Jean-Marie Musy en Heinrich Himmler.[206] In Zwitserland kon zij, na haar hereniging met een harp ten gevolge van hulp van Frieda Belinfante en Emmy Hürlimann weer in vorm komen, hoewel zij nog steeds niet geheel vrij was. Het maken van muziek werkte waarschijnlijk therapeutisch op haar, zoals het ook bij Belinfante helend had gewerkt.[207]

---

[203] Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 327.
[204] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 44-46, 52-59, 62-67.
[205] De Munnick, *Uitverkoren in Uitzondering?,* 64, zie ook het laatste hoofdstuk in deze scriptie.
[206] Zie het laatste hoofdstuk in deze scriptie en Wennekes, "'Some of the Jewish musicians are back at their desk,'" 323-324.
[207] Bouwmans, *Een Schitterend Vergeten Leven*, 182-183, 190-191.

Toen Rosa in augustus 1945 weer in Nederland terugkeerde, kreeg zij echter te maken met vele teleurstellingen en was het voor haar onmogelijk om haar 'oude' leven weer op te pakken. Dit leidde tot haar besluit om een positie aan te nemen bij het Radio Filharmonisch Orkest onder leiding van Albert van Raalte. Deze teleurstelling is echter ook bij andere musici te vinden, waaronder bij Frieda Belinfante, die uiteindelijk emigreerde naar Amerika, en bij Max Tak, die tijdens de bezetting met Bernard van Leer naar Amerika vertrok en daar na de oorlog bleef wonen.[208] Hoe deze teleurstellingen en beslissingen om een nieuwe start te maken precies te verklaren zijn, is moeilijk te zeggen, maar het zou zeer interessant zijn om hier in een vervolgonderzoek meer aandacht te besteden. Bovendien zou het interessant zijn om in de voetstappen van Wennekes te treden en gedetailleerder in te gaan op de remigratie van Rosa, waar in deze scriptie maar kort aandacht aan is besteed.

In deze scriptie is uitgebreid ingegaan op de pogingen van Frederiks en Van Dam, maar ook het politieke spel op wereldtoneel die geleid hebben tot het transport van 7 februari 1945. Echter heb ik niet veel kunnen vinden over Rosa's persoonlijke ervaringen op deze 'bescherming,' en de dillema's waarvoor ze gesteld werd. Ook over haar persoonlijke ervaringen in de kampen heeft ze weinig geschreven, en het zou interessant zijn om te onderzoeken of zij wordt genoemd in memoires en dergelijke van kampgenoten en andere Barnevelders.

De sluiting van het archief van Westerbork bracht een aantal beperkingen met zich mee, aangezien ik gehoopt had hier meer informatie te vinden over Rosa's reacties en ervaringen (en mogelijke aanmelding voor) op de "Lijst van Dam." Tevens had ik gehoopt hier persoonlijk materiaal te vinden dat meer zou kunnen vertellen over haar ervaringen in Westerbork. Bovendien had ik graag de archief documenten onder ogen gezien die Rosa's aankomsten en vertrek duidden. Dit is dan ook iets wat ik hoop in vervolgonderzoek op te pakken. Een andere plek en archief welke ik heel graag had willen bezoeken maar wat niet binnen mijn mogelijkheden lag was Theresienstadt. Hier had ik mogelijk kunnen nagaan in welke kazernes Rosa verbleef en wat de omstandigheden rond het transport van 7 februari 1945 waren.

Mijn interesse voor het onderwerp van deze scriptie ontstond uit een lezing van professor Emile Wennekes over de remigratie van Joodse musici na de Bevrijding van Nederland. Ik vond het erg intrigerend en inspirerend om onderzoek te doen naar het leven van Rosa tijdens de bezetting. Het lijkt me bovendien erg interessant om te onderzoeken wat verschillende theorieën uit het veld van conflict studies, waar ik een minor in heb gedaan, kan bijdragen aan het begrijpen van de gebeurtenissen en ontwikkelingen in Rosa's leven tijdens deze periode. Ik heb de indruk dat de bronnen nog lang niet zijn uitgeput en dat er nog veel meer te onderzoeken en te vertellen is over Rosa Spier.

[208] "Tak, Marcus (1891-1967)," Huygens ING: Biografisch Woordenboek van Nederland 6, door Henk van Gelder, laatst gewijzigd op 12 november 2013, http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/tak (geraadpleegd 22 augustus 2017).

BIBLIOGRAFIE

Bauer, Yehuda. "The Swiss Talks and the Budapest Tragedy." In *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945,* 222-238. New Haven & London: Yale University Press, 1994.

Berkley, George E. *Hitler's Gift: The Story of Theresienstadt.* Boston: Brandon Books, 2002.

Bouwmans, Toni. *Een Schitterend Vergeten Leven: De Eeuw van Frieda Belinfante.* Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2015.

Demmers, Jolle. *Theories of Violent Conflict: An Introduction*. London & New York: Routledge, 2017.

De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4: mei '40 – maart '41, eerste helft.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972. Beschikbaar via het NIOD: http://www.niod.nl/nl/download (geraadpleegd 18 juli 2017).

De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4: 'mei '40 – maart '41, tweede helft.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972. Beschikbaar via het NIOD: http://www.niod.nl/nl/download (geraadpleegd 10 augustus 2017).

De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6: juli '42 – mei '43, eerste helft.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1975. Beschikbaar via het NIOD: http://www.niod.nl/nl/download (geraadpleegd 18 juli 2017).

De Munnick, Boris. *Uitverkoren in Uitzondering? Het Verhaal van de Joodse 'Barneveld-groep' 1942-1945.* Barneveld: BDU, 1992.

Ederveen, Regina. *Weg van de Harp: Biografie over harpiste Rosa Spier.* Rijssen: Uitgeverij Cantique, 2011.

Erbelding, Rebecca. "About Time: The History of the War Refugee Board." PhD dissertatie, George Mason University, 2015. Beschikbaar via: http://digilib.gmu.edu/xmlui/bitstream/handle/1920/9646/Erbelding_gmu_0883E_10834.pdf?sequence=1&isAllowed=y (geraadpleegd 16 augustus 2017).

Govea, Wenonah Milton. *Nineteenth- and Twentieth-Century Harpists: A Bio-Critical Sourcebook.* Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 1995.

Heuwekemeijer, P.C. *De Autobiografie van Piet Heuwekemeijer: Vijftig Jaar Symfonie Orkest.* Amsterdam: De Appelbloesem Pers, 2000.

Hirsch, Lily, E. *A Jewish Orchestra in Nazi Germany: Musical Politics and the Berlin Jewish Culture League.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2010.

Micheels, Pauline. "Het Concertgebouw gedurende de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). In *Deel 1: Historie en Kroniek van het Concertgebouw en het Concertgebouworkest (1888-1988),* ed. Bestuur Stichting Eeuwfeest Concertgebouw en Concertgebouworkest, 211-254. Zutphen: De Walburg Pers, 1988.

Micheels, Pauline. "Het Nederlandse Muziekleven tijdens de Duitse Bezetting." In *Een Muziekgeschiedenis der Nederlanden,* ed. Louis-Peter Grijp et al, 636-643. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.

Micheels, Pauline. *Muziek in de Schaduw van het Derde Rijk: De Nederlandse Symfonie-orkesten, 1933-1945.* Amsterdam; Zutphen: p/a Walburg Pers, 1993.

Nijstad, Jaap. *Getekend in Westerbork: Leven en Werk van Leo Kok 1923-1945.* Amsterdam/Hilversum: Onkenhout BV, 1990.

Presser, Jacques. *Ondergang: De Vervolging en Verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945, Deel 1.* 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965. Beschikbaar via: http://www.dbnl.org/tekst/pres003onde01_01/pres003onde01_01_0005.php (geraadpleegd 10 augustus 2017).

Samama, Leo. *Nederlandse Muziek in de 20ste Eeuw: Voorspel tot een Nieuwe Dag* (herziene editie). Amsterdam: Amsterdam University Press Salomé. 2006.

Samama, Leo. *Zeventig Jaar Nederlandse Muziek 1915-1985: Voorspel tot een Nieuwe Dag.* Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1986.

Spier, Rosa. *Mijn levenservaringen in de vorm van een schets & Flitsen uit Moeders' leven,* Juli 1961 (niet gepubliceerd manuscript). Den Haag: Nederlands Muziek Instituut, Archief HGM 120, 82 A6, doos 714.

Wennekes, Emile. "'Some of the Jewish musicians are back at their desks': A Case Study in the Remigration of European Musicians after World War II." In *The Impact of Nazism on Twentieth-Century Music*, ed. Erik Levi, 323-336. Wenen, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2014.

Wouters, P.F.T.M. en W.E. Meiboom. Inventaris van het archief van het Koninklijk Conservatorium voor Muziek, 1826-1955 (1957), nummer archiefinventaris: 3.12.02.01. Uitgave van Nationaal Archief, Den Haag, 1982. Beschikbaar via: http://www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_3.12.02.01.ead.pdf

Zwart, Frits. *Willem Mengelberg: Een Biografie 1920-1951.* Amsterdam: Uitgeverij Prometheus, 2016.

DOCUMENTAIRES EN FILMMATERIAAL

Rosa Spier: Een Leven voor een Harp. Een film van Deborah van der Starre en Colleen Scheepers. Domino Films en Nik Media, 1998. Beschikbaar via Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, document ID 143043.

Getekend in Westerbork. Een film van Pia van der Molen en Michiel Praal, gepresenteerd door Jaap Nijstad. Pia Media en Omroep Max, 2013. Beschikbaar via https://vimeo.com/215644062 (geraadpleegd 10 augustus 2017).

"De Jong Ariërverklaring." YouTube video, 2:20. Fragment uit het tv-programma van Loe de Jong *De Bezetting.* Gepost door "Binne Roorda," 10 juli 2016 https://www.youtube.com/watch?v=dNj-PiVD6U4&ab_channel=BinneRoorda (geraadpleegd 10 augustus 2017).

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies (NIOD) te Amsterdam

101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken

Inv.no.: 151 Correspondentie van E. Wolthuis over Joden die vanuit Kamp Westerbork naar Barneveld en Doetinchem gaan, 13 – 16 februari 1942 (typefout in de archiefinventaris, het gaat om het jaartal 1943, digitaal beschikbaar).

Inv.no.: 326-335 Gehonoreerde Verzoeken, waarvan inv.no. 334 Q-S. (Bevat geen informatie over Rosa, mogelijk omdat dit gehonoreerde verzoeken van Frederiks waren).

Inv.no.: 326 Algemeen.

Inv.no.: 327 Algemeen.

Inv.no.: 328 Algemeen.

Inv.no.: 394 Circulaires voor Joodse personen met een beschermde status betreffende hun verhuizing naar Barneveld, november 1942 – 29 juni 1943 (digitaal beschikbaar).

Inv.no.: 716

250b Gevangenissen in Nederland

Inv.no.: 64 Correspondentie van Duitse en Nederlandse Instanties over de gevangen Joden in Barneveld 9 januari – 4 oktober 1943.

Inv.no.: 67 Lijsten met namen van Joden ("Lijst Frederiks" en "Lijst Van Dam"), z.d…

Inv.no.: 68 Lijst met namen van bewoners van "De Schaffelaar" en "De Biezen", naoorlogs.

Stadsarchief Amsterdam te Amsterdam

Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum

Bevat verschillend beeldmateriaal van Rosa Spier, waaronder de documentaire *Rosa Spier: een leven voor een harp* (zie onder documentaires en filmmateriaal).

INTERNET BRONNEN

ArchievenWO2. "Nederlands Bestuur Tijdens WO2>Bestuur in Nederland." http://www.archievenwo2.nl/thema-overzicht/nederland/nederlands-bestuur-tijdens-wo2/bestuur-nederland (geraadpleegd 5 juni 2017).

ArchievenWO2. "Duitse Overheid en Instellingen." http://www.archievenwo2.nl/thema-overzicht/nederland/duitse-overheid-en-instellingen (geraadpleegd 5 juni 2017).

Geschiedenis van Zuid-Holland, Erfgoedhuis Z.H. "We kwamen als laatste groep in Westerbork aan," interview met Walter Jacques Wijnberg door Johan Knoester. https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/we-kwamen-als-laatste-groep-in-westerbork-aan (geraadpleegd 21 augustus 2017).

Huygens ING: Biografisch Woordenboek van Nederland 6. "Tak, Marcus (1891-1967)." Door Henk van Gelder. Laatst gewijzigd op 12 november 2013. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/tak (geraadpleegd 22 augustus 2017).

Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. "Belinfante, Frieda (1904-1995)." Door Annette Mevis, Francisca de Haan en Nannie Gillissen. Laatst gewijzigd op 17 april 2017. http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/BelinfanteFrieda (geraadpleegd op 16 augustus 2017).

Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. "Berghout, Sophia Rosa (1909-1933)." Door Pauline Micheels. Laatst gewijzigd op 27 maart 2017. http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Berghout (geraadpleegd 18 augustus 2017).

Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. "Spier, Rozalie (1891-1967)." Annemiek de Jonge. Laatst gewijzigd 10 oktober 2014. http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Rosa%20Spier (geraadpleegd op 1 januari 2017).

Huygens ING Den Haag. "Winkelman, Henri Gerard (1876-1952)." http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/winkelman (geraadpleegd 5 juni 2017).

NIOD. "Duitse en Geallieerde Bombardementen op Nederland." http://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland (geraadpleegd 5 juni 2017).

Parlement en Politiek. "Dr. T. (Tobie) Goedewaagen." https://www.parlement.com/id/vgz32s6rz3z0/t_tobie_goedewaagen (geraadpleegd op 14 augustus 2017).

Parlement en Politiek. "H.G. Winkelman." http://www.parlement.com/id/vgqb19z7copv/h_g_winkelman (geraadpleegd op 12 juni 2017).

Radio Filharmonisch Orkest. "Albert van Raalte 1945-1049." http://www.radiofilharmonischorkest.nl/albert-van-raalte-1945-1949 (geraadpleegd 21 augustus 2017).

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). "Heinrich Himmler." https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007407 (geraadpleegd 13 augustus 2017).

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). "Theresienstadt: Final Weeks, Liberation, and Postwar Trials." https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007505 (geraadpleegd 15 augustus 2017).

Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center. "Sternbuch, Recha." http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206048.pdf (geraadpleegd 16 augustus 2017).

LIJST VAN ILLUSTRATIES

Voorblad : Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam. Portret van Rosa Spier door Leo Kok, Oost- Indische inkt op papier met opschrift: 'Veel Geluk!' Leo Kok/ Westerbork / feb. '43

Afbeelding 1: Eerste bladzijde van Rosa haar pensioenkaart, Stadsarchief Amsterdam, archief 1089: Archief van het Concertgebouw N.V. inv.no. 1728: 1933- 1949 L-Z (uit inv.no's 1727-1734: personeelskaarten van de orkestleden 1942, 1945-1953) 19

Afbeelding 2: tweede bladzijde van Rosa haar pensioenkaart, Stadsarchief Amsterdam, archief 1089: Archief van het Concertgebouw N.V. inv.no. 1728: 1933- 1949 L-Z (uit inv.no's 1727-1734: personeelskaarten van de orkestleden 1942, 1945-1953) 20

Afbeelding 3 brief van E. Wolthuis, directeur van het Joodsch Tehuis Barneveld (Huize de Schaffelaar), d.d. 8 juni 1943 aan Frederiks, ter attentie van S. Kloosterman. Bevat de namen van de leden van het Concertgebouw Orkest die niet op lijst Frederiks of Van Dam voorkomen, maar onder pressie van De Marez Oyens naar Barneveld mochten gaan. Rosa Spier was reeds in Barneveld. Amsterdam, NIOD, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse zaken, inv.no. 326 algemeen. 22

Afbeelding 4 Arbeidsovereenkomst Rosa Spier met de Van Leer Stichting als solo-harpiste bij het Joodsch Symphonie Orkest. Amsterdam, Niod, archief 181a Van Leer Stichting, inv.no. 2 Stukken betreffende bemoeiingen van de stichting met het Joods Symphonie Orkest: Circulaires, arbeidsovereenkomsten, regelementen voor de leden van het orkest, verzekeringspolis, 1941-1943. 25

Afbeelding 5 : Brief van secretaris-generaal Jan van Dam aan secretaris-generaal Frederiks, betreffende de aanvulling op de Eerste "Lijst Van Dam", d.d. 5 januari 1943. Amsterdam, NIOD, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no 327. 32

Afbeelding 6: De Aangevulde tweede Lijst, bijgevoegd bij de brief van Jan van Dam aan Frederiks, d.d. 5 januari 1943, op nr 4 Rosa Spier, harpiste, thans te Westerbork. Amsterdam, NIOD archief 101b Kabinet van het departement van binnenlandse zaken, inv.no. 327 (Vanwege privacy redenen zijn enkele geboorte data gecensureerd). 33

Afbeelding 7: Aangevulde tweede "Lijst van Dam", maar met enkele anonieme aantekeningen betreffende persoonsinformatie. Amsterdam, NIOD, archief 101b kabinet van het departement van binnenlandse zaken, inv.no. 327 (vanwege privacy redenen zijn enkele geboortedata gecensureerd). 34

Afbeelding 8 Detail van een bericht van 'De wnd. Chef B.B.' aan den heer secretaris-generaal Frederiks, d.d. 20 januari 1943. Amsterdam, NIOD, Archief 101b Kabinet van het departement van Binnenlandse zaken, inv.no. 326 Algemeen. 36

Afbeelding 9:Brief van directeur E.Wolthuis waarvan een afschrift aan de heer Frederiks is gestuurd. Op deze foto is het opschrift met 'Afschrift. Bestemd voor den Hoogedelgestr. Heer Mr. Dr. K.J. Frederiks' weggevallen, maar het document is online digitaal beschikbaar via het NIOD. Amsterdam, niod, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no 151 Correspondentie van E. Wolthuis over joden die vanuit kamp westerbork naar Barneveld en Doetinchem gaan, 13 – 16 februari 1942 (de datering 1942 in de benaming van dit archief is een fout in archiefbenaming; op het document staat duidelijk 16 februari 1943). 37

Afbeelding 10 Tekening van Leo Kok van de zolder van de hamburg kazerne in Theresienstadt, belangrijk: De kleuren zijn door het scannen vertekend. Jaap Nijstad, *Getekend in Westerbork: Leven en Werk van Leo Kok 1923-1945* (Amsterdam/Hilversum: Onkenhout BV, 1990), 55. 43

APPENDIX

1. HANDSCHRIFT ROSA SPIER

A. MIJN LEVENSERVARINGEN IN DE VORM VAN EEN SCHETS & FLITSEN UIT MOEDERS' LEVEN

De opsomming geeft de pagina's van het manuscript aan. Ik ben zo vrij geweest Rosa's verbeteringen direct in de tekst te incorporeren, maar heb wel de oude spelling aangehouden. Woorden die ik niet goed heb kunnen lezen zijn aangegeven met [?]. Het manuscript is als volgt vermeld in de bibliografie:

Spier, Rosa. *Mijn levenservaringen in de vorm van een schets & Flitsen uit Moeders' leven,* Juli 1961 (niet gepubliceerd manuscript). Den Haag: Nederlands Muziek Instituut, Archief HGM 120, 82 A6, doos 714.

pag. 1. Mijn Levenservaringen in de vorm van een schets. Amsterdam, Juli '61.
pag. 2. Voor Moeder
Achteraf bekeken – ik word bij leven en welzijn in afzienbare tijd 70 jaar – geloof ik dan toch wel, dat ik een pienter kind was en vooral, een gevoelig kind. Ik nam heel weinig notitie van mijn uiterlijk, vast en zeker aannemend, dat er niet veel schoons aan was.
Och ja, als je als kind op straat nageroepen wordt, met 'Jodin" en 'neus,' dan groei je daarmee op.
Eerst veel, veel later, toen men in Italië zei "un naso Dante", dacht ik "dat valt zeker wel een beetje mee".
Mijn moeder – gezegend zij haar aandenken – vertelde mij niet veel over mijn uiterlijk en, opgegroeid zonder vader en zelfs in de sfeer van afstand met mannen, gingen
pag. 3. de gedachten niet uit naar normale familie verhoudingen.
Mijn lief moedertje had tè veel mee gemaakt,, om daar nog open voor te staan en rust in onze omgeving kwam eerst, na de scheiding van mijn ouders na bijkans 25 jaren huwelijk.
Mijn moedertje was een bijzondere vrouw, gezegend met energie en strijdlust, vooral als het voor de belangen voor haar kinderen nodig was, en alles wat we in het leven bereikten, was háár werk.
Zìj was het, die de harp voor me koos en ze schoot daarmee raak in de roos!
Haar muzikaliteit deed haar mij, als 10 of 11-jarig kind, in Den Haag naar de muziekschool sturen, om de lessen te volgen in de z.g. Koorklasse.
Ik leerde daar de eerste beginselen van harmonie en solfège en toen de Directeur Henri Viotta
pag. 4. haar bij zich liet komen, om haar te zeggen, dat mijn gehoor de aandacht trok en ik een instrument moest gaan bespelen, toen dacht zij aan de harp.
Er was n.l juist in die dagen een harpklas opgericht en op een voordracht oefening had de lerares de begeleiding op harp gespeeld van Bach/Gounoud's Ave Maria voor viool gezet.
En ziedaar! Waar zulk een Ave Maria niet toe kan leiden… En vanaf de 1e les, dat moet zowat in 1902 geweest zijn, - ik ben van 1891,- was ik wèg – en dat ben ik nòg! Mijn jeugd wordt volledig beheerst door – "moeder" en "harp". Een instrument was er natuurlijk niet en moeders financiële toestand was hopeloos.

Hoe heeft dat vrouwtje, dat niet sterk was en veel pijn leed, alles voor elkaar gekregen met haar 5 kinderen, die niet in
pag. 5. een harmonieuze omgeving geboren en opgegroeid waren en daar dan ook wel de gevolgen van uitdroegen.
Hoe bewonder ik haar!
Na enige maanden harples, verdween de lerares,- die de slechte gewoonte had, met een liniaal op mijn handen en mijn vingers te slaan, als mijn handhouding niet goed was,- en de lessen werden stop gezet en volkomen helder herinner ik me, dat ik ziek werd van verlangen naar de harp en dat ik het ruisende klinken van brede accoorden in mijn oren en in mijn hoofd, niet kon kwijt raken.
Ik bleef, vóór en na schooltijd tòch maar naar de muziekschool lopen, om daar op de harp te spelen, zeer tot vreugde van de "andere" [?] leerlingen van de zangklasse, die ieder ogenblik
pag. 6. om de hoek van de deur kwamen kijken, om t zien, hoe ik op een stoel klauterde, om de harp te kunnen stemmen.
De directeur beloofde mijn moeder voor een andere lerares te zullen zorgen… en toen kwàm die andere… Laat ik er maar niet verder over vertellen, want mijn herinneringen aan mijn studie zijn diep treurig, omdat deze vrouw alleen maar met een harpist getrouwd geweest was en zelf niet kon spelen; maar ze had een enorme welsprekendheid van nature meegekregen. Ze deinsde er niet voor terug, ons, 2 leerlingen grondig te verknoeien.
Maar dat wisten we toen nog niet – wel later!
Huilende kwam ik van de les thuis, omdat ik wist, mijn études niet goed te spelen, en tòch verder te mogen
pag. 7. gaan.
"Blaadjes overslaan" noemde ik het, mijn studie was kosteloos en de verdere onkosten van muziekboeken en snaren werden betaald door een weldadigheidsvereniging.
Mijn moedertje heeft heel wat stappen moeten afleggen en heel wat tochten moeten ondernemen om alles voor elkaar te krijgen voor al haar 5 kinderen.
Toen ik zowat een jaar les had, in 1904, liet mijn lerares me het Andantino studeren uit het concert voor fluit- en harp en orkest van Mozart en het werd uitgevoerd in de zo aardige zaal van de muziekschool. Nou- dat wàs wat!
Allicht, zo'n klein kind achter de harp "doet" het altijd wel!
Enfin, het succès was daverend, en ik schijn van het podium
pag. 8. afgesprongen te zijn, recht in de armen van moeder.
Maar wat ik me het meest herinner, was de witte jurk met strookjes en met aan de hals een rond stuk van witte lintjes, alles natuurlijk door moeder zelf gemaakt.
Tjonge, wat was dàt prachtig!
Dat was toen al een veel te drukke tijd van school + muzieklessen + studeren op de harp in de muziekschool iedere dag vóór en na schooltijd, 's winters in de kou, want centraal verwarming was er niet en de kachels werden eerst 's morgens na 9 uur aangewakkerd en om 5 uur liet men ze uit gaan.
Het ging toen ook niet meer zonder eigen harp thuis en die kwam er ook. Wel is waar een kleine (z.g. ¾) en zeer oud en gebrekkig, maar
pag. 9. wel charmant van toon.
Het geld kwam gedeeltelijk van het Koninklijk Huis, en verder door hulp van Directeur en van anderen en de lerares maakte er een snoepreisje voor naar Londen, waar zij het harpje kocht.
We hadden het niet breed thuis en ik trok me moeders zorgen zeer aan.
Op school was ik niet erg dom; wel bewegelijk en in beslag genomen door mijn muziek! En toch kreeg moeder het nog gedaan, mij gratis op de 3-jarige H.B.S. geplaatst te krijgen; dat zal in 1904 geweest zijn.
Ik begon toen al een beetje bekend te raken en trad nogal veel op en kreeg goede critieken, die ik trouwens nog in mijn bezit heb.

pag. 10. Dat gaf me op de H.B.S. wel een streepje voor.
En vanaf 1905 liet de Heer Viotta mij de 2e harppartijen vervullen in het Residentie Orkest; wat heerlijk voor moeder, als ze die concerten bijwoonde en op zondag middag na afloop er van, met "haar" twee medewerkers – mijn broer en ik – een flinke wandeling maakte om haar impressies te verwerken.
Overigens bleven, ook dáár en reeds toen, de gevolgen van collegiale jaloezie, niet uit. De toenmalige [?] 1e harpiste – mijn slechte lerares was al ontslagen – wilde mij les geven, maar ik hield niet van haar speelwijze en wilde die lessen niet. Het gevolg was een meedogenloos plagen en lasteren, dat gelukkig geen succes had.
pag. 11. Ik was dus op de H.B.S., op het conservatorium ook voor de bijvakken studeerde veel en 's avonds beluisterde ik vele concerten want dat liet ik me niet ontnemen.
Het gebeurde hoe langer hoe meer, dat ik van de H.B.S. weg gehaald werd 's morgens, door de orkestbode van het Residentie Orkest om de orkest repetitie mee te maken, dus zó, linea recta, van de schoolbanken naar het orkest.
Wat al belangrijke gebeurtenissen voor een 14 à 15 jarig kind.
Zo gebeurde het b.v. ook eens, dat bij het uitgaan van de school een bekeud [?] en deftig impresario – want zò deftig deden ze zich toen nog voor – op straat op me stond te wachten omdat de harpiste van de Elberfelder opera, die de beklede manifestspiele in Rotterdam gaf,
pag. 12. ziek geworden was.
Men voerde Siegfried op van Wagner met een zeer grote en moeilijke harppartij (oorspr. Voor 6 harpen geschreven).
Moeder en de deftige impresario en ik, gingen gezamenlijk naar Rotterdam in nerveuze spanning vlak voor het begin arriverend, ook de beklede dirigent Otto Lohse, was nerveus. Hij stormde op moeder af, om haar te zeggen, hoe ze moest spelen en hij sprong bijna uit elkaar, toen moeder op mij wees.
"Was… dieses Kind?" brulde hij en toen bleek nog, dat ik die muziek nog nooit gezien of gespeeld had.
O, hemel!
in de tweede acte behoefde ik niet te spelen en die tijd
pag. 13. benutte ik, om in een kamertje te studeren en in de pauze kwam hij, bij me repeteren.
Enfin, het moeilijke grote solo-gedeelte bracht ik er zeer goed af en de rest gedeeltelijk goed.
Het gehele orkest bracht me overigens een hulde.
En de volgende ochtend zat ik weer in de klas op de H.B.S.
Dat ging natuurlijk op den duur niet meer, en zo werd ik z.g. toehoorderes, d.w.z. dat ik enkele vakken zou blijven volgen en van de overige vrijgesteld zou worden.
Wat heerlijk voor me, om van de gehate wiskunde lessen af te zijn. De taallessen bleef ik wel volgen en nog meerdere, maar na een jaar verliet ik de H.B.S. definitief, waar ik wel een 'woelwater' geweest ben en veel strafwerk heb moeten maken.
Jarenlang heb ik nog contact
pag. 14. onderhouden met enkele leraren. Intussen was de opbouw van mijn carrière in volle gang. Ik speelde, behalve 2e harp in het Residentie Orkest, ook in het Rotterdamse en in andere kleinere orkesten en ik verdiende geld voor moeder, zij het dan ook maar in kleine bedragen.
Mijn lessen kreeg ik gratis en de kosten van muziekboeken en snaren, die de 50 à 60 gld. per jaar zeker niet overschreden, werden bekostigd door een "weldadigheidsvereniging". Wat de grof besnaarde secretaris van die ver. daar al niet tegenover stelde…
Een grote vernedering voor moeder, die in ziele adel mijlen ver boven hem uit stak. Een bron van ellende was het voor het kleine dappere vrouwtje, als ze naar die man toe moest. Ze "kreeg" dan b.v. de oude kleren van zijn dochter, die moeder dan voor ons moest vermaken en die wij dan moesten komen laten zien. Die oude kleren waren zo vuil en vies, dat moeder ze wel uit het raam had willen gooien en die het huis met een vieze lucht vulden.

Maar ze durfde niet weigeren, want ook voor de oudere kinderen moest ze zorgen en vechten.
pag. 15. Mijn opvolgende zus – een ondeugd die moeder en mij veel leed en veel verdriet bezorgde – en ik, gingen [?] mee, als moeder haar martelgang moest gaan.
We stonden dan op de hoek van de (Marentsz.)straat te wachten en ze kikkerde zichtbaar op, als ze ons zag.
Diezelfde brute vent gevoelde veel meer sympathie voor een iets oudere medeleerling, dochter van kermis reizigers, en op een gegeven ogenblik zei hij, met de ondersteuning van mij te zullen op houden en de oudere te laten door studeren.
Ik had geen talent genoeg, beweerde hij.
Ik zal toen zowat 15 jaar geweest zijn.
Moeder natuurlijk in de weer met medewerking van Dir[ecteur?] en lerares. De zaak
pag. 16. werd bepaald onverkwikkelijk en omdat de lerares een slechte reputatie had werd haar rapport terzijde gelegd!
De man kwam toen met de Directeur overeen, ons te testen door Otto Müller, de harpist van het Berlijnse Philharmon. Orkest, dat toentertijd het zomerseizoen in de Kursaal te Scheveningen verzorgde. Hij gold als een groot expert en hij wilde de meisjes wel testen.
Het resultaat was juist tegengesteld aan de verwachtingen van de "weldadigheids-meneer" en was zeer vleiend voor mij. En zo kon de studie na een tijd van angst en van spanning weer door gaan.
Iedere zomer mocht ik Otto Müller een keer voorspelen en iedere winter mocht ik hem een keer naar Berlijn schrijven, om hem
pag. 17. alle vragen voor te leggen, welke mij belasten. En prompt kreeg ik dan uitvoerig antwoord van hem.
Wat een belangrijke gebeurtenis, zulk een brief!
Hij is een grote steun voor me geweest al wilde hij me geen les geven, zo lang ik nog niet gediplomeerd was.
Ik kreeg door hem vrij entrée in de Kursaal, hoorde alle concerten en bestudeerde zijn speelwijze en zijn handhouding. Het was wel een mooie en een belangrijke tijd voor me. In 1908 kwam een verassende uitnodiging voor me uit Bern [?], om de harpplaats in het Stedelijk Orkest te vervullen gedurende Juli en Augustus. Met moeder en zus trokken we er heen en zo benutte ik op prachtige wijze mijn vakantie; ik was toen 17 jaar. Ik speelde er ook solo en dat was aanleiding voor de dirigent, me dan een extra toe te stoppen, plus een dag vrij, met de goede raad, er van te genieten en met moeder en zus een uitstapje te gaan maken.
pag. 18. Een sympathieke en zeldzaam voorkomende geste was dat.
Overigens studeerde ik toen ook nog piano voor een examen aan de muziekschool, want mijn pianoleraar wilde me per'sé laten doorgaan voor piano.
Na mijn geslaagd examen, liet ik de piano definitief los; met al het orkestwerk ging dat niet meer.
En er kwamen weer nieuwe moeilijkheden voor moeder en voor mij want het kleine oude harpje moest nodig vervangen worden door een grotere en solidere; maar de benodigde 1400 gulden waren er niet. O,ja! – hulp genoeg en schone beloftes… De mensen beloven graag.
pag. 19. Graag. Maar alle schone woorden en mooie beloftes vervlogen in de rook…
De Koninklijke familie hielp wel, voor een gedeelte, maar alleen dàn, als particulieren het verdere bedrag zouden bijeen brengen. En dat lukte nu juist niet. We waren wanhopig en ten slotte viel het moordende besluit de muziek te laten varen en verkoopster, of zo iets, te worden; dat heeft me heel wat tranen gekost!
Ik was 18 jaar en ging naar mijn eindexamen toe. Ik zal die wanhopige tijd niet licht vergeten.

En - ten einde raad en ten slotte – wendde moeder zich tot Reinaud [?], wiens naam men als een groot waleuas [?] noemde.
pag. 20. De Heer E. Was woedend, toen hij vernam, hoe alles er bij stond. Hij zette zijn schouders er onder en met een groots opgezette actie kwam het geld bijeen. Zo iets zou heden ten dage beslist niet meer kunnen gebeuren; gelukkig maar!
Het was wel erg voor mijn fier moedertje, dat gebedel, maar het was een overweldigende gebeurtenis, toen de zending nieuw uit Parijs, stevig verpakt in een grote kist, arriveerde.
Lang ben ik nog bij de Heer E. overhuis gekomen. En zo deed ik, in 1909, mijn eindexamen. Ik werd gediplomeerd "met hoge onderscheiding voor solo spel"; maar mijn herinneringen aan mijn zo
pag. 21. slechte opleiding, doen mijn gunstige gedachte aan mijn "studie"- heb ik die studie eigenlijk ooit wel in waarheid gehad? – verdringen.
De avond zelf werd een grote teleurstelling voor mij.
De harp viel, wat klankschoonheid betreft, niet mee; de Erard fabriek in Parijs had waarlijk niet het mooiste instrument gestuurd, want later heb ik veel mooiere in handen gehad. Mijn slechte opleiding wreekte zich op die avond en ik was zeer ongelukkig.
Maar mijn eerste mijlpaal – mijn einddiploma had ik bereikt, en ik ging een nieuw stadium tegemoet.
Allereerst kreeg ik de volgende zomer les van Otto Müller.
pag. 22. Gedurende de 3 maanden van zijn verblijf hier, veranderde hij mijn speelwijze – mijn handhouding en deed hij me 12 nieuwe stukken uit het hoofd leren.
Ik werkte als een razende; studeerde … [?] 8 uren per dag, maar zulk een snel cursus is niet in staat ingewortelde fouten van 10 jaren te herstellen. De lessen werden door de weldadigheidsver. betaald; of moeder dat meebetaalde weet ik niet meer, maar dat acht ik zeer mogelijk.
In de volgende winter bleef mijn bezigheden in de orkesten gestadig doorgaan; ook mijn solo spelen trouwens.
pag. 23. In de meimaand daarna nam ik een concert van één maand aan in een café in Arnhem; ik moest toen geld verdienen! Het was een aardig clubje, waarmee we werkten met een uitstekende violiste van zeer goede huize. Ik speelde er veel solo en het was een leerzame tijd, want dergelijk musiceren- vroeger, wel te verstaan – verlangt slagvaardigheid, vooral omdat ik alles maar moest zien te maken uit de piano partituurtjes.
Er kwam steevast een heer iedere avond luisteren, die dicht bij kwam zitten en geconcentreerd alles gade sloeg; het bleek alras, dat hij musicus was en later maakte hij zich bekend, als de concertmeester van het
pag. 24. Arnhemse Orkest (vroeger A.O.V.; Nu Gelders Orkest)
Uit dit contact ontstond een verbintenis met het Orkest. Ik kreeg weer les van Otto Müller en studeerde weer hard, maar ik speelde tevens in het Operette Theater "De Seinpost" in Scheveningen.
Toen moeder echter mijn plannen met het Arnh. Orkest met de weldadigheidsver. besprak, meende deze onwetende en bazige Heren, dat ik het niet moest aannemen, in Den Haag moest blijven en een piano lesjes praktijk moest opbouwen.
Natuurlijk verzette ik me daartegen, maar de lessen van Otto Müller zetten de Heren stop en er werd niets meer betaald.
En toen heeft moeder ingrepen;
pag. 25. En de lessen gingen door!
Ik verhuisde in Oct. 1910 naar Arnhem, wat een geheel nieuw leven voor me betekende. Ik kwam tegelijk met de nieuwe dirigent Peter van Anrooy, een moeilijk mens, die me het leven wel verzuurd heeft. Ik had veel succes, speelde liefst 19x solo in dat eerste seizoen, waarvoor ik nooit een cent extra kreeg. Integendeel, op de woorden, waarop een groot buitenlands solist optrad en ik eveneens solo speelde, kreeg de grote naast het honorarium wel bloemen, maar ik kreeg in het geheel niets. Dat typeert het niveau, waarop het orkestlid

gewaardeerd werd; maar het pleit noch voor het toenmalige bestuur, noch voor de dirigent.
En steeds kwam v. Anrooy aan mijn huis en zei "ik ben wéér
pag. 26. niet klaar gekomen met repeteren; U moet dus maar weer solo spelen – u bent het succes van het orkest"
Zulke dingen zouden je wel bitter kunnen stemmen.
Intussen stond de grote harp in het orkest en studeerde ik thuis op het oude kleintje, dat eigenlijk niet meer bruikbaar was.
Dus er moest een andere komen,- maar ik kon die natuurlijk weer niet bekostigen.
Toen kwam er een uitweg! De Italiaanse opera in Amsterdam had n.l. een harpiste meegebracht uit Italië, maar haar spel voldeed niet.
De Dir. liet mij vragen, of ik wilde komen. Ik accepteerde deze aanbieding, doch onder voorbehoud! Dat ik alléén kwam, als Arnhem mij niet nodig had. Het resultaat
pag. 27. was, dat ik iedere ochtend om 9 uur in de repetitie moest zijn in Arnhem, na de rep. holde ik naar de trein om in A'dam verder te repeteren met de Ital. Opera en speelde ik 's avonds òf in het veel in het oosten van het land reizende Arnhemse orkest, òf met de eventueel veel reizende Opera waarvoor ik vaak in het holst van de nacht per extra trein terug kwam.
Ik sliep òf in Arnhem, òf bij moeder in Den Haag of bij een oud nicht van me in Amsterdam in een zolder kamer en in die felle kou, waar doorgaans het water in de lampetkan bevroren was. Zij wekte mij dan om 6 uur en om 9 uur zat ik, verkleumd en wel, weer in de repetitie in Arnhem, om dan weer te hollen…etc.etc.
Dat doe je toch alleen maar, als je
pag. 28. forig [?] en enthousiast bent.
Overigens had die Opera directeur aan de dirigent niet verteld, dat ik niet regelmatig present zou zijn. En dat bracht deze onevenwichtige man – hij werd later ziek van geest, maar hij was een gróót dirigent – tot razernij. Er kwam bij, dat hij mij het hof maakte (denk aan mijn naso Dante en aan mijn zwarte krullen) – doch dat bemerkte ik toen niet eens, want ik was veel te moe en te gejaagd om er notitie van te maken en die man zag er nog zo vies uit ook, met zijn ongepoetste tanden – maar zijn woede aanvallen beheerste hij niet en dan schold hij me (in het Italiaans overigens) uit en vloog me tijdens de repetitie aan, dwars door
pag. 29. alle lessenaars heen en moesten de orkestleden me ontzetten en een cordon om me heen vormen. Wat al emoties [?]!
En in Arnhem kreeg ik dan weer het zure gezicht van v. Anrooy te genieten!!
Natuurlijk hield ik het niet vol – ik was 19 jaar – en na 4 maanden gaf ik de opera op, maar had toen genoeg geld verdient, om, met inruilen van mijn oude harpje, een nieuwe kleine Engelse te kopen.
Weliswaar was dat fabricaat niet sterk, maar het klonk niet slecht en ik kon het er mee doen.
Gedurende een verder tiental jaren, heb ik geluk gehad en steeds mijn harpen kunnen inruilen voor betere.
pag. 30. Heden ten dage zou dat niet meer mogelijk zijn; maar heden ten dage hebben alle orkesten hun eigen instrument en is de toestand veel gezonder.
Ook de snaren worden nu vergoed, terwijl ik toen alles zelf moest betalen.
En intussen was v. Anrooy steeds nijdiger en vooral jaloers, omdat ik, buiten zijn orkest, nog wel iets beduidde en het feit, dat ik ergens anders een vast contract (per maand) had getekend, heeft hij me nooit vergeven. En hij uitte zijn kwade wil, door me voortdurend om 9 uur op de repetitie te laten komen, dan stukken te repeteren zonder harp en me tot 12 uur te laten zitten wachten. En ik maar hollen – met die Opera.
pag. 31. Ja, harp spelen in een orkest is heel leuk – maar het "harp nìet spelen" bederft veel.
Intussen bouwde ik gestaag aan mijn carrière, studeerde zo hard mogelijk en nam de gelegenheid van het reizen met het Arnh. Orkest waar, om alle koordirigenten in de provincie, die de kooruitvoeringen leidden, voor te spelen en ik maakte mij daardoor bekend.
Het resultaat bleef dan ook niet uit; ook dàt beviel de Heer v.Anrooy niet bijster, al leefden

we uiterlijk nog wel in vrede.
Overigens was het Arnh-engagement slechts voor het winter seizoen en moesten de musici 's zomers maar zien rond te komen.
En ook moet ik, en mijn moedertje, dan ook maar.
pag. 32. Ik nam dus een zomer engagement aan bij de Wiener Operette in Seinpost te Scheveningen.
Dat bracht me iedere zomer opnieuw in de eerste weken een gevoel van depressie, want ik kon, na mijn symphonie orkest, zeer moeilijk wennen aan het spelen van operette muziek.
Toch werd er, onder leiding van een uitstekend Weens dirigent, goed gewerkt en goed gemusiceerd. En bij opvoeringen als Offenbachs Conte d'Hoffman of Lehar's Eva, waarin harppartijen waren te vervullen, die mooi en belangrijk waren, voelde ik me wel voldaan.
De dirigent waardeerde mij zeer, en bood mij zelfs een financiële vergoeding aan voor de nieuwe besnaring van mijn harp, bij de
pag. 33. première van Contes d'Hofman.
Een zeldzaamheid! Hij kon de nieuwe besnaring meer zien dan horen, want de rode, witte en blauwe snaren zagen er zo fris geverfd uit… zei hij!
Die jaren waren eigenlijk wel heel prettig, al was het ook dààr werken en nog eens werken.
's Morgens om 9 uur rep. in Seinpost tot 12 uur; dan per fiets heen en weer naar huis om te eten; dan terug om te studeren op de grote harp, met afgesloten kamerdeur, anders lieten de lieve operette Heren me niet met rust, dan weer naar huis eten en verkleden en de opvoeringen tot 's avonds laat en dan nog terug per fiets; en dat 3 maanden lang.
Maar het weer en het klimaat waren toen beslist beter, dan nu.
Neen, vacantie was er niet bij – wel minder geldzorgen thuis.
pag. 34. In het Seinpost operette seizoen, was mijn broer als hoboïst ook in het orkest en dat was, behalve gezellig, ook prettig met heen en weer fietsen e.d.
Ook het volgende jaar wederom na de winter in Arnhem, volgde het zomer Seinpost, maar nu zonder broer, want die speelde toen in de Rotterdamse schutterij. Hij liep dan in donkerblauw uniform met zilveren épauletten en een heuse echte sabel. Jammer alleen, dat die sabel met man en macht niet uit de schede te krijgen was, zelfs niet, als we er allemaal tegelijk aan trokken en rukten – tot zielenrust van moeder overigens.
Elke avond als hij uit R'dam kwam, verkleedde hij zich snel en reed me op de fiets tegemoet, als ik uit Seinpost kwam.
Gezellig was dat; en moeder zat dan trouw te wachten, met
pag. 35. een lekker boterhammetje.
Voor moeder was deze tijd goed, ook financieel en iedere zondag, na de Seinpost matinée en vóór de avond voorstelling, kwam er een kip op tafel en koffiepudding.
Wat een feest!
In 1912, dus na 2 seizoenen, verliet ik het Arnhems Orkest en de zure v.Anrooy en verbond me aan het Utrechts Sted. Orkest, dat me een jaarcontract gaf. "Het zal wel St. Juttemis worden, éér ik dat kan aanbieden" zei zure v. Anrooy.
Het was wel erg gezellig, daar in Utrecht, met Wouter Hutschenruyter als veel vlottere dirigent en er ligt op dat podium menige traan van het lachen; ze konden er met de joligheid wel mee overweg en ik lachte zo graag.
pag. 36. Ook aanbidders deden zich voor en hoewel ik me erg vermaakte en er zich ook wel een 'ernstig' geval voor deed, kwam het niet tot een bindende relatie.
Drie maanden woonde ik in Utrecht en toen vroeg, en verkreeg ik toestemming, om <u>in</u> Den Haag te mogen wonen.
Dus weer bij moeder.
Het is prettig, aan deze periode terug te denken.
Mijn concerten breidden zich gestaag uit, mijn succes steeg en mijn harde werken ook; mijn correspondentie deed ik ook zelf.
Voor en na de repetities van 9-12 en voor en na de concerten reisde ik heen en weer van

Den Haag naar Utrecht, wat toen nog een reis was van 1 ½ uur – en waar hollen en rennen!
Als we 's avonds uit de provincie kwamen, kon ik niet
pag. 37. meer naar Den Haag en dan sliep ik bij een collega familie.
Ik begon een breder solo repertoire op te bouwen en uit die tijd, dus 1911-'12 stammen de eerste uitvoeringen van werken van Fauré en Roger Ducasse. Dat waren zeer moeilijke stukken, vooral als gevolg van mijn slechte speel basis en zonder verdere steun door gebrek aan gelegenheid, het spel van anderen te beluisteren.
In 1913 verliet de leerares het conservat. te Den Haag, nadat zij het Residentie Orkest lang wegens slechtte prestaties had moeten verlaten en werd ik aangesteld; ik was toen nog geen 22 jaar.
En de benoeming aan het Residentie Orkest, nu als 1e en soloharpiste volgde prompt.
En ook dat betekende weer de intrede in een nieuwe periode. Rustig bij moeder thuis, zonder het afjakkerende reizen voor dag en dauw, en in een, voor die tijd, behoorlijke positie.
Wij kwamen er financieel wel, al was het onderhouden van een huishouden van 6 personen door
pag. 38. mijn beide broers en mij, niet gemakkelijk.
De salarissen van musici en de honoraria van solo spelen lagen zéér laag; de onkosten, daarentegenover zéér hoog.
De epileptie van mijn oudere zuster werd steeds erger en, zowel voor moeder als voor ons, werd het leven met haar verwrongen karakter, tot een hel. Zij moest haar studie voor onderwijzeres opgeven. Mijn jongere ondeugende zus was en bleef een dwarskop, die alles wat moeder voor goeds aan haar deed, met ondank terug betaalde en die steeds onmogelijker werd door haar felle jalouzie op mij. Ze leefde er zo goed mogelijk van, stak geen hand uit thuis, en leefde er op los met haar veel beter gesitueerde vriendinnen aan de tekenacademie en trok zich niets van onze zorgen aan.
Integendeel!
Laat ik niet in details treden; ze
pag. 39. zijn té slecht en té droevig. Ook voor háár had moeder een gratie plaats in de tekenacademie gekregen – ook voor háár had moeder gesjouwd en geploeterd en omdat ze niets half deed, had zij het zelfs bestaan, persoonlijk naar de grote Jozef Israëls te stappen, om hem te vragen, het tekenwerk van haar dochtertje te beoordelen.
En ze bereikte, dat mijn zus mocht komen en een taak op kreeg om uit te werken.
Maar deze verduvelde àlles, dus ook dàt en ze ging nooit meer terug.
Waarlijk, ze was een nagel aan moeders doodkist, en een bron van groot verdriet voor mij die iedere keer opnieuw weer poogde te verzoenen maar iedere keer weer vergeefs en ze is later, gelukkig, uit huis weg gegaan.
In het Residentie Orkest, waarin ook mijn broer zat, kwam ik tegelijk met de nieuwe dirigent.
pag. 40. En wie anders was dat, dan de zure van Anrooy?
Och, we hadden geen ruzie gehad, maar we hielden niet van elkaar.
Op het allerlaatste abonnementsconcert toonde hij zich weer zo klein, zoals ik hem kende. Hij had n.l. als openingsstuk een compositie van Smetena gekozen, genaamd Vysehrad, dat met een groot harpsolo begint. De gehele spanning van dit zo belangrijke concert wentelde hij daarmee af op mijn schouders. Wel is waar beefde zijn dirigeerstokje hevig, toen hij de inzet aangaf, maar opknappen kon ik het in mijn eentje; het was toch voor mij <u>òòk</u> mijn inwijdingsconcert.
Toen het stuk afgelopen was liet hij na, mij met een geste te danken of mij voor het publiek te laten buigen, zoals usance is. Zulke kleinigheden kunnen van zo groot belang zijn.
Ook het Residentie Orkest gaf toen slechts een seizoenconcert
pag. 41. en zo trok ik in de zomer maar weer naar Seinpost.
Maar toen plotseling – brak de oorlog uit in 1914.

De Weense operette orkesten plus de aardige en uitstekende dirigent verdwenen en de voorstellingen werden gestaakt, maar na enkele weken werd tòch gepoogd, de voorstellingen voort te zetten.
Ik vroeg, er bij geëngageerd te worden en het pleit voor de Direct[eur?] dat hij, ondanks de slechte toestand, daar aan voldeed.
En zo deed zich het zeldzame feit voor, dat we, in een veel kleinere zaal, hele operettes als Walzertraum Eva, die Dollarprinzessin speelden, met als musici viool-piano en harp.
Dat is lang niet gemakkelijk, omdat het een zeer snelle reactie vereist en tegenwoordigheid van geest en goede oren. Het klonk aller leukst en we hadden een
pag. 42. razend plezier in het naar elkaar toegooien en terug kaatsten van melodietjes en variatiet.
Maar – na enkele weken verliep alles weer; de oorlog liet zich gelden. Intussen begon het Residentie Orkest weer te draaien; aan het Conservat. had ik maar liefst 9 leerlingen en de tijden waren druk, maar prettig. En in de 10 jaren Residentie Orkest lag mijn grootste populariteit in de Kursaal te Scheveningen en [… ?] bloemstukken per solistisch optreden, waarvan vele zo wat zo groot als ik zelf behoorde niet tot de zeldzaamheden.
En toen – in 1916 – gebeurde het. Ik leerde mijn toekomstige echtgenoot kennen en de ware liefde had bij mij aangeklopt en had weerklank gevonden. Hij was militair-sergeant- een knap groot blond type. Hij was gemobiliseerd en daartoe terug gekomen uit Parijs, waar hij bezig was zich in de uitgeverij in te werken.
Hij lag in het "fort benoorden Purmerend" en had daar de leiding van de afdeling
pag. 43. "Oefening en ontspanning" (nu Welzijnszorg). Hij liet artiesten naar het fort komen, om voor de soldaten op te treden en kwam daardoor ook in aanraking met mij.
Als ik kwam spelen, kreeg hij 3 dagen verlof, want, naar hij zijn Commandant wijsmaakte, mocht ik voor mijn moeder niet alléén reizen en moest hij mij halen en brengen.
Enfin – een mooie tijd.
Ik lette niet op de weerstand van moeder – voor wie hij alleraardigst en hartelijk was- en ik doorleefde een alles overheersend geluk, dat zò groot was, dat ik me niet kon verzetten tegen de breuk tussen moeder en mij, een breuk die onzichtbaar begon en zich verergerde.
Voor moeder was de liefde een verwrongen begrip – voor mij een allesoverweldigend geluk.
pag. 44. Moeder heeft dat helaas niet kunnen volgen en ik was er volkomen rustig onder en heb me nooit enig verwijt gemaakt. Ik kòn eenvoudig niet anders! Het is een van de meest gelukkige episodes uit mijn leven geweest, die ik nooit zal vergeten, al heb ik het werkelijk "met mijn hartenbloed" moeten terug betalen.
Men betaald toch immers alles terug in het leven!
Mijn man had geen werk, noch enigerlei inkomen, maar hij verzorgde mij en managede mij. Daardoor nam mijn aantal concerten en mijn populariteit toe.
Met moeder werd de stemming na mijn huwelijk na 8 maanden langzaam aan iets beter maar, een jaar er na stierf zij na een kort ziekbed, plotseling. Noch de dokter, noch wij hadden dat vermoed. Er was bij haar
pag. 45. overlijden niemand aanwezig, en ik zie dat nog steeds als een symbool. Hoe eenzaam moet zij zich gevoeld hebben, na mijn weggaan uit huis. Ook door de reclame campagne van mijn man, steeg mijn populariteit steeds en er brak een tijd aan van concerteren in het buitenland.
Dat moest dan plaats vinden, tussen de bezigheden van het Residentie Orkest door en mijn nog steeds zure van Anrooy werkte allerminst mee.
Dat kon zo niet meer en een flinke ineenstorting, die zich uitte in een hevige ischias, deed mij, mijn verbintenis bij het orkest beëindigen in 1923.
Intussen had ik een trio gevormd, dat mijn naam droeg, en later het Holl. Instrumentaal Kwintet (bijgenaamd de Hik). Met dit laatste ensemble
pag. 46. maakte ik enkele tournee 'n o.a. door Polen en Italië en Joegoslavië en we hebben daar dan – naast het vele succes – wel "geschikt" van het lachen; wat dat betreft, een gezellige tijd.
De donderwolken aan mijn huwelijks-firmament echter, bedierven veel en heel erg veel

verdriet heb ik wel gekend. Ook maatschappelijk brak nu een slechte tijd aan; we gaan de crisisjaren van de 20er jaren in.
Ook het concertleven ging achteruit. Mijn verdiensten liepen terug en de tijden werden zorgelijk in ieder opzicht. Mijn huwelijksleven werd steeds ongelukkiger, meer nog, omdat mijn man, die nooit
pag. 47. geld ingebracht had, via mijn relaties en na schuldbekentenissen van mij, een concertbureau oprichtte, waarin hij de jarenlange ervaringen, door mijn concerten opgedaan, kon productief maken, maar… vanaf dat ogenblik was het managen van mij finaal afgelopen. Zelfs mijn gehele photoarchief gooide hij weg – zonder mij dat te zeggen, natuurlijk. Ik kwam daar bij de definitieve scheiding achter!
Wel hard te moeten gaan inzien dat een interesse in mijn eigen persoon slechts op verbeelding had berust.
In 1932 werd ik als soloharpiste aan het Concertgebouworkest verbonden – ik verhuisde naar Amsterdam en we zagen elkaar niet meer.
pag. 48. Nu komt een periode met groot succes en waardering en met het brengen van alle belangrijke noviteiten op mijn gebied, onder grote dirigenten.
Ik had – overigens mal genoeg – het grootste gedeelte van mijn inboedel achter gelaten; een garderobe bezat ik evenmin, na die laatste crisis jaren en ik heb alles opnieuw moeten opbouwen. Dat deerde mij overigens niet, want ik kwam rond en was tevreden. Maar… in 1940 kwam, de grote catastrophe – de oorlog! En weer verloor ik alles! Op wonderlijke wijze ben ik de oorlog doorgekomen. Ik had hulp gevonden, dáár waar ik het niet verwachtte, en, helaas niet, waar ik het wèl
pag. 49. verwachte; maar dat is geen exceptie. Na ondergedoken en prompt verraden te zijn, verbleef ik 2 ½ jaar in concentratiekampen en mijn repatriëring in Aug ’45 bezorgde mij in Amsterdam diepe teleurstellingen, die mij er toe brachten in Oct. ’45 een verbintenis te aanvaarden bij de Radio en bij het doen van deze stap heb ik de sterkste geestkracht ontplooid, welke ik ooit heb behoeven op te brengen en ik ben steeds intens dankbaar, deze kracht in de fysiek slechte toestand waarin ik verkeerde, te hebben kunnen opbrengen.
Mijn werk bij de radio gaf mij, vooral door het vele solistische
pag. 50. optreden, een grote satisfactie en werkte genezend op me.
Lesgeven deed ik, behalve noodgedwongen aan mijn twee zo onbegaafde leerlingen, aan het Haagse Conservatorium, niet meer, mijn vroegere plezier,- was me ontnomen door mijn ervaringen, tijdens de oorlog.
Het Conservatorium te Amsterdam geef ik, tegelijk met het Concertgebouw, op, en eindelijk, in ’56 werd ik van het conservatorium, na 44 jaar, gepensioneerd. De stemming in de radio werd door een jaloerse en intrigerende [?] collega, dikwijls
pag. 51. Verstoord en toen de directie mijn pensiongerechtigde leeftijd vervroegde, zonder mij dat overigens behoorlijk mee te delen en ook de regeling van mijn pension, na een arbitrage procedure, op een teleurstelling uitliep, toen ondervond ik weer eens mijn zoveelste teleurstelling.
Ik heb echter, zowel in de radio, als er buiten, veel, zeer veel solo gespeeld en zelfs nu, dus 56 jaar na mijn solistische debuut, bereiken mij nog aanvragen.
Of ik nog lang zal optreden, betwijfel ik zeer,- behalve de spanningen van het eigenlijke spelen, vormt het transporteren van de harp, zo ontzettend veel moeilijkheden. Ik ben gedwongen, dat zelf per eigen auto te doen en dat is een zware opgave. Maar zo lang mijn spel niet achteruit gaat, houd ik het vol, want ik kan me mijn leven niet voorstellen zonder mijn geliefd instrument DE HARP
5-7-‘61

B. Flitsen uit Moeders' Leven

Dit handschrift volgt op Rosa's Levenservaringen in hetzelfde boekje. Hoewel het, net als bovenstaand schrijven, ongenummerd is, heb ik een paginanummering aangebracht die overeenkomt met het schrijven op de pagina's in het manuscript. Ik heb de vrijheid genomen om Rosa's aantekeningen en verbeteringen direct in de tekst te verwerken.

pag. 1. Flitsen uit Moeders' Leven
pag. 2. Moeder
Neen; gemakkelijk heeft mijn moedertje het niet gehad.
Dat begon al, als 8 of 10 jarig kind.
Het moet zowat in 1884 geweest zijn, dat zij haar vader aan cholera verloor. Dat was de eerste onherstelbare slag in haar leven. En een ràke slag was het, want ze verloor met hem haar grote steun.
Zij bleef over met een moeder en een oudere zuster, die haar – de kleine frêle in de familie – behandelden als een voetveeg.
Haar vader moet een begaafd man geweest zijn. Hij speelde alt viool in een amateur strijkkwartet en sprak iedere week een andere buitenlandse
pag. 3. taal met zijn twee dochters.
De kleine en fijne jongste was zijn oogappel en hij steunde haar in de druk, die van de agressieve mooie oudere zuster en eveneens agressieve moeder uitgingen.
Ook moeder was mooi: de weinige kiekjes die ik van haar heb – één uit haar jeugd – vertellen me dat trouwens; maar haar schoonheid miste het uitdagende van de ouderen.
De dood van deze Vader was dus een extra harde slag voor haar.
Ze was muzikaal – speelde een beetje piano en zong een weinig
Haar liefde voor de muziek uitte ze het liefst in de muziek van opera fragmentjes,
pag. 4. die, daar door de permanente aanwezigheid van de franse Opera in Den Haag toendertijd zeer in zwang waren.
Op een dag zong ze weer, tijdens haar huiselijk werk, toen een Heer aanbelde en aan mijn grootmoeder vroeg, wie er zong. Mijn grootmoeder beantwoorde die vraag en de volgende dag kwam die Heer terug en bood aan, mijn moeder op kosten van Koning Willem III een muzikale opleiding te laten geven.
Het resultaat was, dat mijn moeder acht dagen in haar kamer opgesloten werd en ze niet meer mocht zingen. Het moeilijke en mislukte leven van moeder leidde tot haar huwelijk – ik geloof, dat ze toen ongeveer 19 jaar was – dat, meen ik, eigenlijk als
pag. 5. een noodsprong is te beschouwen.
Mijn vader kwam uit Overijssel en stamde uit een familie van boeren en veekopers. Van muziek had hij geen verstand en zijn levenseisen, of liever die van de maatschappelijke positie van zijn 7 kinderen, stegen niet boven de levensstand, of boven die van knechten, uit!
Dat gaf natuurlijk veel teleurstellingen tussen mijn ouders.
Mijn vaders ouders keurden dat huwelijk sterk af. Mijn grootmoeder bekeek moeders' handen, toen ze haar a.s. schoondochter leerde kennen en zei: "daar zit geen eelt op. Dat is niks voor ons".
Het verzorgen van het rituele huishouden – vader kwam uit een orthodox milieu, was
pag. 6. voor moeder zeer moeilijk.
Overigens beheerste mijn vader zich zo weinig, dat hij, nog wel op Sabbath, alvorens naar de kerk te gaan, dikwijls de boel aan scherven gooide,- het gebed daarna was er echter niet minder intensief om.
Mijn vader had een mooie groothandel in comestibles en we woonden boven het grote pakhuis; maar hij had niet de capaciteiten, de zaak op peil te houden.

Moeder waarschuwde hem herhaaldelijk voor zijn personeel, dat hem bedroog en bestal.
Zelfs werkte moeder nog administratief in de zaak maar zij heeft de catastrophe en het faillissement niet kunnen verhinderen.
Ik was de jongste van de kinderen
pag. 7. En het is begrijpelijk, dat ik de finesses van de treurige afwikkeling niet weet.
Wel weet ik, dat er ontzettende scènes tussen mijn ouders, die zich niet konden beheersen, voorvielen en ook weet ik maar al te goed, dat het meemaken van zulke scènes op de kinderen een funeste invloed uitoefent en dat een groot minderwaardigheidscomplex kunnen leiden.
Als, na zulk een ontzettende scène, wij kinderen alle in angst en beven in de gang stonden te wachten, of de verzoening tussen onze ouders nog niet kwam en moeder, na een tijdje de deur op een kier opende, om ons te wenken, dat het weer in orde was, dan baart het geen verwondering, dat
pag. 8. moeder afkerig stond tegenover de omgang met mannen, ook dan, als het haar kinderen betrof.
Ook dàt heeft haar later zo veel leed berokkend – maar ze kòn toen immers niet anders!
Met mijn beide oudste zusters ging het thuis scheef; mijn oudste broer leefde reeds als kind, iets afzijdiger, doch mijn 1 jaar oudere broer ving veel op; dat alles – hij was een zeer goed musicus – is dan ook zeer zeker van invloed geweest op zijn ontwikkeling.
Van de 3 volgende meisjes, bleef de oudste in haar ontwikkeling steken, toen de épilepsie haar begon te fnuiken en ze haar opleiding voor onderwijzeres moest opgeven.
De tweede was altijd een bron
pag. 9. van verdriet door haar karakter en haar jalouzie op mij en ten slotte kwam ik en heb ik haar nog wat geluk kunnen geven alvorens ook tussen ons de breuk kwam door mijn huwelijk en alvorens de dood, één jaar daarna, een einde maakte aan dit leven, dat ook door physiek leiden, tot een werkelijke tragedie is geworden.

2. Uitgetypt Materiaal van Rosa Spier

Alle materialen van Rosa's uitgetypte materiaal komen uit het archief van het Nederlands Muziek Instituut te Den Haag.

A. 82 A 11, doos 715 Uitgetypte versie van *Mijn levenservaringen in de vorm van een Schets*

Opmerkingen vooraf:

In deze uitwerking zijn Rosa's aantekeningen en verbeteringen door haar met pen op haar uitgetypte versie aangebracht verwerkt. De plaatsen waar deze aantekeningen de inhoud van het manuscript veranderd hebben (extra zinnen, of zinnen die zijn doorgehaald) zijn aangegeven met voetnoten. Bovendien is de oude Nederlandse spelling en oude spelling van orkesten en gebouwen aangehouden. De paginanummers geven de paginanummers weer die Rosa Spier heeft aangebracht op het uitgetypte materiaal, waarbij sommige pagina's met a, b, etc. worden aangegeven.

pag. 1. Als 12-jarig meisje – in 1903 – trok mijn zuiver gehoor de aandacht van de leraar der z.g. koorklasse – dat was de voorloper der solfège-en harmonieklasse – van de Haagse Muziekschool – het latere Koninklijke Conservatorium voor Muziek. In die koorklasse werd de basis gelegd voor een algemene muzikale opleiding.
De Directeur, Mr. Henri Viotta, ontbood mijn moeder en raadde haar aan, mij een instrument te laten leren bespelen. In die dagen werd de harpklas opgericht, en als lerares fungeerde een Hollandsche harpiste, die in Parijs woonde en gedurende de winter verbonden was aan de Franse Opera te Den Haag.
Er werd propaganda gemaakt voor die harpklas, en er werd op een z.g. voordrachtsoefening – ook openbare les genaamd – in het zeer aardige zaaltje van de Muziekschool o.a. Bach-Gounod's *Ave Maria* vertolkt door viool en harp, gespeeld op harp door de lerares.
Moeder hoorde dat en dacht: "Dat is iets voor haar."
En zo voltrok zich mijn lotsbestemming; ik kòn en wìlde niets anders meer, hoewel ook mijn pianospel en mijn stem opvielen.
Mijn jeugd werd volledig beheerst door "Moeder" en "harp".
Na enige maanden harples verdween de lerares – die de slechte gewoonte had, met een liniaal op mijn handen en vingers te slaan als mijn handhouding niet goed was – en de lessen werden stopgezet en volkomen helder herinner ik me, dat ik ziek werd van verlangen naar de harp, en dat ik het ruisende klinken van brede accoorden in mijn oren en in mijn hoofd niet kwijt kon raken.
Ik bleef vóór en ná de lagere-school-tijden tòch maar naar de muziekschool lopen, om daar op de harp te spelen, zeer tot vreugde van de "dames" leerlingen van de zangklasse, die ieder ogenblik om de hoek van de deur kwamen kijken om te zien, hoe ik op een stoel klauterde om de harp te kunnen stemmen.

pag. 2. De Directeur beloofde mijn moeder voor een andere lerares te zullen zorgen… en toen kwàm die andere… laat ik er maar niets verder van vertellen, want mijn herinneringen aan mijn studie zijn diep treurig, omdat deze vrouw alleen maar met een harpist getrouwd was geweest, en zelf niet kon spelen: maar ze had een enorme welsprekendheid van nature meegekregen, zó enorm, dat Mr. Viotta dacht, een uitstekende vondst te hebben gedaan, en haar engageerde als 1ste harpiste aan het door hem opgerichte Residentie-Orkest.
Ze deinsde er niet voor terug, ons, 2 leerlingen, grondig te verknoeien.
Maar dat wisten we toen nog niet – wel later!
Huilende kwam ik van de les thuis, omdat ik wist, mijn études niet goed te spelen, en tòch verder te mogen gaan.
"Blaadjes omslaan" noemde ik het. Mijn studie was kosteloos en de verdere onkosten van muziekboeken en snaren werden betaald door een "weldadigheidsvereniging".
Mijn moedertje heeft heel wat stappen moeten afleggen, en heel wat tochten moeten ondernemen, om alles voor elkaar te krijgen voor haar 5 kinderen.
Toen ik zowat een jaar les had, in 1904, liet mijn lerares me het *Andantino* instuderen uit het *Concert voor Fluit, Harp en Orkest* van Mozart, en het werd uitgevoerd in de zo aardige zaal van de muziekschool.

pag. 3. [209]

Nou, dat wàs wat!
Allicht – zo'n klein kind achter de harp "doet" het altijd wel! Enfin, het succes was daverend en ik schijn van het podium afgesprongen te zijn, recht in de armen van moeder.
Maar wat ik me het meest herinner, was de witte jurk met strookjes en met aan de hals een rond stuk van witte lintjes, alles natuurlijk door moeder zelf gemaakt.
Tjonge, wat was dàt prachtig! Dat was toen al een veel te drukke tijd van school + muzieklessen + studeren op de harp in de muziekschool iedere dag vóór en na schooltijd, 's winters in de kou, want centrale verwarming was er niet en de kachels werden eerst 's morgens na 9 uur aangemaakt en om 5 uur liet men ze uitgaan. Het ging toen ook niet meer zonder eigen harp thuis en die kwam er ook. Wel is waar een kleine (z.g. ¾) en zeer oud en gebrekkig, maar wel charmant van toon. Het geld kwam gedeeltelijk van het Koninklijk huis en verder door hulp van directeur en van anderen en de lerares maakte er een snoepreisje voor naar Londen, waar zij het harpje kocht.
We hadden het niet breed thuis en ik trok me moeders zorgen zeer aan.
Op school was ik niet erg dom, wel beweeglijk en in beslag genomen door mijn muziek. En toch kreeg moeder het nog gedaan mij gratis op de 3-jarige H.B.S. geplaatst te krijgen, dat zal in 1904 geweest zijn. Ik begon toen al een beetje bekend te raken en trad nogal veel op en kreeg goede critieken, die ik trouwens nog in mijn bezit heb. Dat gaf me op de H.B.S. wel een streepje voor. En vanaf 1905 liet de heer Viotta mij de 2e harppartijen vervullen in het Residentie Orkest; wat heerlijk voor moeder, als ze die concerten bijwoonde en op zondagmiddag na afloop er van, met "haar" twee medewerkers – mijn broer en ik – een flinke wandeling maakte om haar impressies te verwerken.
Overigens bleven, ook dáár en reeds tòen, de gevolgen van collegiale jalouzie, niet uit. De toenmalige 1ste harpiste – mijn slechte lerares was al ontslagen uit het Residentie Orkest - wilde mij lesgeven, maar ik hield niet van haar speelwijze en wilde die lessen niet. Het gevolg was een meedogenloos plagen en lasteren, dat gelukkig geen succes had.
Ik was dus op de H.B.S., op het Conservatorium ook voor de bijvakken, studeerde veel en 's avonds

pag. 4. beluisterde ik vele concerten, want dat liet ik me niet ontnemen. Het gebeurde hoe langer hoe meer, dat ik van de H.B.S. weggehaald werd 's morgens, door de orkestbode van het Residentie Orkest, om de orkest repetitie mee te maken – dus zo, linea recta, van de

[209] Rosa heeft hier een gehele zin zwart gemaakt, die niet meer te lezen valt.

schoolbanken naar het orkest.
Wat al belangrijke gebeurtenissen voor een 14 à 15 jarig kind! Zo gebeurde het b.v. ook eens, dat bij het uitgaan van de school een bekend en deftig impresario – want zo deftig deden ze zich toen nog voor – op me stond te wachten, omdat de harpiste van de Elberfelder Opera, die de bekende Manifestspiele in Rotterdam gaf, ziek geworden was.
Men voerde *Siegfried* van Wagner op met een grote en moeilijke harppartij (oorspronkelijk voor 6 harpen geschreven).
Moeder en de deftige impresario en ik gingen gezamenlijk naar Rotterdam in nerveuze spanning vlak voor het begin arriverend. Ook de bekende dirigent Otto Lohse, was nerveus. Hij stormde op moeder af, om haar te zeggen hoe ze moest spelen en hij sprong bijna uit elkaar, toen moeder op mij wees.
"Was… dieses Kind?" brulde hij en toen bleek nog dat ik die muziek nog nooit gezien of gespeeld had, "O, hemel!"
In de tweede acte behoefde ik niet te spelen en die tijd benutte ik, om in een kamertje te studeren en in de pauze kwam hij bij me repeteren.
Enfin, het moeilijke en grote sologedeelte bracht ik er zeer goed af en de rest gedeeltelijk goed. Het gehele orkest bracht me overigens een hulde. En de volgende ochtend zat ik weer in de klas op de H.B.S. Dat ging natuurlijk op de duur niet meer, en zo werd ik z.g. toehoorderes, d.w.z. dat ik enkele vakken zou blijven volgen en van de overige vrijgesteld zou worden.
Wat heerlijk voor me, om van de gehate wiskundelessen af te zijn. De taallessen bleef ik wel volgen en nog meerdere, maar na een jaar verliet ik de H.B.S definitief, waar ik wel een "woelwater" geweest ben en veel strafwerk heb moeten maken.
Jarenlang heb ik nog contact onderhouden met enkele leraren. Intussen was de opbouw van mijn carrière in volle gang. Ik speelde, behalve in het Residentie Orkest, ook in het Rotterdamse en in andere kleinere orkesten en ik verdiende geld voor moeder, zij het dan ook maar in kleine bedragen. Mijn lessen kreeg ik gratis en de kosten van

pag. 5. muziekboeken en snaren, die de 50 à 60 gulden per jaar zeker niet overschreden, werden bekostigd door een "weldadigheidsvereniging".
Wat de grof besnaarde secretaris van die vereniging daar al niet tegenover stelde…
Een grote vernedering van moeder, die in ziele adel mijlen ver boven hem uitstak. Een bron van ellende was het voor het kleine dappere vrouwtje, als ze naar die man toe moest. Ze "kreeg" dan b.v. de oude kleren van zijn dochters, die moeder voor ons moest vermaken en die wij dan moesten komen laten zien. Die oude kleren waren zo vuil en vies, dat moeder ze wel uit het raam had willen gooien en die het huis met een vieze lucht vulden.
Maar ze durfde niet te weigeren, want ook voor de andere kinderen moest ze zorgen en vechten.
Mijn opvolgende zus [210] en ik, gingen mee als moeder haar martelgang moest gaan. We stonden dan op de hoek van de (Barentsz)straat te wachten en ze kikkerde zichtbaar op als ze ons zag.
Diezelfde brute vent gevoelde veel meer sympathie voor een iets oudere medeleerling van de harpklas, dochter van kermis-reizigers, en op een gegeven ogenblik zei hij, met de ondersteuning van mij te zullen ophouden en de andere te laten door studeren. Ik had geen talent genoeg, beweerde hij.
Ik zal toen zowat 15 jaar geweest zijn. Moeder natuurlijk in de weer, met medewerking van directeur en lerares. De zaak werd bepaald onverkwikkelijk en omdat de lerares een slechte reputatie had, werd haar rapport terzijde gelegd.
De man kwam toen met de directeur overeen, ons te laten testen door Otto Müller, de harpist van het Berlijnse Phil'harm.Orkest, dat toendertijd het zomerseizoen in de Kursaal te Scheveningen verzorgde. Hij gold als een groot expert en hij wilde de meisjes wel testen.

[210] " - een ondeugd, die moeder en mij veel leed en veel verdriet bezorgde - " door Rosa doorgehaald.

Het resultaat was juist tegengesteld aan de verwachtingen van de "weldadigheidsmeneer" en was zeer vleiend voor mij. En zo kon de studie na een tijd van angst en van spanning weer doorgaan. Iedere zomer mocht ik Otto Müller een keer voorspelen en iedere winter mocht ik hem een keer naar Berlijn schrijven, om hem alle vragen voor te leggen, welke mij belastten. En prompt kreeg ik dan uitvoerig antwoord van hem.
Wat een belangrijke gebeurtenis, zulk een brief!

pag. 6. Hij is een grote steun voor mij geweest, al wilde hij me geen les geven, zo lang ik nog niet gediplomeerd was. Ik kreeg door hem vrij entree in de Kursaal, hoorde alle concerten en bestudeerde zijn speelwijze en zijn handhouding. Het was wel een mooie en een belangrijke tijd voor me.
In 1908 kwam een verrassende uitnodiging voor me uit Bern, om de harpplaats in het Stedelijk Orkest te vervullen. Gedurende juli en augustus, met moeder en zus, trokken we er heen en zo benutte ik op prachtige wijze mijn vakantie; ik was toen 17 jaar. Ik speelde er ook solo en dat was aanleiding voor de dirigent me iedere keer een extra bedrag toe te stoppen, plus een dag vrij met de goede raad, er van te genieten en met moeder en zus een uitstapje te gaan maken. Een sympathieke en zeldzaam voorkomende geste was dat.
Overigens studeerde ik toen ook nog piano voor een examen aan de muziekschool, want mijn pianoleraar wilde me per sé laten doorgaan voor piano. Na mijn geslaagd examen, liet ik de piano definitief los; met al het orkestwerk ging dat niet meer samen.
En er kwamen weer nieuwe moeilijkheden voor moeder en voor mij, want het kleine oude harpje moest nodig vervangen worden door een grotere en solidere; maar de benodigde 1400 gulden waren er niet.
O, ja! – Hulp genoeg en schone beloften…
De mensen beloven graag, maar alle schone woorden en mooie beloften vervlogen in rook… De Koninklijke familie hielp wel, voor een gedeelte maar alleen dàn, als particulieren het verdere bedrag zouden bijeen brengen. En dat lukte nu juist niet. We waren wanhopig en tenslotte viel het moordende besluit, de muziek te laten varen en verkoopster of zo iets te worden; dat heeft me heel wat tranen gekost.
Ik was 18 jaar en ging naar mijn eindexamen toe. Ik zal die wanhopige tijd niet licht vergeten. En – ten einde raad en tenslotte – wendde moeder zich tot iemand, wiens naam men als een groot maecenas noemde. Deze heer E. was woedend toen hij vernam, hoe alles erbij stond. Hij zette zijn schouders er onder en met een groots opgezette actie kwam het geld bijeen.
Zoiets zou heden ten dage beslist niet meer gebeuren; gelukkig maar!
Het was wel erg voor mijn fier moedertje, maar het was een overweldigende gebeurtenis, toen de zending nieuw uit Parijs, stevig verpakt in een grote kist, arriveerde. Lang ben ik nog bij de heer E. aan huis

pag. 7. gekomen.
En zo deed ik in 1909 mijn eindexamen.
Ik werd gediplomeerd "met hoge onderscheiding voor solospel"; maar mijn herinneringen aan mijn zo slechte opleiding, doen mijn gunstige gedachten aan mijn "studie" – heb ik die studie eigenlijk ooit wel in waarheid gehad? – verdringen.
De avond zelf werd een grote teleurstelling voor mij. De harp viel, wat klankschoonheid betreft, niet mee; de Erard fabriek in Parijs had waarlijk niet het mooiste instrument gestuurd, want later heb ik veel mooiere in handen gehad. Mijn slechte opleiding wreekte zich op die avond en ik was zeer ongelukkig.
Maar mijn eerste mijlpaal – mijn einddiploma – had ik bereikt en ik ging een nieuw stadium tegemoet. Allereerst kreeg ik de volgende zomer les van Otto Müller. Gedurende de 3 maanden van zijn verblijf, veranderde hij mijn speelwijze – mijn handhouding en deed hij me 12 nieuwe stukken uit het hoofd leren. Ik werkte als een razende; studeerde minstens 8

uren per dag, maar zulk een snel cursus is niet in staat, ingewortelde fouten van 10 jaren te herstellen.
De lessen werden door de weldadigheidsvereniging betaald; of moeder ook meebetaalde weet ik niet meer, maar dat acht ik zeer mogelijk.
In de volgende winter bleven mijn bezigheden in de orkesten gestadig voorgaan; ook mijn solospelen trouwens. In de meimaand daarna nam ik een contract van één maand aan in een café in Arnhem; ik moest toch geld verdienen! Het was een aardig clubje, waarmee we werkten met een uitstekende violiste van zeer goede huize. Ik speelde er veel solo en het was een leerzame tijd, want dergelijk musiceren – vroeger, wel te verstaan – verlangt slagvaardigheid, vooral omdat ik alles maar moest zien te spelen uit de piano partituurtjes.
Er kwam steevast een heer iedere avond luisteren, die dicht bij kwam zitten en geconcentreerd alles gade sloeg; het bleek alras, dat hij musicus was en later maakte hij zich bekend als de concertmeester van het Arnhemse Orkest (vroeger A.O.V.; nu Gelders Orkest). Uit dit contact ontstond een verbintenis met het orkest. Ik kreeg die zomer weer les van Otto Müller en studeerde weer hard, maar ik speelde tevens in het Operette Theater "de Seinpost" in Scheveningen.
Toen moeder echter mijn plannen met het Arnhemse

pag. 8. Orkest met de weldadigheidsvereniging besprak, meenden deze onwetende en bazige heren, dat ik het niet moest aannemen, in Den Haag moest blijven en een pianolesjespraktijk moest opbouwen.
Natuurlijk verzette ik me daartegen, maar de lessen van Otto Müller zetten de heren stop en er werd niets meer betaald. En toen heeft moeder ingegrepen en de lessen gingen door! Hoe zij dat financieel heeft kunnen redden is mij altijd een raadsel geweest.
Ik verhuisde dus in oktober 1910 naar Arnhem, wat een geheel nieuw leven voor me betekende. Ik kwam tegelijk met de nieuwe dirigent Peter van Anrooy, een moeilijk mens, die me het leven wel verzuurd heeft. Ik had veel succes, speelde liefst 19x in het Arnhems Orkest solo in dat eerste seizoen, waarvoor ik nooit een cent extra kreeg. Integendeel, op de avonden, waarop een groot buitenlands solist optrad en ik eveneens solo speelde, kreeg de grote naast het honorarium wel bloemen, maar ik kreeg in het geheel niets.
Dat typeert het niveau, waarop het orkestlid gewaardeerd werd; maar het pleit nog voor het toenmalige bestuur noch voor de dirigent. En steeds kwam van Anrooy aan mijn huis en zei: "Ik ben wéér niet klaar gekomen met repeteren; U moet dus maar weer solospelen – U bent het succes van het orkest." Zulke dingen zouden je wel bitter kunnen stemmen.
Intussen stond de grote harp in het orkest en studeerde ik thuis op het oude kleintje, dat eigenlijk niet meer bruikbaar was. Dus er moest een andere komen, maar ik kon die natuurlijk weer niet bekostigen.
Toen kwam er een uitweg!
De Italiaanse Opera in Amsterdam had n.l. een harpiste meegebracht uit Italië maar haar spel voldeed niet. De directeur liet mij vragen, of ik wilde komen. Ik accepteerde deze aanbieding, doch onder voorbehoud, dat ik alléén kwam, als Arnhem mij niet nodig had.
Het resultaat was, dat ik iedere ochtend om 9 uur in de repetitie moest zijn in Arnhem, na de repetitie holde ik dan naar de trein om in Amsterdam verder te repeteren met de Italiaanse Opera en speelde ik 's avonds òf in het veel in het Oosten van het land reizende Arnhemse Orkest òf met de eveneens veel reizende Opera, waarvan ik vaak in het holst van de nacht per extra trein terug kwam.
Ik sliep òf in Arnhem, òf bij moeder in Den Haag of bij een oude nicht van me in Amsterdam in een zolderkamer en in de felle kou, waar doorgaans het water in de lampetkan bevroren was. Zij wekte mij dan om zes uur en om negen uur zat ik, verkleumd

pag. 9. en wel, weer in de repetitie in Arnhem, om dan weer te hollen…etc. etc.
Dat doe je toch alleen maar, als je jong en enthousiast bent. Overigens had die Opera

directeur aan de dirigent niet verteld, dat ik niet regelmatig present zou zijn. En dat bracht deze onevenwichtige man – hij werd later ziek van geest, maar hij was een gróót dirigent – tot razernij. Er kwam bij, dat hij mij het hof maakte (denk aan mijn naso Dante en aan mijn zwarte krullen) doch dat bemerkte ik toen niet eens, want ik was veel te moe en te gejaagd om er notitie van te nemen en die man zag er nog zo vies uit ook, met zijn ongepoetste tanden – maar zijn woede aanvallen beheerste hij niet en dan schold hij me (in het Italiaans overigens) uit en vloog me tijdens de repetitie aan, dwars door alle lessenaars heen en moesten de orkestleden me ontzetten en een cordon om me heen vormen; wat al emoties! En in Arnhem kreeg ik dan weer het zure gezicht van van Anrooy te genieten!! Natuurlijk hield ik het niet vol – ik was 19 jaar – en na 4 maanden gaf ik de Opera op, maar had toen genoeg geld verdiend, om, met inruilen van mijn oude harpje, een nieuwe kleine Engelse te kopen. Weliswaar was dat fabricaat niet sterk, maar het klonk niet slecht en ik kon het er mee doen. Gedurende een verder tiental jaren heb ik geluk gehad en steeds mijn harpen kunnen inruilen voor betere. Heden ten dage zou dat niet meer mogelijk zijn, maar heden ten dage hebben alle orkesten hun eigen instrument en is de toestand veel gezonder. Ook de snaren worden nu vergoed, terwijl ik toen alles zelf moest betalen.
En intussen was van Anrooy steeds nijdiger en vooral jalours, omdat ik, buiten zijn orkest, nòg wel iets beduidde en het feit dat ik ergens anders een vast contract (per maand) had getekend, heeft hij me nooit vergeven. En hij uitte zijn kwade wil door me voortdurend om 9 uur op de repetities te laten komen, dan stukken te repeteren zonder harp en me tot 12 uur te laten zitten wachten. En ik maar hollen – met die Opera. Ja, "harp spelen" in een orkest is heel leuk – maar het "harp-niet-spelen" bederft veel. Intussen bouwde ik gestaag aan mijn carrière studeerde zo hard mogelijk en nam de gelegenheid van het reizen met het Arnhemse Orkest waar, om alle Koor dirigenten in de provincie, die de Kooruitvoeringen leidden, vóór te spelen en ik maakte mij daardoor bekend.

pag. 10. Het resultaat bleef dan ook niet uit; ook dàt beviel de heer van Anrooy niet bijster, al leefden we uiterlijk nog wel in vrede.
Overigens was het Arnhemse engagement slechts voor het winsterseizoen en moesten de musici 's zomers maar zien rond te komen. En dat moest [211] mijn moedertje, dan ook maar. Ik nam dus een zomerengagement aan bij de Wiener Operette in Seinpost te Scheveningen. Dat bracht me iedere zomer opnieuw in de eerste weken een gevoel van depressie, want ik kon, na mijn Symphonie Orkest, zeer moeilijk wennen aan het spelen van operette-muziek. Toch werd er, onder leiding van een uitstekend Weens dirigent, goed gewerkt en goed gemusiceerd. En bij opvoeringen als Offenbachs *Contes d'Hoffmann* of Lehar's *Eva,* waarin harppartijen waren te vervullen, die mooi en belangrijk waren, voelde ik me wel voldaan. De dirigent waardeerde mij zeer, en bood mij zelfs een financiële vergoeding aan voor de nieuwe besnaring van mijn harp, bij de première van *Contes d'Hoffman.* Een zeldzaamheid! Hij kon die nieuwe besnaring meer zien dan horen, want de rode-witte en blauwe snaren zagen er zo fris geverfd uit… zei hij!
Die jaren waren eigenlijk wel heel prettig, al was het ook dààr werken en nog eens werken. 's Morgens om 9 uur repetitie in Seinpost tot 12 uur; dan per fiets heen en weer naar huis om te eten; dan terug om te studeren op de grote harp, met afgesloten kamerdeur, anders lieten de lieve Operette heren me niet met rust; dan weer naar huis eten en verkleden en de opvoeringen tot 's avonds laat en dan nog terug per fiets en dat 3 maanden lang.
Maar het weer en het klimaat waren toen beslist beter dan nu. Neen, vakantie was er niet bij – wel minder geldzorgen thuis. In het Seinpost Operette seizoen was mijn broer als hoboïst ook in het orkest en dat was, behalve gezellig, ook prettig met heen en weer fietsen. Ook het volgende jaar wederom na de winter in Arnhem, volgde het zomer Seinpost seizoen, maar nu zonder broer, want die speelde toen in de Rotterdamse schutterij. Hij liep dan in donkerblauw uniform met zilveren épauletten en een heuse echte sabel. Jammer alleen, dat

[211] 'ik en' doorgehaald door Rosa.

die sabel met man en macht niet uit de schede te krijgen was, zelfs niet als we er allemaal tegelijk aan trokken en rukten – tot zielerust van moeder overigens.
Elke avond als hij uit Rotterdam kwam, verkleedde hij zich snel en reed me op de fiets tegemoet, als

pag. 11. ik uit Seinpost kwam. Gezellig was dat en moeder zat dan trouw te wachten met een lekker boterhammetje. Voor moeder was deze tijd goed, ook financieel en iedere zondag, na de Seinpost-matiné en vóór de avondvoorstelling kwam er een kip op tafel en koffiepudding. Wat een feest!
In 1912, dus na 2 seizoenen verliet ik het Arnhemse Orkest en de zure van Anrooy en verbond me aan het Utrechts Stedelijk Orkest, dat me een jaarcontract gaf.
"Het zal wel St.Juttemus worden, eer ik dat kan aanbieden," zei zure van Anrooy. Het was wel erg gezellig daar in Utrecht, met Wouter Hutchenruyter als veel vlottere dirigent en er ligt op dat podium menig traan van het lachen; ze konden er met de joligheid wel mee overweg en ik lachte zo graag. Ook aanbidders deden zich voor en hoewel ik me erg vermaakte en er zich ook wel een 'ernstig' geval voor deed, kwam het niet tot een bindende relatie. Drie maanden woonde ik in Utrecht en toen vroeg en verkreeg ik toestemming om in Den Haag te mogen wonen. Dus weer bij moeder. Het is prettig, aan deze periode terug te denken. Mijn concerten breidden zich gestaag uit, mijn succes steeg en mijn harde werken ook; mijn correspondentie deed ik ook zelf. Voor en na de repetities van 9 tot 12 uur en voor en na de concerten reisde ik heen en weer van Den Haag naar Utrecht, wat toen nog een reis was van 1 ½ uur – en maar hollen en rennen!
Als we 's avonds uit de provincie kwamen, kon ik niet meer naar Den Haag en dan sliep ik bij een collega-familie.
Ik begon een ander solorepertoire op te bouwen en uit die tijd, dus 1911 – '12 stammen de eerste uitvoeringen van werken van Fauré en Roger Ducasse.
Dat waren zeer moeilijke stukken, vooral als gevolg van mijn slechte speelbasis en zonder verdere steun, door gebrek aan gelegenheid; om het spel van anderen te beluisteren. In 1913 verliet de lerares het Conservatorium in Den Haag, nadat zij het Residentie Orkest al lang wegens slechte prestaties had moeten verlaten en werd ik aangesteld; ik was toen nog geen 22 jaar. En de benoeming aan het Residentie Orkest, nu als 1e en solo harpiste volgde prompt.
En ook dàt betekende weer de intrede in een nieuwe periode. Rustig bij moeder thuis, zonder het afjakkerende reizen voor dag en dauw en in een, voor die tijd, behoorlijke positie. Wij kwamen er financieel wel, al was het onderhouden van een huishouden van

pag. 12. 6 personen door mijn beide broers en mij, niet gemakkelijk. De salarissen van musici en de honoraria van solospelen laten zéér laag; de onkosten, daar tegenover, zéér hoog.
De épileptie van mijn oudere zuster werd steeds erger, en zowel voor mijn moeder als voor ons, werd het leven met haar verwrongen karakter tot een hel. Zij moest haar studie voor onderwijzeres opgeven. Mijn iets jongere zus was en bleef een dwarskop, die alles wat moeder voor goeds aan haar deed, met ondank terug betaalde en die steeds onmogelijker werd.[212] Zij leefde er zo goed mogelijk van, stak geen hand uit [213] en leefde er op los met haar veel beter gesitueerde vriendinnen aan de tekenacademie en trok zich niets van onze zorgen aan.
Integendeel![214] Ook voor háár had moeder een gratis plaats in de tekenacademie gekregen – ook voor háár had moeder gesjouwd en geploeterd en omdat ze niets half deed, had zij het zelfs bestaan, persoonlijk naar de grote Josef Israëls te stappen om hem te vragen, het tekenwerk van haar dochtertje te beoordelen. En ze bereikte, dat mijn zus mocht komen en

[212] 'door haar felle jalouzie op mij' doorgehaald.
[213] 'thuis' doorgehaald door Rosa.
[214] 'Laat ik niet in détail treden; ze zijn tè slecht en te droevig' door Rosa doorgehaald.

een taak opkreeg om uit te werken. Maar deze verduvelde àlles, dus ook dàt en ze ging nooit meer terug.
[215]Ze was een bron van groot verdriet voor mij, die iedere keer opnieuw weer poogde te verzoenen maar iedere keer weer vergeefs. En ze is later gelukkig uit huis weggegaan.
In het Residentie Orkest, waarin ook mijn broer zat, kwam ik tegelijk met de nieuwe dirigent. En wie aders was dat, dan de zure van Anrooy?
Och, we hadden geen ruzie gehad, maar we hielden niet van elkaar. Op het allereerste abonnementsconcert toonde hij zich weer zo klein, zoals ik hem kende. Hij had n.l. als openingsstuk een compositie van Smetena gekozen, genaamd *Vijsherad,* dat met een groot harpsolo begint. De gehele spanning van dit zo belangrijke concert wentelde hij daarmee af op mijn schouders. Wel is waar beefde zijn dirigeerstokje hevig, toen hij de inzet aangaf, maar opknappen kon ìk het in mijn eentje; het was toch ook voor mij, óók mijn inwijdingsconcert. Toen het stuk afgelopen was, liet hij na, mij met een geste te danken of mij voor het publiek te laten buigen, zoals

pag. 13. gebruikelijk is. Zulke kleinigheden kunnen van zo groot belang zijn. Ook het Residentie Orkest gaf toen slechts een seizoen-contract, en zo trok ik in de zomer maar weer naar Seinpost.
Maar toen – plotseling – brak de oorlog uit in 1914.
De Weense Operette artisten plus de aardige en uitstekende dirigent verdwenen en de voorstellingen werden gestaakt. Maar na enkele weken werd toch gepoogd, de voorstellingen met zeer klein orkest voort te zetten. Ik vroeg erbij geëngageerd te worden en het pleit voor de directeur dat hij, ondanks de slechte toestand, daaraan voldeed. En zo deed zich het zeldzame feit voor, dat we in een veel kleinere zaal, hele operettes als *Walzertraum Eva, die Dollarprinzessin,* speelden, met als musici viool – piano (de 2e dirigent) en harp. Dat is lang niet gemakkelijk, omdat het een zeer snelle reactie vereist en tegenwoordigheid van geest en goede oren. Het klonk allerleukst en we hadden een razend plezier in het naar elkaar toe gooien en terugkaatsen van melodietjes en variaties. Maar – na enkele weken verliep alles weer; de oorlog deed zich gelden.
Intussen begon het Residentie Orkest weer te draaien; aan het Conservatorium had ik maar liefst 9 leerlingen, en de tijden waren druk, maar prettig.

Mijn pedagogische arbeid.
Mijn pedagogische werkzaamheden vatte ik serieus op. Ik had aan den lijve ondervonden, wat het beduidde, opgeleid te worden door een ondeskundige, en ik wilde mijn leerlingen, die zich in goed vertrouwen tot mij wendden, daarvoor sparen.
Het gevolg was, dat ik mij niet door vaststaande regels en speelwijzen liet leiden, maar met grote liefde en groot geduld zocht en zocht. Daarbij voerde ik mijn zelfcritiek op, gebruikte mijn oren terdege en kwam zó tot een bijzondere wijze van spelen, die nog niet bestond en die zich voornamelijk uitte in een grote en sonore klankvorming. Menigmaal ging ik te rade bij mijn herinnering aan de ruisende klank, die ik zo goed kende uit mijn kinderjaren, toen mijn lessen op mijn 13e jaar stopgezet waren en ik, ziek van verlangen naar de harp, te bed lag.

13a. Ik schiep toen een speelwijze, die zeer gewaardeerd werd, en die men de "Hollandse School" noemt, en waarvan het geheim hoofdzakelijk ligt in de hooggehouden duim, de ronde vingerkootjes zonder doorzwikken, en in de vingertoppen, die de snaren als het ware haast niet, doch wel krachtig en met weinig vlees mogen aanraken. De pols mag niet stijf of gespannen zijn, en de gehele hand los. De toon wordt daardoor "geconcentreerd" op de vingertoppen alléén. Een zeer groot percentage van mijn leerlingen kreeg bij de eindexamens een bijzondere vermelding wegens "toonkwaliteiten".

[215] 'Waarlijk, ze was een nagel aan moeders doodkist en' doorgehaald, 'Ze was' ingevoegd.

In de 10 jaren Residentie Orkest lag mijn grootste populariteit in de Kursaal te Scheveningen, en tien bloemstukken per solistisch optreden, waarvan vele zowat zo groot als ikzelf, behoorde niet tot de zeldzaamheden.
En toen – in 1916 – gebeurde het. Ik leerde mijn toekomstige echtgenoot kennen en de ware liefde had bij mij aangeklopt en had weerklank gevonden. Hij was een militair-sergeant – een knap groot blond type. Hij was gemobiliseerd en daartoe teruggekomen uit Parijs, waar hij bezig was zich in de uitgeverij in te werken. Hij lag in het "fort benoorden Purmerend" en had daar de leiding van de afdeling "Oefening en Ontspanning" (nu Welzijnszorg). Hij liet artisten naar het fort komen, om voor de soldaten op te treden, en kwam daardoor ook in aanraking met mij. Als ik kwam spelen, kreeg hij 3 dagen verlof, want, naar hij zijn commandant wijsmaakte, mocht ik niet van mijn moeder alléén reizen en hij moest me komen halen en brengen. Enfin – een mooie tijd.
Ik lette niet op de weerstand van moeder – voor wie hij alleraardigst en hartelijk was – en ik doorleefde een allesoverheersend geluk, dat zó groot was, dat ik me niet kon verzetten

pag. 14. tegen de breuk tussen moeder en mij, een breuk die onzichtbaar begon en zich verergerde. Voor moeder was de liefde een verwrongen begrip – voor mij een allesoverweldigend geluk. Moeder heeft dat helaas niet kunnen volgen en ik was er volkomen rustig onder en heb me nooit enig verwijt gemaakt. Ik kòn eenvoudig niet anders!
Het is een van de meest gelukkige episodes uit mijn leven geweest, die ik nooit zal vergeten, al heb ik het werkelijk "met mijn hartebloed" moeten terugbetalen. Men betaalt toch immers alles terug in het leven!
Mijn man had geen werk, nog enigerlei inkomen, maar hij verzorgde mij en managede mij. Het aantal concerten en mijn populariteit namen toe. Met moeder werd de stemming na mijn huwelijk langzamerhand iets beter, maar een jaar er na stierf zij na een kort ziekbed, plotseling. Noch de dokter, noch wij hadden dat vermoed.
Er was bij haar verscheiden niemand aanwezig, en ik zie dat nog steeds als een symbool. Hoe eenzaam moet zij zich gevoeld hebben na mijn weggaan uit huis.
Ook door de reclamecampagne van mijn man steeg mijn populariteit en er brak een tijd aan van concerten in het buitenland. Dat moest dan plaatsvinden tussen de bezigheden van het Residentie Orkest door en mijn nog steeds zure van Anrooy werkte allerminst mee.
Dat kòn zo niet meer en een flinke ineenstorting die zich uitte in een hevige ischias, deed mij mijn verbintenis bij het Orkest beëindigen in 1923.
Intussen had ik een trio gevormd, dat mijn naam droeg en later het Holl. Instrumentaal Kwintet (bijgenaamd H.I.K.). Met dit laatste ensemble maakte ik enkele tournees door Polen en Italië en Joegoslavië, en we hebben daar dan – naast het vele succes – wel "gehikt" van het lachen. Zo gebeurde het eens, dat we in de trein in Polen eindelijk de tijd vonden, eens af te rekenen; met 5 mensen plus harp, die bijna net zo dur was als één persoon, was dat een vrij ingewikkelde rekening.

14a. We waren dus hevig aan het calculeren (in het Nederlands overigens), en letten daarom niet op onze medereiziger (een Poolse geestelijke), maar die lette maar drommels goed op ons, en vond dat alles maar erg vreemd. Door zijn doordringend kijken afgeleid, zochten we een andere, geheel lege coupé op en verhuisden daarheen.
Doch wie kwam ons na enige tijd achterna? Wie anders dan onze geestelijke, die dat zaakje niet vertrouwde. Dat was natuurlijk heel begrijpelijk.
Hij begon een praatje met ons, en toen we hem alles verklaard hadden en we onze nationaliteit bekendgemaakt hadden, werd hij een groot vriend, en verliet onze coupé na hevig handen schudden.
Of in een stijve provinciestad in Nederland, waar we geëngageerd waren in een serie van kamermuziek-concerten.
Het vond plaats – bij gebrek aan een concertzaal, in de bioscoop, en de weinige mensen die

er waren, zaten in een kluitje bijeen achterin. Op mijn verzoek, meer naar voren te komen, reageerden ze niet, naar later bleek, omdat de voorste rijen goedkoper waren en ze hadden ervoor betaald.
De toneelmeester, die het gordijn open en dicht trok, had medelijden met me – overigens geheel overbodig – en probeerde me te troosten, door te zeggen: "Ziet U, mevrouw, U bent wel beroemd, maar niet bekend…"
Wat dàt betreft, een gezellige tijd. De donderwolken aan mijn huwelijks-firmament echter, bedierven veel en heel erg veel verdriet heb ik wel gekend.
Ook maatschappelijk brak nu een slechte tijd aan; we gaan de crisis van de 20-er jaren in. Ook het concertleven ging achteruit. Mijn verdiensten liepen terug, en de tijden werden zorgelijk in ieder opzicht. Mijn huwelijksleven werd steeds ongelukkiger, meer nog, omdat mijn man, die nooit geld ingebracht had, via mijn relaties en na schuldbekentenissen van mij, een concertbureau oprichtte, waarin hij de jarenlange ervaringen, met mij opgedaan, in praktijk kon gaan brengen; behalve echter, als het in mìjn belang was.

pag. 15. Het managen van mij was vanaf dat ogenblik finaal afgelopen: zelfs mijn gehele foto-archief gooide hij weg – zonder mij dat te zeggen, natuurlijk. Ik kwam daar bij de definitieve scheiding achter! Wel hard, te moeten gaan inzien, dat een interesse in mijn eigen persoon slechts op verbeelding had berust.

Ik was nerveus en moe en teleurgesteld, en vond nergens rust dan alleen achter mijn harp. Hoe komt het toch, dat musiceren zulk een voorname plaats kan innemen in iemands bestaan?
Omdat het de uitvoerenden meesleept en niet loslaat, en ze boven zichzelf verheft. Maar dan moet je ook spelen met je ziel en je zaligheid; de snaren grijpen tot in hun ziel. Niets onverbruikt laten in de snaren en in de harp, zelfs bij het pianissimo-spel. Wees liefdevol en waak erover dat de snaren niet te hard aangepakt worden. Grijp ze – laat ze dan als het ware strelend vlug lus, en geef op datzelfde moment toon, en de klank zal mooi en vol zijn. Speel niet "langs" de snaren; het bezorgt wel een grotere techniek, en dat is veel waard, maar het klinkt oppervlakkig en ontroert niet.
En waar blijft het doel van ons bestaan, indien wij geen ontroering kunnen brengen? Dat behoeft niet altijd in zwaarmoedige zin te zijn, ook vreugde kan zielvol zijn.
Als het publiek niet rept over het gehoorde en vlak daarna niet meer weet, wat het gehoord heeft, koffie in de pauze belangrijker vindt, dan heeft, dunkt me, de kunstenaar gefaald, als het tenminste niet de hedendaagse muziek betreft, doch die, welke om verdieping vraagt. Om een dergelijke interpretatie te kunnen brengen, daar is harde studie en verfijning voor nodig; want om de vingers – de handen – de armen – de adembeheersing en daarbij bij de harp nog de voeten, kortom het gehele lichaam daartoe in staat te stellen daar is een enorme beheersing, verkregen door studie, voor nodig. Jaren gaan daarmee heen, en of je ooit daarmee tot een volkomen satisfactie komt, dat betwijfel ik. Waarom zouden we allen, vrijwel zonder uitzondering, zo nerveus zijn vóór het optreden? Waarom heeft de vocalist doorgaans moeite bij het ademen en hebben wij, instrumentalisten, koude handen?

15a. In 1932 werd ik als soloharpiste aan het Concertgebouw Orkest verbonden – ik verhuisde naar Amsterdam, en we zagen elkaar niet meer, mijn man en ik.
Nu komt een periode met groot succes en waardering, en met het brengen van alle belangrijke noviteiten op mijn gebied, onder grote dirigenten. Ik had – overigens mal genoeg – het grootste deel van mijn inboedel achtergelaten; een garderobe bezat ik evenmin na die laatste crisisjaren, en ik heb alles opnieuw moeten opbouwen. Dat deerde mij overigens niet, want ik kwam rond en was tevreden.
Maar … in 1940 kwam de grote catastrophe – de oorlog!
En weer verloor ik alles! Op wonderlijke wijze ben ik de oorlog doorgekomen. Ik had hulp

gevonden, daar waar ik het niet verwachtte, en helaas niet, waar ik het wèl verwachtte. Maar dat is geen exceptie. Na ondergedoken en prompt verraden te zijn, verbleef ik 2 ½ jaar in concentratiekampen.
Een van mijn subliemste periodes valt in de 5 maanden, welke ik doorbracht in Zwitserland aan het einde van de oorlog.
Ik kwam mee in het transport van 1200 Joden, dat in Februari 1945 uit het concentratiekamp in Theresienstadt naar Zwitserland gestuurd werd – verkocht zei men mij-. Mijn naam stond op de lijst, die in Zwitserland circuleerde. Dat was aanleiding voor een actie van dirigenten, om een harp voor me te krijgen. En die kwam dan ook, en werd ter leen afgestaan door een Zwitserse harpiste. Ik wilde het instrument niet hebben in de sfeer, waarin we daar leefden, en kreeg verlof, het te laten komen naar een verrukkelijk huis in Montreux, waar een Nederlandse vroegere conservatoriumgenote uit Den Haag woonde. Ze was weduwe van Henri Viotta, de vroegere Directeur van het Haags Conservatorium, en oprichter van het Residentie Orkest, en zij was een zeer hoogstaande vrouw. Ook zij had mijn naam gezien, en ze had net zo lang gezocht, tot ze me had.
Ze bood me haar prachtig huis aan om te werken, want ik mocht het kamp niet permanent verlaten, en ik zal de eerste ontmoeting met de harp nooit vergeten.

15b. Hij stond in de prachtige bibliotheek, pal onder het levensgrote geschilderde portret van Henri Viotta, die toen al jaren geleden overleden was.
Ze bracht me naar de harp, en zei: “Ziezo! Nu ben je met de harp weer thuis. Ik wacht beneden met thee – je doet maar wat je wilt – je kunt lang blijven of kort blijven, ik wacht beneden!”
En toen ze de deur dicht deed en ik daar stond met harp – na 2 ½ jaar geen harp gezien te hebben – en onder het portret van de man, die aan mijn kinderjaren en studiejaren zo nauw verwant was – toen werd ik verlost van alle vuil en viezigheid van de c.k.’s, en toen verloor ik mijn beheersing en huilde – en huilde.
Na een tijd kwam ik een beetje tot mezelf en speelde.- Ik speelde alles wat me maar tebinnen schoot, en het ging! Niemand zal kunnen meevoelen, welk een verlossing ik onderging. En beneden zat “zij” en wachtte!
Ik was natuurlijk verpauperd – had geen schoenen, geen kleren – niets. Maar de Nederlandse ambassade verschafte mij het hoognodige, en zo trok ik, iedere ochtend, van het hoger gelegen kamp per trein naar Montreux – studeerde er in de eerste tijd alleen maar oefeningen om weer op peil te komen, en bleef de gehele dag, en reisde ’s avonds weer naar boven.
Was er dan in het kamp reeds appèl geweest, dan hadden de anderen allang “ja” geroepen, als mijn naam werd afgeroepen.
Dat deden we allemaal voor anderen, want het was er een beste janboel. En er was geen levensgevaar! Hoe subliem was die tijd voor me!

<u>Hoe ik mijn harp terugkreeg.</u>

15c. Toe ik nog in Westerbork zat in ’44, kreeg ik clandestien een boodschap door van een vriendin van me, en die luidde: “al moeten de muren van mijn flat van elastiek worden, want ze puilen al uit van ondergedokenen, dan zal er altijd nog wel een plaats gemaakt worden voor Rosa.”
Welk een morele steun geeft dat!
En zo kwam het, dat ik, in Amsterdam terugkomend in Aug. ’45, allereerst haar opbelde. Haar flatgebouw had nog telefoon. Ik had van de politie een rijksdaalder gehad, dus ik kon bellen. Ze jubelde, en zei: “Kom direct hierheen!” Via een bezoek aan het Concertgebouw, waar ik meer geld kreeg, ging ik erheen. Dat weerzien…
Direct ’s avonds stond in de krant dat ik terug was en bij de stroom van felicitaties per

telefoon was ook de stem van iemand, die, zonder zijn naam te noemen, niets anders kon uitbrengen dan: "En-en daar ìs ze weer – en-en daar hèbben we haar weer", en ik zei: "Meneer, kennen wij elkaar?"
Toen zei die meneer: "Nee, maar ik hèb iets voor U", en met een schok begreep ik dat hij mijn harp bedoelde.
Hij zei: "Komt U maar gauw." Ik rende erheen, er ging geen tram, en toen ik boven kwam en mijn harp zag staan, met het oude vertrouwde foudraal, ja toen werd het me te machtig. Zeer kies gingen hij, en ook zijn vrouw, uit de kamer, en lieten mij, snikkend en wel, alleen met mijn harp.
Het verhaal van de redding is niet in zijn geheel meer te volgen, maar het kwam neer op een weghalen uit mijn huis, enkele dagen na mijn arrestatie. Waar ze toen gebleven is, weet niemand, maar plotseling lag ze op een schuit, met foudraal maar zonder kist, om naar Duitsland vervoerd te worden. Er kwam toen iemand voorbij, die tegen de transporteurs, die er werkzaam waren, zei: "Jongens, geef mij dat ding." Dat gebeurde, en toen verscheen ze ergens op een verkoping, en "mijn" meneer kocht haar voor 1400 gulden en stelde haar later ter beschikking van een jong meiske, dat juist haar harpstudie was begonnen aan het A'dams Conservatorium. Dat jonge meisje vertelde het aan een andere leerling, en dat was juist een oudleerling van mij, en tevens

pag. 16. degene, onder wiens dak ik 2 maanden asiel had gevonden.
Ze rook natuurlijk direct lont, en zei: "Wat is dat dan voor een harp, en van welk fabricaat is die?" waarop het meisje antwoorde: "Dat weet ik niet, maar het is een mieters instrument – een Amerikaan."
Daarop zei de andere: "Dat kàn niet, want zelfs vóór de oorlog kreeg je geen mooie Amerikaan voor 1400 gld."
Ze rende erheen, en herkende de harp maar àl te goed. Ze schijnt uit louter vreugde een soort krijgsdans eromheen te hebben uitgevoerd.
De meneer, die het geld voorgeschoten had, zei toen: "Oh! Maar dan wordt er niet op gespeeld. Ik neem die harp thuis, en bewaar hem voor Rosa, als die terug mocht komen."
En zo ging het, want ik kwam terug! En kreeg zó mijn harp weer.

Mijn repatriëring in Augustus '45 bezorgde mij in Amsterdam echter anderzijds diepe teleurstellingen, die mij ertoe brachten in October '45 een verbintenis te aanvaarden bij de Radio en bij het doen van deze stap heb ik de sterkste geestkracht ontplooid, welke ik ooit heb behoeven op te brengen, en ik ben steeds intens dankbaar, deze kracht in de fysiek slechte toestand, waarin ik verkeerde, te hebben kunnen opbrengen. Mijn werk bij de radio gaf mij, door het vele solistische optreden, een grote satisfactie, en werkte genezend op me. Lesgeven deed ik, behalve noodgedwongen aan mijn twee zo onbegaafde leerlingen, aan het Haagsche Conservatorium, niet meer; mijn vroegere plezier was me ontnomen door mijn ervaringen tijdens de oorlog. Het Conservatorium te Amsterdam gaf ik, tegelijk met het Conservatorium in Den Haag, op, na 44 jaar, gepensioneerd. De stemming in de radio werd door een jaloerse en intrigerende collega dikwijls verstoord, en toen de Directie mijn pensioengerechtigde leeftijd vervroegde, zonder mij dat overigens behoorlijk mede te delen, en toen ook de regeling van mijn pensioen na een arbitrage-procedure negatief uitliep, toen ondervond ik weer eens mijn zoveelste teleurstelling.

pag. 17. En langzaamaan zie ik het einde van mijn carrière nader en nader komen, tot mijn physieke kracht afneemt en ik moet bekennen, dat het niet meer naar mijn zin gaat.
En innig dankbaar ben ik, dat ik mijn harde werken 60 jaar lang heb mogen volhouden. Ik trad op van 1904 tot 1964; dat is lang niet iedereen beschoren.
En ik zie, met grote voldoening, hoezeer het harpspel zich ontwikkeld heeft, en welk een belangrijke plaats de harp nu inneemt.

Er wordt zeer veel aandacht gegeven aan de harp in hedendaagse muziek en haar taak is zeer verruimd.
De Hollandse School, die ik oprichtte, wordt uitnemend verbreid door mijn voortreffelijk oud-leerlinge Phia Berghout, en vindt overal waardering.
Ik vind het heerlijk, dat vanuit een stil hoekje te kunnen volgen, en de harp, als slappe imitatie van de piano, zich te zien ontwikkelen tot een volledig en zelfstandig instrument, en ik hoop dat nog jarenlang te kunnen meemaken.

B. 82 A 12 Doos 715 Uitgetypt Materaiaal (Diversen)

Dit uitgetypt materiaal bestaat grotendeels uit nieuwe tekst, met uitzondering van de eerste anderhalve pagina's. Waarschijnlijk Rosa Spier zelf in het document grote kruizen door het merendeel van deze alinea's gezet. Ik heb ervoor gekozen het gekruiste materiaal toch over te nemen, vanwege het historisch- wetenschappelijke belang ervan. Materiaal wat door Rosa doorkruist is, wordt aangegeven met accolade-haakjes ({…}).

pag. 1. {Een van mijn subliemste perioden valt in de vijf maanden welke ik doorbracht in Zwitserland aan het einde van de oorlog. Ik kwam mee in het transport van 1200 joden uit Theresienstadt, dat in februari 1945 uit de concentratiekampen in Theresienstadt van Zwitserland gestuurd werd. Verkocht zij men mij. Mijn naam stond op de lijst die in Zwitserland circuleerde; dat was aanleiding voor een actie van dirigenten om een harp voor me te krijgen. En die kwam dan ook en werd alleen afgestaan door een Zwitserse harpiste. Ik wilde het instrument niet hebben in de sfeer waarin wij leefden, het was ook een kamp en ik kreeg verlof het te doen laten komen naar een verrukkelijk huis in Montreux, waar een Nederlandse vroegere conservatoriumgenote uit Den Haag woonde. Ze was de weduwe van Henri Viotta, de vroegere directeur van het Haagse conservatorium en de oprichter van het Residentie-orkest. En ze was een zeer hoogstaande, nobele vrouw. Ook zij had mijn naam gezien en ze had net zo lang gezocht tot ze me had. Ze bood me haar prachtige huis aan om te werken, want ik mocht het kamp niet permanent verlaten. En ik zal de eerste ontmoeting met de harp nooit vergeten. Ze stond in de prachtige bibliotheek, pal onder het levensgroot geschilderde portret van Henri Viotta, die toen al jaren geleden overleden was. Ze bracht me naar de harp en zei: zie zo, nu ben je met de harp weer thuis, ik wacht beneden met thee, je doet maar wat je wilt, je kunt lang blijven, je kunt kort blijven, precies wat je wilt en ik wacht beneden. En toen ze de deur dicht deed en ik daar stond, met harp, na 2 ½ jaar geen harp gezien te hebben, en onder het portret van de man die aan mijn kinder- en studiejaren zo nauw verwant was, toen werd ik verlost van alle vuil en viezigheid van de concentratiekampen en van de oorlog. En toen verloor ik mijn beheersing en huilde, ik huilde. Na een tijd kwam ik een beetje tot mijzelf en speelde. Ik speelde alles wat me maar te binnen schoot, en het ging. Niemand zal kunnen meevoelen welk een verlossing ik onderging. En beneden zat zij en wachtte. Ik was natuurlijk verpauperd; ik had geen schoenen, geen kleren, niets. Maar de Nederlandse Ambassade verschafte mij het hoognodige en zo trok ik iedere ochtend van het hoger gelegen kamp per trein naar Montreux. Studeerde in de eerste tijd alleen nog maar oefeningen om weer op peil te komen, en bleef de hele dag. Reisde 's avonds weer naar boven, en was er dan in het kamp reeds appèl geweest, dan hadden de anderen al lang ja geroepen, als mijn naam afgeroepen werd. Dat deden we allemaal voor anderen, want het was daar een beste janboel. En daar was geen levensgevaar. Het was een sublieme tijd voor me.}

{<u>Hoe ik mijn harp terug kreeg.</u>
Toen ik nog in Westerbork zat in 1944 kreeg ik clandestien een boodschap door, van een vriendin van me uit Amsterdam en die luidde: Al moeten de muren van mijn flat van elastiek worden, want ze puilen al uit van ondergedokenen, dan zal er altijd nog wel een plaats gemaakt worden voor Rosa. Welk een morele steun gaf dat en zo kwam het dat ik in augustus 1945 in Amsterdam terugkomend, allereerst haar opbelde. Haar flatgebouw had nog telefoon. Ik had van de politie een rijksdaalder gehad, dus kon ik bellen. Ze jubelde en zei: kom direct hierheen. Via een bezoek aan het concertgebouw waar ik meer geld kreeg,

ging ik er heen. Dat weerzien… Direct 's avonds stond in de krant dat ik terug was en bij de stroom van felicitaties per telefoon was ook de stem van iemand, die zonder zijn naam te noemen niets anders kon uitbrengen dan: enne daar is ze weer, daar hebben we haar weer. En ik zei: meneer, kennen wij elkaar? Toen zij die meneer: nee, maar ik heb iets voor U. En met een schok begreep ik, dat hij mijn harp bedoelde. Hij zei: komt U maar gauw hierheen; ik rende er heen, want er ging geen tram, en toen ik boven kwam en mijn harp zag staan met het oude foudraaltje, zo vertrouwd, ja toen werd het me weer te

pag. 2. machtig. Zeer kies ging hij en ook zijn vrouw uit de kamer en lieten mij snikkend en wel alleen met mijn harp. Het verhaal van zijn redding is niet meer in zijn geheel te volgen, maar het kwam neer op een weghalen uit mijn huis enkele dagen na mijn arrestatie. Waar ze toen gebleven is weet niemand, maar plotseling lag ze op een schuit met foudraal maar zonder kist om naar Duitsland vervoerd te worden. Er kwam toen iemand voorbij, die tegen de transporteurs, die er werkten, zei: jongen, geef mij dat ding. En dat gebeurde en toen verscheen ze in eens ergens op een verkoping. Mijn meneer kocht haar voor 1400 gulden en stelde haar ter beschikking van een jong meiske, dat juist haar harpstudie was begonnen, aan het Amsterdams conservatorium en waarvan de ouders geen geld hadden. Dat jonge meisje vertelde dat aan een andere leerling en dat was juist een oud-leerling van mij en tevens degene onder wier dak ik twee maanden asiel had gevonden. Ze rook natuurlijk direct lont en zei wat is dat toch voor een harp en van welk fabricaat; waarop het eerste meisje antwoordde: dat weet ik niet, maar het is een mieters instrument, een Amerikaan. Daarop zei de ander: dat kan niet, want zelfs voor de oorlog kreeg je voor 1400 gulden geen mooie Amerikaan. Ze rende er heen en herkende de harp maar al te goed. Ze schijnt er van louter vreugde een soort krijgsdans omheen gevoerd te hebben. De meneer die het geld voorgeschoten had, zei toen oh, maar dan wordt er niet op gespeeld. Ik neem die harp mee naar huis en bewaar haar voor Rosa als ze mocht terugkomen. En zo ging het en ze kwam terug en kreeg zo haar harp weer.}

Uit een van mijn allereerste kritieken in 1904 Ongetwijfeld is zij uit het hout gesneden, waaruit men artiesten snijdt. Als haar handjes wat groter zijn, zal ze zeker een groot harpiste kunnen worden.
Wat enorm op mijn lachspieren heeft gewerkt, dat weet ik nog, want ik hem me een ongeluk gelachen om het feit, dat ik van hout zou zijn.
Dan een andere kritiek uit toen die tijd. Dat zou ze nu niet meer zijn. Ik had op een tea gespeeld, weldadigheidstea. Er stond netjes in de krant vertaald thee in het Engels beduidt in het Hollands weldadigheid. In Schiedam speelde ik, ik was toen misschien een jaar of zestien; ik had het erg druk en trok me niet zo vel aan van kleren en zo. Ik had wel een mooie jurk aan, maar ik had daar overheen een lange mantel en een hoed op, geen mens kon aan me zien wie ik was. Er stond een meneer op het station met een heel groot boeket bloemen hevig te kijken. Ik let er niet op, hij ziet een erg mooie dame, nogal opgedirkt, stevent op die dame af, maar die dame stond als gek te kijken want ze snapte het niet. En toen ik toen later in de zaal die zelfde meneer zag, toen zag ik dat hij de man van de bloemen was en dat dat bestemd was voor mij, maar ik zag er zo eenvoudig uit, dat hij ooit had gedacht dat ik het was. In Putten heb ik ook eens gespeeld, ook in die leeftijd, ik was 17 of 18 jaar, daar stond de harmonie aan het station om me op te vangen met de fanfare.
In Aalsmeer, ja het was de tijd vóór de auto, daar heb ik gespeeld in het veilingsgebouw, bij een zangkoor; ik trad erg veel op bij zangkoren, bij mannenkoren. Daar in Alsmeer was de zaal prachtig versierd met bloemen, zo schitterend, enfin, het concert was afgelopen en ik stond met lege handen en ik kon mijn mond niet houden en ik zei; hè, nou zijn er zo verschrikkelijk veel mooie bloemen hier en nou heb ik niks, waarop die meneer waartegen ik het zei ontzettend schrok. Ik sliep toen in een hotel, je kon 's avonds niet meer weg, toen zei die 'mag ik U morgenochtend uit het hotel komen halen om 8 uur'. Ik zei ja, ik vond het

wel een beetje vroeg, maar het is gebeurd. Toen zei hij 'gaat U met me mee'; hij zei niet wat hij van plan was,
pag. 3. hij zei: 'gaat U maar mee'. Ik ging mee, we gingen naar de veiling naar boven [de] trap op, daar ergens op de tribune. Van te voren hadden [we] alle bloemen bezichtigd en toen had ik gezegd, oh wat zijn die mooi, maar één daar was ik verrukt van. Op een gegeven moment zaten we dan boven en daar worden bloemen allemaal aan de lopende band aangevoerd en hij zegt ineens tegen me: druk eens op dat knopje. Ik druk op dat knopje, het bleef staan en daar waren de bloemen voor mij en dat waren die bloemen die ik zo verschrikkelijk mooi vond. En toen zei die tegen me, nou heb ik het toch wel een beetje goedgemaakt. Aardig hè.

Er is nog een roos naar je genoemd ook? Een flox, rozen mochten toen niet, ja dat heb ik ook vergeten, toen ik zestig jaar was; help me nog even herinneren.

{Het reizen met een harp; wat je dan meemaakt; hoe moeilijk dat is
Ik ging naar Italië, nee het was België, ik ging in Brussel van het ene station naar het andere; dat was heel moeilijk om daar mensen en kruiers en transporteurs voor te krijgen die direct klaar stonden want ik moest de trein hebben daar. Ik kreeg het gedaan, vreselijke agitatie, de kruiers renden voor me, want die moesten weer terug, de trein ging weg en op een gegeven moment legde ze het op de schaal en er stond nog een schaal naast met een gloednieuwe motorfiets er op en wat gebeurt er: ze gooien die hele gloednieuwe motorfiets gooien ze van de schaal af, rinkedekinkel de lantaarn kapot, de boel verbogen, die mensen zijn zo verschrikkelijk, die zijn er van door gegaan, die waren weg, die hebben dat gemerkt, o hemel, weg en ik heb ze niet eens kunnen betalen…
Ja, ik heb veel in ziekenhuizen gespeeld; een was er aardig, daar kwam de directeur geneesheer naar me toe en die zei: juffrouw Spier, ik moet U iets vertellen. Wij hebben hier een dame en die kan niet slapen en we doen alles en alles, ze ligt al drie maanden hier en we krijgen het niet gedaan dat ze slaapt. We hebben haar daar neergezet, een eind weg en ze is tijdens Uw spel in slaap gevallen. Die man was zo blij, ik ook, leuk hè.

Ik heb indertijd in de Italiaanse Opera gewerkt, daar is me nog één geschiedenis van te binnen geschoten, die om tranen te lachen is. Wij hadden een opvoering van *Carmen* in Haarlem. Daar stond een trein aangegeven op de lijst van zo en zo laat. Maar zoals het wel eens meer gaat er was een groep musici die zeggen, ben je mal, we nemen een latere trein. En er was nog een groep musici, die zei, ik neem nog een latere trein dus er was maar een kleine groep met die trein en ik kwam vanuit Den Haag, dus ik was toevallig op tijd. Daar gebeurt een treinontsporing na de voorgeschreven trein tussen de eerste en de tweede; het resultaat dat er geen mens kwam in het orkest, dat er een cellist was, dat er een piano naar binnen gesleept werd, dat er een klarinet en misschien en trompet was en ik met mijn harp. En dat we beginnen moesten. En het gezicht van die cellist zal ik nooit vergeten, want die opera begint met een verdeelde partij voor vier cello's, die moeten ieder een andere partij en die cellist zat met een wanhopig gezicht te goochelen van de eerste, naar de tweede van de derde naar de vierde partij. En ik heb dat aangezien, ik heb me ik weet niet wat gelachen, alleen maar om dat ongelukkige gezicht van die cellist. En nou, toen waren we zowat een uur bezig, toen kwamen er een paar andere musici binnen en toen kwamen er nog een paar binnen. Die directeur is zowat uit zijn vel gesprongen en de hele boel heeft vreselijke boetes gekregen. Als je ze allemaal zag komen binnensluipen,

pag. 4. En het omge[k]eerde, waar het een en ander weggaat, ja, ja, die…
Neen dit was heel mooi en die pianist die er maar door zat te hameren… Ja, dat komt natuurlijk meer op harpgebied. Dat mijn eerste schuchtere poging om harpavonden alleen te gaan geven, d.w.z. nog wel kamermuziek er bij maar waar toch de harp de hele avond aan het woord is, die dateert al van 20 zowat. En dat was een heel waagstuk van toendertijd om

40 jaar geleden een avond te geven waar de harp de hele avond aan bod is.
Ja dan zijn er nog wel moeilijke dingen, ik heb al veel te lijden gehad van jalouzie. En er was één geval, dat wel zo ontzettend geweest is, zo minderwaardig. Er was een buitenlandse harpist hier gestrand in 1914 van de oorlog. Die man was solist, gaf hier veel concerten en ik gaf hem en de vrouw die in zijn gezelschap was te eten en te drinken en kleren en snaren en iedereen waarschuwde mijn moeder, waarschuwde me, wees niet zo gek, je weet nooit wat voor vlees je in de kuip hebt. Maar goed, ik deed dat dan in mijn enthousiasme toch en uit dank voor mijn hulp gaf hij mij een muziekstuk te spelen, dat hij alleen speelde, dat razend moeilijk was. En hij zei tegen me: dat kunt U toch niet spelen, eer U dit kunt spelen gaan er nog vijf jaar overheen en eer dat U dit in publiek speelt gaan er wel tien jaar overheen. Nou, dat was zo. Op een gegeven moment kreeg die man in de gaten dat ik meer succes had, meer populair was, al was ik erg jong, dan hij wilde en hij werd jaloers. Ik wist van niks en ik merkte dat er verschillende mensen in de muziekwereld en vooral uit de wereld van de critici zich van mij terugtrokken. Ik dacht: wat is dat toch. Totdat ik eindelijk een criticus, die altijd erg aardig tegen mij was en die helemaal niet aardig meer was zei: meneer, wat hebt U tegen me, wat heb ik gedaan? En toen zei hij: ik zal U eens wat zeggen. Iemand die zich zo gedraagt tegen een gast die hier komt, daar wil ik niks meer mee te maken hebben. Toen zei ik: wat heb ik dan gedaan? Toen heeft die man, dat was erg aardig, maar hij had zich eigenlijk versproken, die trok zich niet terug, maar die heeft mij verhalen verteld, die die man rond gestrooid had, die zo ontzettend waren, dat die had de hele pers, die had alle critici persoonlijk bezocht om hen te vertellen hoe verschrikkelijk ik was. En dan komt de climax van datzelfde verhaal. Ik geef in 1919, toen was hij nog hier, het was de oorlog 14-18, een concert in Amsterdam en speel daar dat stuk wat hij mij gegeven had, *Die Moldau.* Het was namelijk in druk verschenen. Ik weet van niks, ik speel dat stuk. Ik kreeg voor mijn optreden een brief met een verdraaid handschrift, want ik kende zijn handschrift, een verdraait handschrift. Ik dacht, oh, dat is zeker iemand die kaarten hebben wil. Ik maak die brief open, daar staat me een scheldpartij in, van hem, dat hij in de zaal aanwezig was met een getuige en met de muziek, dat hij er van overtuigd was dat ik alles veranderde omdat ik het niet kon spelen, dat hij bij iedere verandering een aanmerking zou maken, protesteren zou. Ik beefde, het was mijn eerste concert notabene in Amsterdam, mijn eerste solo-concert. Ik beefde van de zenuwen. Er is niets gebeurd, hij heeft niet kunnen protesteren, maar na afloop krijg ik een brief van de auteursrechten: verbod om te spelen. Ik denk, wat is dat nou weer. De volgende dag ga ik naar die meneer van de auteursrechten toe en zeg hoe komt dat. Toen zegt die meneer: wanneer hebt U de brief gekregen? Ik zeg, nou, na afloop. Nou zegt die: tant mieux en toen werd ik zo kwaad, toen ik zei wat beduidt tant mieux, waarom hebt U ‘m dan gestuurd. Het was allemaal opstokerij van die meneer. Ik zeg, maar meneer kijkt U eens even, hier hebt U het gedrukte exemplaar; wat, zei die man, ik zeg, U had mij helemaal geen brief mogen sturen.

pag. 5. Ook niet na afloop en ook niet in het begin.
Dus hij deed het voorkomen, alsof het stuk van hem was. Ja, het wist helemaal niet dat het uitgegeven was. Nou, ik kan je wel zeggen, van af toen, heb ik nooit in mijn leven meer een brief geopend vóór een concert, ik doe het nog niet.
Stel je voor dat je een brief krijgt van iemand, die zegt: je kunt dit niet spelen, k zal protesteren bij elke verandering die je maakt en hij is in de zaal aanwezig met zijn muziek en zijn getuige; zulke mooie dingen maak je allemaal mee van je collega’s.

<u>Ja, mijn eerste concert in Parijs</u>
Ik was nog niet goed en wel bezig of pang, daar springt een snaar. Ik moest stoppen, zet er een op, in zenuwspanning, volle zaal.
Waar was dat in Parijs? Dat was in Salles des …; was dat in Salles des Pleyell? Nee, daar heb ik ook wel gespeeld, maar dat was tevoren, oh ja, dat heb ik vergeten. Ik kom er nog

wel op.
Ik zet een nieuwe snaar op; pang zegt die nieuwe snaar, tweemaal. Daarbij blijven die snaren zakken en het psychologische moment om dat op te brengen om dan uit te scheiden, dat durf je niet; je wilt doorspelen maar je kunt op een harp niet doorspelen als er middenin een snaar uit is. Het is als bij een piano waarvan een toets weg is. Dan kun je niet doorspelen. Enfin hij heeft verder gehouden. Toen in mijn zenuwspanning was ik natuurlijk nog gevoeliger hoorde ik op alle plekken waar ik gewend was de muziek om te slaan, ik speelde uit het hoofd, maar met studeren, hoorde ik een geruis, want alles wat harp speelde was in de zaal, en alles had de muziek in handen en alles sloeg om op die plekken waarvan ik wist dat omgeslagen moest worden; dat zijn dan geen dingen die je erg rustig stemmen.

Ja, ik heb een tijd in Seinpost gespeeld, dat was een heel aardige tijd, dat was een voortreffelijke dirigent. Was dat die operette-tijd? Ja, dat was die operette tijd. Daar heb ik het volgende uitgehaald. In het Residentie-orkest hadden ze een winter te voren, toen was ik nog niet in het residentie orkest, een uitvoering gehad van de casse noisette??, een bekende bloemenwals, en daar is een groot stuk solo in voor harp en dat had die harpiste niet goed gespeeld en daar scheen een heel grote deining door ontstaan te zijn. Er was er een van die violisten die mij altijd plaagde, leuk, plaagde. En in die operette, die wij toen speelden, ik weet niet meer welke het was, daar was ineens alles stil en dan moest ik een solo spelen. Want, ik zal je straks vertellen waarom. Waarop die violist tegen mij zegt: nou moest je eens even die bloemenwals spelen, die kan je niet, dat durf je niet. Wat kan ik niet? Pang, ik speel ineens die solo, zo maar à l'improviste, ik sprong er best uit. Allemaal schik natuurlijk, behalve de dirigent, die keek een beetje sip. De volgende dag weet ik het waarom, kreeg ik een boodschap van de artisten boven. Dit was namelijk een lied, waarop ze op elkaar klonken, ze hieven het glas, en ze wachtte tot speelde ik even wat en dan gingen ze door. Maar nou was dat zo ontzettend lang, die solo was erg groot, dat ze erg lang met dat glas hebben moeten staan wachten totdat de harpiste beliefde uit te scheiden. Dat was ook het betrokken gezicht van die dirigent, want die zag dat natuurlijk.
Ja, in de tijd van het Kurhaus kan ik wel zeggen, dat ik ontzaggelijk populair was. Dat heeft tien jaar geduurd zo wat. Maar een voortdurend gevecht met de dirigent. Want die hield niet van harp. (Was dat van Anrooy; neen, die was niet in het Kurhaus) Neen, dat was Schefert /Sneevoigd ??? Die Finse dirigent. Die had het land aan harp.

pag. 6. De Directeur generaal dat was Van Gildemeester, die was erg aardig voor. Ik wou graag solo spelen, ik zat in de opbouwtijd van mijn hele carrière. En ik wilde een orkestrepertoire met solistisch gaan brengen en Gildemeester hielp me daar erg mee. En Sneevoigd werkte daar erg tegen. Dat was een gevecht vooral tussen deze twee waar ik dan zo tussenin zat, maar het is toch gelukt, want ik heb ontzaggelijk veel stukken daar gespeeld en dat heeft mijn populariteit natuurlijk verhoogd. Ik kreeg b.v. tien bloemstukken op één avond als ik zomers speelden en daar waren bloemstukken bij, die wel levensgroot waren. Maar dat was de tijd vanaf 1913, 1915 eigenlijk, na de eerste wereldoorlog, tussen de eerste en de tweede. Ik herinner me nog, dat daar een chef van het personeel was, ze hadden daar altijd erge mooie uniformen, een donkerblauw uniform met gouden biezen, en daar was een bloemstuk bij, daar waren misschien wel een paar honderd rozen in, misschien nog wel meer, dat was zo prachtig, en hij zei, neen, dat stuk neem ik onder mijn hoede, dat geef ik aan op het podium. En het podium lag veel hoger dan 's mans hoogte. Dus hij moest dat stuk optillen en dat viel hem tegen, want die bloemstukken zijn ontzettend zwaar. En hij tilt het op en wil het zo neerzetten en daar krijgt hij een waterbad, een stortbad, want al die bloemen zaten in bussen met water in de mand verwerkt. Dat water stroomde over zijn pet en in zijn uniform en in zijn boord, dat was toch wel leuk.

Ik heb ook een kwintet gehad, dat heette het Hollands Instrumentaal Kwintet. We hadden

daar ontzettend veel schik. Ik hield namelijk veel van lachen altijd. Op een ochtend kwamen ze bij mij thuis die jongens weer, dus vier, en er zou een fotograaf komen, die zou een portret maken, dus ze waren allemaal in rok. We zaten te wachten op die fotograaf en die kwam maar niet. Toen kwam de bakker met een bakfiets, waarop die jongens ineens naar buiten stormden, boven op de fiets gingen zitten, de een op de fiets, de ander op de bak, enfin in rok en ik in mijn avondjapon, 's morgens om 9 uur. Kunt U begrijpen hoe de buren gekeken hebben.
We hadden met datzelfde kwintet een concert in de provincie, ik zal maar niet zeggen welke stad. Een kleine stad. Daar speelden we in een theater, er was niets anders; een abonnementsconcert van een vereniging. Nou, het was stampleeg; de mensen durfden waarschijnlijk dat Hollands Instrumentaal Kwintet met die harp niet aan. Dat was 40 jaar geleden. En er was een toneelmeester die het gordijn moest halen en ophalen en die had medelijden met me en het kwintet. En die zei: weet U wat het is juffrouw Spier, U bent wel beroemd, maar niet bekend.}

Mijn eerste aanraking met Mengelberg was niet toen ik in het Concertgebouworkest kwam. In het Concertgebouworkest ben ik in '32 gekomen en als klein kind had ik hem al voor gespeeld. In 1905 geloof ik, en toen heeft ie me een voortreffelijk getuigschrift gegeven. Later hebben ze me ook gevraagd of ik tweede-eerste wilde worden, maar dat heb ik geweigerd. Ik heb gezegd, ik word eerste-eerste of niets, want dat trok me niet aan. Maar in 1923 werd ik ineens opgebeld, ik was zelf ziek, ik had een ontzettende ischias, het was mijn laatste jaar bij het Residentie orkest, op zondagmorgen, ik verging van de pijn. Of ik onmiddellijk naar het concertgebouw wou komen, want beide harpisten waren ziek. Daar ging toen een stuk 's middags en dit was 's morgens van dezelfde dag er ging toen een stuk met een heel groot openliggende harppassage. Ik ging dus naar Amsterdam, mijn harp moest mee, indertijd vond je nergens een harp dan je eigen harp, dat was natuurlijk heel moeilijk. Erg koud, erg veel pijn, ziek en op een zondag, toch al moeilijk om mensen te krijgen. Ik ging er heen, kwam vrij laat dacht bij me zelf, moet toch even de hand gaan drukken bij Mengelberg, maar ik had geen tijd, ik moest mijn harp stemmen,

pag. 7. {en ik wist helemaal niet welke muziek er ging, dus dat moest ik inkijken. Goed, dat gebeurde, dus ik was zo onbeleefd om niet naar Mengelberg toe te gaan vóór het concert, ik heb natuurlijk later mijn verontschuldigingen aangeboden, maar ik had de keus tussen of mijn harp stemmen, of de hand gaan drukken, dus ik verkoos mijn harp te stemmen. Daar beginnen wen en de passage komt, waarin die harp helemaal solistisch naar voren komt. Mengelberg draait zich naar me toe en geeft met een grote zwaai mijn inzet aan en kijkt me aan met zulke ogen en denkt bij zichzelf wat zou ze doen. Ik kijk hem aan met dezelfde ogen en denk wat zou die willen van me. En onze ogen ontmoeten elkaar en onze speelwijzen blijkbaar, mijn speelwijze respondeerde waarschijnlijk precies op wat hij wilde dat na twee accoorden, na een halve maat zie ik zijn gezicht ontspannen en hij legt zijn dirigeerstok neer en laat me alleen spelen. En ik dacht aha, hij laat me gaan, dus ik gaf me zoveel ik kon en toen aan het eind van de passage keek ik hem weer aan want ik wist dat daar het orkest weer inzette en toen gingen we samen weer verder; dat is wel leuk.}

{1923 is toch een erg belangrijk jaar voor me geweest. Ook omdat ik uit het Residentieorkest weggegaan ben en toen uiteindelijk de tijd kreeg om aan mezelf te gaan werken. En dat heb ik toen ook erg hard gedaan. In 1923 was ook de uitvoering van het stuk van Ravel voor harpsolo met begeleiding van andere instrumenten. *Introduction et Allegro* heette het en het werd uitgevoerd in Den Haag onder leiding van Ravel zelf. En ik ben ontzettend gelukkig, ik heb het nog in mijn bezit, dat hij in mijn partituur schreef: à souvenir de sa belle et éminent exécution. In '23 van Ravel zelf, dat zijn dingen die waarde hebben. Ja. Nog een aardigheidje, het is van latere tijden, het heeft niets te betekenen, maar het is

wel leuk. Dat ik ergens in de provincie wordt uitgenodigd om een jeugdconcert te geven voor ouden van dagen. Toen heb ik ze teruggeschreven, dat ik nog nooit zo'n charmante uitnodiging had gehad en dat ik gaarne de uitnodiging aanvaardde. Ik weet niet of ze het begrepen hebben, ik geloof het niet.}

Later toen ik in Amsterdam was, toen kende ik Jo Spier niet en toen dacht ik, dat is toch te gek, ik moet hem toch eigenlijk wel kennen. Maar ik wist niet hoe. Neen, het is geen familie van me. Ik vond het een beetje gek om op te bellen en te zeggen, meneer mag ik U eens komen bekijken of zo iets. Maar daar komt ineens een kritiek bij me binnen uit Indië van De Locomotief, dat was toen een blad dat hier gelezen werd. En daar stond een kritiek in van mijn eerste optreden na de bevrijding met het Concertgebouworkest o.l.v. Mengelberg. En onder die kritiek en onder die foto van mij, een heel bekende foto, ik zit daar voor mijn harp met mijn japon nogal uitgespreid, dat was een decoratieve foto, daar onder stond gedrukt Jo Spier, in plaats van mijn naam. Daarop heb ik natuurlijk de haak van de telefoon genomen, dat was voor mij een aanleiding en ik heb gezegd, oh, nee, ik heb hem die kritiek toegestuurd, en ik heb hem geschreven, nu weet ik eindelijk hoe U er uit ziet, maar ik zou het erg prettig vinden… enfin, natuurlijk hing hij direct aan de telefoon en zei: komt U astublieft kijken. Maar onder die harpfoto met mij daarvoor en daaronder gedrukt Jo Spier… da's leuk.

In 1926, dus 22 jaar na mijn eerste optreden heb ik het pas bereikt, dat ik een harpavond durfde geven alleen, zonder kamermuziek en zonder andere instrumenten en daar er boven de kritiek cursief gedrukt stond, nee, deze harpavond niets dan harp, was niet eentonig, we waren niet blij dat het uit was. Dat spreekt dat zou je je niet allemaal kunnen voorstellen. De mensen denken niet: ik ben blij dat het uit is.

pag. 8. {Een verhaal uit Warschau.
Ik was in Warschau met het Instrumentaal Kwintet. En de vier jongens van het kwintet gingen naar huis, dat was zeer treurig, dat afscheid en een zangeres die hier concerten gaf en die uit Canada / Australië kwam, die ontmoete mij daar en die zou door de combinatie van de impresario hier met mij nog enkele concerten in Polen geven. Ik had het goeie mens nooit gezien en de impresario ook niet. En die had een portret aan mij getoond van haar hoofd, alleen haar hoofd, dat zag er schattig uit met krullende haren, erg lief, en hij zegt, nou dat is ze. Dus jullie zullen elkaar wel ontmoeten. We hadden de trein afgesproken, ik zou haar van de trein komen halen. Want dat hotel waar ik was, was nog niet bekend. Ik ging haar halen en zover je met je Pools, je verstaat natuurlijk geen woord, zit ik wachten op de trein uit Berlijn, maar al wat binnenkomt niet de trein uit Berlijn en ik wacht nog meer en nog meer, tot ik het niet meer vertrouwde. Toen ben ik nog eens gaan informeren, maar toen zei die chef, oh die trein uit Berlijn komt hier helemaal niet binnen, die komt daar ergens binnen. Dus ik moest die zangeres opzoeken, ik kende haar niet, ik had alleen dat fotootje van haar gezien, dus ik zat op dat perron te wachten en toen bleek dat die trein daar helemaal niet aankwam en ik kende haar niet, en zij wist niet in welk hotel ik was, dus zij kon mij niet gaan zoeken en ik haar niet. Toen ben ik als een dolle gewoon rond gaan lopen van het een naar het ander, weer terug, weer naar het andere enz. Het was wanhopig en toen plotseling daar rijg ik een kap op mijn rug, ik wist niet waar ik bleef, there you are. Zij had ook een portret gezien van mij, maar met mantel en hoed, dus zij herkende me. Ik draai me om, daar staat me een vrouw voor me, een mannetjesputter. Ik had me dat voorgesteld als een klein lief hoofdje, want dat zag er snoezig uit, helemaal niet, een forse vrouw, ik kan je zeggen een aangeklede werkvrouw. Afgetrapte schoenen, ze had een groene hoed op herinner ik mij nog, van die zeilstof, waarmee je op een schuit staat, verschrikkelijk. Zij had mij net zo lopen zoeken als ik haar. Ik schrik zodanig, want er was nog iets anders gebeurd. De impresario in Warschau had mij n.l. gezegd, hoe ziet ze er uit, die zangeres. Ik wist niet

wat ik zeggen moest, dus ik zei, oh lief, mooi. Is ze groot, nee zei ik, ze is klein. Is ze blond of is ze zwart? Zwart, zei ik; wat heeft ze een sopraan of een alt? Ik zei: een alt. Nou, toen zei die impresario: ik ga mee naar het station om haar af te halen. Maar ik wou natuurlijk voor die man niet weten, dat ik haar helemaal niet kende, dus ik zei nee, dat moet U niet doen. Hij zegt: ja, dat doe ik wel. U bent hier vreemd, ik ben beleefd, ik ga met U mee. Ik zei: dat moet U toch echt niet doen, want we hebben elkaar zo lang niet gezien, we hebben elkaar nogal het een en ander te vertellen. Oh, zei hij met een wantrouwige blik want hij had van Holland uit bericht gekregen, dat wij al verschillende tournéés samen gemaakt hadden. Nou, daar stond ze, groot en lelijk en grof en blond in plaats van zwart en de impresario zat in het hotel te wachten. En daar komen we binnen en ik zie zijn gezicht verstrakken, want ze zag er inderdaad verschrikkelijk uit. En toen heb ik haar dat in de taxi verteld, ze moest het toch weten. Ik zei: ik heb dat gezegd, ik wist niet wat ik zeggen moest; ik wist niet of U blond of zwart was, of U groot of klein was, ik heb er maar naar geraden. Dus zij was wel beledigd door die ontzettende critische blik van die man, maar tevens had ze veel zin voor humor en ze zei direct al: ik ben moe, ik ga naar bed. Nou, zei hij, noemt U dat mooi? Ik zeg: Ja. En noemt u dat klein en noemt U dat blond. Ik zeg: nou ja.
De volgende ochtend repetitie. En ik had gezegd een alt. En daar heeft ze een heel hoge sopraan.
pag. 9. Een heel krachtige sopraan en hij zegt: dat noemt U een alt. Ik zei: alt, nee noemt U dat een alt zeg ik. Dat hebt U toch gezegd. Heb ik dat gezegd, oh dan heb ik mij vergist.
Dan heb ik met deze zelfde zangeres een foto… er was een dame die erg om ons heen draaiden. Een van die mensen, die zich erg interesseren voor artisten en die sjouwde overal met ons om. Toen zeiden we, we zouden wel een foto willen hebben bij het Chopin-gedenkteken in het park. Dat gebeurde. In de eerste plaats, die Australische zangeres dat was een man-kerel. Toen liepen we op straat en toen zei ze, we gaan een foto maken bij die Chopin gedenkmal; we moeten een fotograaf hebben. Op de boulevard stond een fotograaf, zo'n straat fotograaf. Ze gaf hem een zelfde slag op zijn rug als ze mij gegeven had en zei: ga mee. En hij zegt: waar naar toe. En zij zegt: ga mee er moet een foto gemaakt worden. Ze duwt die man in een taxi, trekt mij er in en we gaan daar heen. We komen daar dan blijkt die man zijn toestel kapot, hij had waarschijnlijk een duw of een stoot gekregen. We spreken dus af, dat we de volgende ochtend gaan. De volgende dag ging zij alleen, want ik moest eerst nog naar de impresario toe. Ik neem een taxi naar het Chopin Denkmal en probeerde de chauffeur aan zijn verstand te brengen waar ik naar toe wil, hij begrijpt er niets van. Ik sta te wijzen gopin, gopin zeggen ze daar, statuet, denkmal, park, hij zat te grijnzen tegen me, ja, nou wist hij wat ik bedoelde. Hij rijdt en rijdt een heel eind, houdt stil voor een nachtkroegbeurt met een gesloten nachtkroeg, waarop stond Chopin. Ik moest die man aan zijn verstand brengen, dat ik daar helemaal niet moest zijn, ik zag geen mens op straat, totdat eindelijk iemand aankwam, die kon ik het in het Duits vragen, die verstond Duits en die heeft die man toen gezegd, waar ik eigenlijk moest zijn. Daar is die dan heen gereden. En daar stond zij al te springen met haar fotograaf omdat ik niet kwam. Enfin, ik heb haar het hele verhaal gedaan en we gaan dus voor dat Denkmal, maar dat ligt achter een vijver, daar ligt een vijver tussen, en we lopen te flaneren, met hoed, zonder hoed, met mantel en zonder mantel. En lachend en pratend, allemaal prachtig. En die man fotografeert, fotografeert. Nou een maand later hebben wij die foto's gestuurd gekregen en daar stond alles op, behalve het Chopin Denkmal.}

Ook in Polen hadden we een prachtige scene. Ik reisde dus met die vier jongens he. We hadden reuze schik en ze waren alleraardigst voor me. Maar ik was eigenlijk degenen die de zaken deed, en die ook financieel alles afrekende. Zodra ik het honorarium had ontvangen, kreeg ieder zijn deel en moest hij zelf zijn kosten betalen. En we reisden toen met de nachttrein van Posen naar Warschau en wij waren gewoon aan het praten in onze Nederlandse taal, druk, gezellig en we lachten en ik zat met dat geld te scharrelen. En daar

zat een geestelijke in onze coupé. En die zit met hele grote ogen te kijken en die denkt: wat is dat gek, een dame met vier mannen en geld. En die begon zich hoe langer hoe meer voor ons te interesseren. En ik zei tegen die jongens, jongens die vertrouwt ons niet. Hij begreep er niets van. En ons begon dat te hinderen. En toen zei ik: kom mee, we gaan in een andere coupé. We zijn naar die andere coupé gegaan, maar wie liep met ons mee: de geestelijke. Toen eindelijk het afrekenen was afgelopen heb ik mij tot hem gewend, ik weet niet meer in het Duits of het Frans en ik heb gezegd: Ik heb Uw interesse gezien, maakt U niet ongerust. Zo en zo zit het geval in elkaar en toen heb ik een ontzettend gezellige reis verder gehad. In Italië heb ik het gehad. We waren geëngageerd, we hebben toen in die ene – ik ben vijf keer in Italië geweest – hebben wij een kleine 5000 kilometer van grens tot grens

pag. 10. van de Italiaanse grens heen en terug afgelegd, kris kras het land door. Nu had de impresario naar Holland geschreven dat je op bagage van artisten 50% reductie kreeg. En dat was op al die duizenden kilometers heel wat. Maar hij had er niet bijgeschreven dat dat alleen gold voor variété artisten en dat het veranderd werd voor serieuze artisten, maar dat zou pas over drie maanden gebeuren. Zodat al die douane beambten gespitst waren op het negatieve daarvan. N.L. een ernstige muziekkunstenaar geen reductie op de bagage. Daar kom ik met die harp moest in de eerste plaats in iedere stad waar we aankwamen naar een bureau om die harp te laten verifiëren, dan kreeg ik een lijst mee en dan mocht ik door, en dan zei ik tegen iedereen, dat is variété. En dat aanvaardde ze. Tot op een plaats niet. Ik geloof in Verona was dat. Toen zegt die man: is dat variéte? Ik zei ja. Hij zegt wat is dat dan. Ik denk, lieve hemel, als die ouwe wantrouwig is kan ik niet zeggen een harp, want misschien weet hij wat een harp is. Er stond een fabrieksmerk op die kist, Wurlitzer. Dus ik zei dat is een Wurlitzer. Hij zegt Wurlitzer? : Ik zeg: weet U niet wat een Wurlitzer is. Nou hij keek kwaad, want ze kunnen ook wel eens heel onaardig zijn en zegt: die kist moet open. Ik denk: oh hemel, Ik zeg: nee, die mag niet open. Hij moet open, zegt ie. Hij heeft het toch gedaan gekregen, hij moest open en toen zei hij wat zijn dat? Ik zeg, dat zijn pedalen, als je een pedaal trapt dan is het een banjo, en als je twee pedalen trapt dan is het een gitaar. En dat noemen wij nou een Wurlitzer. Dat U dat nou niet weet! Nou, hij geloofde er niks van, hij werd hoe langer hoe vuriger. Toen wou ie er me er in laten lopen, toen zei die: (ik zal het precies zo weergeven) ?????????? Ik denk: mijn God, wat zegt die. Nou was er een Italiaan bij ons kwintet en die woonde in Holland en die schrok zich dood bij alles wat er gebeurde en die kon nooit zijn lachen houden, ik zeg ga weg jij, laat mij dat met die kerel alleen uitvechten, ga weg jij, en hij ging naar de andere zei: Tante Roos staat te liegen, dat was ik. Dat ik zeg, wel jullie, weg allemaal. Ik red dat wel. Dus die pedalen, daar waren we. Toen zegt ie ….., ik versta bollo, en nu is bollo een zegel. Dus ik denk: oh, daar moet zeker ergens een zegel op. Dus ik zei, cici, bollo ci. En daar kijkt ie me aan, heel gemeen waar heb je gespeeld. Toen denk ik oh, die bollo is zeker iets om te spelen en ik zeg: ci, a bollo enz.

Ik heb hem er door gekregen. We zaten in de trein en ik vertel dat aan de jongens en toen zei die Italiaan oh, weet U wat hij gezegd heeft: Of wij in het Apollo theater gespeeld hebben. Want dat is namelijk een variété theater. Dat was mijn a bollo. Ik had alleen dat bollo opgevangen, ik heb niet a bollo, niet het hele woord opgevangen.

In Ancono, oh dat herinner ik mij nog. Ik moest zo erg naar de kapper, we waren 's morgens in Ancona aangekomen, we hadden s' avonds concert. Ik moest naar de kapper, ik zag er uit tot en met. Nou lag dat hotel waar wij logeerde een heel eind buiten de stad, prachtig was het daar. Ik zit in de tram, ik kom van die kapper af en daar zit een meneer tegenover me met een faunenkop, zwart baardje, loerende ogen. Hij zit me aan een stuk door te fixeren. Nou gebeurde dat in Italië wel meer en ik kon er erg goed tegen. Maar deze man begon me een beetje op me zenuwen te werken, ik vond dat gezicht zo erg. Ik rijd naar het hotel, ik stap uit, hij stapt ook uit. Ik ga mijn hotel binnen, wordt er even later op de deur geklopt: er

is een meneer voor U. Ik zeg: nee, ik ben niet te spreken. Maar die meneer moet U dringend spreken. Ik zeg: Ik ben niet te spreken. Even later komt de ober weer –

pag. 11. Ja, maar die meneer is de voorzitter van de vereniging waar U vanavond speelt. Toen ging ik naar beneden en toen zei mijn faunenkop: Ik heb U al de hele reis zitten aankijken. Ik denk dat is niet iemand van hier, van Italië, dat zou best mevrouw Spier kunnen zijn. En wij hebben van de impresario geen opgave gekregen hoe laat U arriveert en wanneer U komt en wat U met de instrumenten doet en ik ben nou al de hele dag aan het zoeken in alle hotels. En toen denk ik in de tram: dat zal ze zijn. Ik en gedacht dat het de een of andere kerel is, die ik niet wilde hebben.

Toen reisde ik zoveel, toen kwam ik zeker twee keer per jaar in Basel en dan zeiden ze; ha, daar heb je die kleine juffrouw met die grote harp. Dat was ook altijd strijk en zet.

Ja, dat ik van Italië naar Engeland gekomen ben zonder visum. Ik had geen tijd gehad. Ik was van Italië doorgegaan naar Engeland, ik denk ik zal het maar proberen, misschien lukt het me. Ik kwam daar aan, ik moest natuurlijk wachten, kwam die douanier naar me toe en zegt: wat is dat. Ik zeg, ja, ik ben uit Italië gekomen en heb geen tijd gehad om voor een visum te zorgen. Hij zegt waar komt U dan voor? Ik zeg: ik speel voor de radio. En dat en dat, mijn pas, ik zeg U ziet het hier aan mijn pas. Ik kom uit Italië, ik speel harp. Bent U al eens meer hier geweest? Ik zeg: neen nooit. Toen zegt ie: nou jokt U, want ik herken U van verleden jaar. Toen bent U ook hier geweest; dat was ook zo. Ik heb het er toch doorgekregen.

Dan heb ik in Verona gespeeld, in de kamermuziekzaal van het en in Venetië in de kamermuziekzaal van het Dogepaleis. En dat is van een schoonheid, beide zalen, dat je helemaal onder de indruk komt, en in de sfeer komt voordat je speelt. Dat is een ongelofelijk voorrecht om in zulke zalen te mogen spelen. Dan heb ik het ook gehad dat was in Bernadetto Marchello???, dat was ook een mooie zaal, maar niet zo prachtig. Daar was een administrateur van die vereniging waar ik voor speelde, een Fransman, en die was zo verrukt, omdat ik zo verrukt was van Italië, en van Venetië. En die is 's nachts, na afloop van het concert, tot vier uur met me rondgelopen door Venetië, volle maan, en dan een nachtwandeling te maken en dan na de spanning van zo'n concert. Allemaal onvergetelijke dingen.

Ik heb het gehad in een provincieplaatsje hier. Daar speelde ik in het stadhuis. Een prachtig stadhuis, dat lag hoog. Ik moest trapjes op. Ik kom met mijn harp en het personeel van het stadhuis stond op me te wachten en die hebben me geholpen me die harp en die harp was binnen. En daar zit ik in mijn auto en ik zei tegen die ene portier: waar kan ik mijn auto parkeren en hij zegt: daar in dat hoekje. Dus ik ging daar naar dat hoekje, komt direct een agent, een jonge man, hij zegt: mevrouw waar gaat U naar toe? Ik zeg: nergens. Nergens, zegt ie, hoezo? Ik zeg: nou, ik blijf hier staan. Hé, waar moet U dan zijn. Ik zeg: daar boven. Daar boven? Ja, ik zeg, daar moet ik zijn. Toen zegt ie, oh: U bent, U bent, U bent ik zeg, ja, dat ben ik. Ja maar, U bent, u bent, Ja, zeg ik, dat ben ik. Mar U bent Rosa zegtie, maar verder kwam hij niet van de agitatie. Ik zeg, ja hoor, noem me maar bij mijn voornaam.

pag. 12. Kort na de oorlog moest ik in Doetinchem spelen. En daar was geen verbinding. Toen heb ik gezegd, ja, ik wil graag komen, maar hoe moet ik dat doen. Toen heeft de burgemeester gezorgd voor een auto. Aan Arnhem aan het station hebben ze me gehaald. Weet je wat dat voor auto was? Een rode brandweerwagen met een bel! Toen ben ik nog met die brandweerman in uniform uitgestapt en heb ik gezegd: nou, moet ik met U een kopje thee

drinken en een gebakje gaan eten bij Musis Sacrum: ik ben nog nooit met een brandweerman op sjouw geweest.

De synchronisatie van een film heb ik eens meegemaakt, hemel als ik daar nog aan denk. Het heeft twee nachten geduurd. Dat moest 's nachts want er was geen ruimte in Duivendrecht. De leiding van de synchronisatie had onze vriend Max Tak. Die heb ik daar leren kennen als een enorme organisator, want het moest twee nachten achter en iedereen had de hele dag door zijn bezigheden en iedereen zonk ineen en je kunt in die cantine van dergelijke inrichtingen van alles krijgen, cognac en koffie en melk en eten en drinken en alles en we hadden alles en alles al gehad. En het werd toen de tweede nacht 's morgens om een uur of vijf en toen kreeg ik mijn inzinking en ik zei: ik kan niet meer, wat moeten we nu doen. Toen zegt hij: die meneer die het buffet deed die zei, zal ik U eens een goede raad geven: neemt U een bord havermout. Ik zeg: mens, wat moet ik met havermout doen? Ik zit vol met koffie en cognac en middelen om wakker te blijven, Hij zegt: dat doen er meer, want dat geeft net een idee of het 's morgens vroeg is. En dat heeft een uitwerking waar U van opknapt. Ik zeg vooruit, proberen. Hij komt met zijn havermout aanhollen en bij de eerste beste lepel die ik neem brand ik mijn mond op een manier, die was kokend van het vuur, ik heb die havermout de hele week aan de blaren nog kunnen meevoelen. Ontzettend, nooit in mijn leven meer havermout.

Met diezelfde opname gebeurde het volgende.
Na die tweede nacht had ik 's middags concert met het concertgebouw orkest van Cecilia. En de matinees begonnen altijd om half drie. Ik zei tegen Max Tak om een uur of half twaalf: ik moet weg, want ik moet nu naar huis, ik moet me verkleden en ik heb matinée om half drie. Ik ging dus, ik weet niet hoe laat, het zal wel even na 12 uur geweest zijn, naar huis en ben me aan het verkleden en daar gaat de telefoon. En daar zegt de toendertijd onder-administrateur, een aardige man, hij sprak altijd zo vaderlijk, die zei: mevr. Spier, komt U, komt, komt U. Hij sprak altijd zo in herhalingen. Ik zeg: wat komt U, Ja, meneer van Beinum staat te wachten. Meneer van Beinum staat te wachten? Ik zeg, manlief wachten, dat kan niet. Hoe laat begint het dan? Het begint twee uur, twee uur. Ik zeg, oh hemel, ik had gedacht half drie. Ja zegtie, dat dacht ik wel. Dat dacht ik wel, dacht ik wel. Het gebeurt wel eens meer, het gebeurt wel eens meer! Ik zeg: nou ik kom, direct hè. Ik ren er naar toe. (Het was 5 minuten lopen). Daar ben ik naar de administratie en zeg: doe open, ik ben laat en kan de zaal niet door. Die meneer rent met de sleutel om de deur achter open te maken, want dat is een deur die bedekt is, maar toch op het podium uitkomt en hij maakt de deur open en daar krijgen we een slag en rinkedekinkel, stond er een ladder tegen aan; dus iedereen verbleekte van schrik, maar ik rende weg en in hemelsnaam maar de zaal door; dus ik moest als een klein schoolkind het trapje op, de zaal door, daar gaan zitten, de hele zaal vol, die hebben me allemaal als een kind te laat zien komen, ontzettend, het was al lang aan de gang het concert, een heel stuk weggelaten; je voelt je als een …Ja, toen ik in 32 dan in het Concertgebouw orkest kwam, toen kreeg ik van Mengelberg een toespraak op een repetitie. Het is geen usance, maar hij deed het toch. En hij zei tegen me: Jonge. Jonge, wat een toon, wat een mooie toon.

pag. 13. Maar hij zei het met zo'n gek gezicht, en ik hou van lachen en ik dacht: er komt wat. En er kwam ook wat. Grote aanwinst voor het orkest zei hij vleiend, maar speelt U alstublieft een beetje zachter.
Nu had ie zo de gewoonte, als ie…, dan ging ie pesten en hij heeft mij ook gepest. Hij ging je plagen, kon je er tegen dan schee die uit. Dat was nou eenmaal zijn karakter. Ik kon er erg goed tegen. En dan had hij ook zo de gewoonte van plaaggewoonte om op zijn hoofd te wijzen zo, d.w.z. dan bedoelde hij er mee, je moet naar me kijken. Maar er zit publiek achter op het podium en als hij op zijn hoofd staat te wijzen dan vind ik dat minder prettig. En op

een gegeven moment krijgt hij het in zijn hoofd om op zijn hoofd te wijzen. Ik dacht man, dat leer ik je af. Ik keek zeer geïnteresseerd naar 'm, met het gezicht van oh, hij wijst op iemand, niet mij, hij wijst op iemand, op wie zou ie wel wijzen, ik zit rond te kijken, wie zou ie wel bedoelen. O, ja deze meer bedoelt hij. Ik keek weer verder op de muziek, heb verder helemaal niet meer naar hem gekeken. Heb helemaal gedaan of het mij niet raakte; hij is er ook prachtig mee uit gescheiden hoor.

Ik heb eens verschillende concerten in één seizoen gegeven voor de luchtmacht. Dat was heel erg aardig. Ergens was ik dat de commandant tegen me zei, nou mevrouw Spier, ik ben blij dat het voorbij is. Alleen in mijn repertoire, ik speelde geen onzin, ik speelde mijn repertoire. Ik zocht natuurlijk in mijn repertoire, niets, niets hè, de meest moeilijke stukken. Toen zei een commandant tegen me: mevrouw Spier, ik ben blij, dat het voorbij is. Ik zei: waarom? Hij zegt: ik heb vanmiddag een gesprek opgevangen van een paar jongens. Ik zeg: Oh. Toen zei hij: ja, die jongens zeiden tegen elkaar: wat moeten we met die halfzachte harp, gaan mee, dan gaan we vanavond een rel maken. En die rel zijn ze vergeten, er is niets gebeurd, niets. Integendeel.

Ik had het ook wel eens dat ik begon met 30 militairen. En dat, als ik even bezig was ze wegliepen en hun collega's gingen halen en dat ik eindigde met 300. Van vragen gesproken, ik heb het ook bij de luchtmacht, dat er een en dat ik zei: heren vraag nu wat. En toen zei er een: ja, ik zal wel eens graag willen vragen, welke functie de harp nu eigenlijk vervult in het muziekleven. Ik zeg: nu, dat vind ik een enorme vraag; ik ben erg blij, dat U de vraag stelt. En die kan ik U het beste beantwoorden door U te zeggen waar de harp onmisbaar is. En dat is in het symphonie- en in het opera-orkest. En hij is daarom onmisbaar omdat dat grote boek, waaruit zo'n dirigent dirigeert – partituur – daar schrijft de componist in welke instrumenten hij nodig heeft en daar wordt de hand aan gehouden. Altijd. En daar staat dan in dat die harp er bij moet. Maar ook verder is de harp zeer mooi en zeer aantrekkelijk, maar kan het eigenlijke muziekleven draaien zonder de harp.

Ik heb eens voor de t.v. gespeeldom het oude jaar uit te luiden en dat was nogal stemmingsvol. Er was een prachtige toespraak, nogal pakkend. De volgende ochtend had ik al vroeg repetitie in Haarlem, op 1 jan. dan. En ik repeteer in Haarlem en ga daarna bij Brinkman wat zitten eten en daar zitten twee meneren vreselijk naar me te kijken. Ik denk: wat willen ze: Er komt er een naar me toe en zegt: mag ik u wat vragen, bent U mevrouw Spier? Ik zeg: ja,. Heb ik U gisteravond gehoord voor de t.v. Ik zeg: dat kan. Weet U waar ik U aan herken? Ik zeg: nou? Aan Uw ring!

pag. 14. Schoolconcerten, dat is ontzettend aardig, dat doe ik erg graag. Soms heb je het wel eens te kwaad, want er lopen wel eens kwaaien onder, maar dan attaqueer ik onmiddellijk en wind me op tot een grotere kwaadheid dan ik me voel. Dat wil wel eens helpen. Ik heb een geval gehad, toen zei de directeur, het was in een school van 550 jongens, van technische scholen, tussen de 15 en 17, en toen zei de directeur tegen me: ik beklaag U eigenlijk. Ik zei: waarom. Toen zei die: nou, ik heb ze vanmorgen in mijn klas gehad, maar ze zijn zo verschrikkelijk rumoerig, en het is deze tijd van het jaar, het was november geloof ik, zijn ze toch zo lastig. Ik zei: ik zal mijn best doen. En ik deed mijn best en ik had ze reusachtig stil. En toen besluit ik met een nummertje, waarvan ik zei; jongens tellen jullie nu eens met me mee: een, twee, drie, een twee drie en ik begin met een inzet, van een stuk wat sterk walstempo eigenlijk had. En ze tellen met me mee, de hele zaal, een twee, drie, totdat ik op een gegeven moment ineens zeg: Stop, en jongens wat komt er nu: wat moet er nu komen en ik had natuurlijk gehoopt, wat overal gebeurt, dat ze zouden zeggen: de wals en in eens roept er een kleine jongen: vier! En de jongens in de buurt van die kleine jongen, die brulden het uit van het lachen en achter in de zaal gingen ze opstaan, om te zien wat daar

vooraan gebeurde, en ik denk: oh, daar gaan ze. Maar dat was toch mijn eer te na en ik spring op en zet mijn woedendste gezicht wat ik opzetten kan en zeg: jongeman, ik kom hier niet om naar jouw grapjes te luisteren, je hebt naar mij te luisteren, enfin, ik heb een hele hoop gezegd, ik ben verder gaan spelen, maar ik kon eigenlijk haast niet meer spelen van het brullen van het lachen. Na afloop stonden de leraren om me heen en toen zei ik: bij wie zit die jongen in de klas. Toen zei een van die leraren: bij mij. Ik zeg: Is hij altijd zo aardig. Toen zei hij: ja, het is een reuze geestige jongen. Ik zeg: nou zegt U hem alstublieft namens mij, dat ik wel erg kwaad er uit zag.

C. 82 A 13 UITGETYPTE VERSIE VAN *FLITSEN UIT MOEDERS' LEVEN*

pag. 1. Flitsen uit moeders leven

Ik kom uit een onbemiddeld milieu en ben opgevoed door mijn moeder alléén, na de scheiding van mijn ouders.
Wat dat kleine, frêle vrouwtje heeft moeten verzetten om haar 5 kinderen zonder middelen van bestaan behoorlijk groot te brengen, grenst aan het ongelooflijke.
Zíj was het, muzikaal als ze was, die mij de koorklasse had doen volgen ondanks de moeilijke omstandigheden, waarin ze moest leven. Moeders muzikaliteit had zich al als jong meisje geopenbaard. Ze heeft het in haar jeugd niet gemakkelijk gehad; dat begon al als 9- of 10- jarig kind. Het moet zowat in 1864 zijn geweest, dat zij haar vader aan cholera verloor. Dat was de eerste onherstelbare slag in haar leven. En een rake slag was het, want ze verloor met hem haar grote steun. Zij bleef over met een moeder en een oudere zuster, die haar – de kleine frêle in de familie – behandelden als een voetveeg. Haar vader moet een begaafd man zijn geweest. Hij speelde altviool in een amateurs strijkkwartet en sprak iedere week een andere buitenlandse taal met zijn twee dochters. De kleine en fijne jongste was zijn oogappel en hij steunde haar in de druk, die van de agressieve, mooie, oudere zuster en eveneens agressieve moeder uitging.
Ook moeder was mooi; de weinige kiekjes die ik van haar heb – één uit haar jeugd – vertellen me dat trouwens; maar haar schoonheid miste het uitdagende van de anderen.
De dood van deze vader was dus een extra harde slag voor haar. Ze was muzikaal – speelde een beetje piano en zong een weinig. Haar liefde voor de muziek uitte ze het liefst door het zingen van opera fragmentjes, die, door de permanente aanwezigheid van de Franse Opera in Den Haag toendertijd, zeer in zwang waren. Op een dag zong ze weer, tijdens haar huiselijk werk, toen een heer aanbelde en aan mijn grootmoeder vroeg, wie er zong. Mijn grootmoeder beantwoordde die vraag en de volgende dag kwam die heer terug en bood aan, mijn moeder op kosten van Koning Willem III een muzikale opleiding te laten geven. Het resultaat was, dat mijn moeder acht dagen in haar kamer opgesloten werd en ze niet meer mocht zingen. Het moeilijke en mislukte leven van moeder, leidde tot haar huwelijk – ik geloof, dat ze toen ongeveer 19 jaar was – dat, meen ik, eigenlijk als een noodsprong is te beschouwen. Mijn vader kwam uit Overijssel en stamde uit een familie van boeren. Van muziek had hij geen verstand en zijn levenseisen, of liever die aan de maatschappelijke positie van zijn 7 kinderen, stegen niet boven de boerenstand, of boven die van knechten, uit!

pag. 2. Dat gaf natuurlijk veel tegenstellingen tussen mijn ouders. Mijn vaders ouders keurden dat huwelijk sterk af. Mijn grootmoeder bekeek moeders handen, toen ze haar a.s. schoondochter leerde kennen en zei: "Daar zit geen eelt op – dat is niks voor ons."
Het verzorgen van het rituele huishouden – vader kwam uit een orthodox milieu – was voor moeder zeer moeilijk. Overigens beheerste mijn vader zich zo weinig, dat hij, nog wel op Sabbath, alvorens naar de kerk te gaan, dikwijls in drift de boel aan scherven gooide; het gebed daarna was er echter niet minder intensief om. Mijn vader had een mooie groothandel in comestibles en we woonden boven het grote pakhuis; maar hij had niet de capaciteiten de zaak op peil te houden. Moeder waarschuwde hem herhaaldelijk voor zijn personeel, dat hem bedroog en bestal.
Zelfs werkte moeder nog administratief in de zaak maar zij heeft de catastrophe en het faillissement niet kunnen verhinderen.
Ik was de jongste van de kinderen en het is begrijpelijk, dat ik de finesses van de treurige afwikkeling niet weet.
Wel weet ik, dat er ontzettende scènes tussen mijn ouders, die zich niet konden beheersen, voorvielen en ook weet ik maar al te goed, dat het meemaken van zulke scènes op de

kinderen een funeste invloed uitoefenen en tot een groot minderwaardigheidscomplex kunnen leiden.
Als na zulk een ontzettende scène, wij kinderen alle in angst en beven in de gang stonden te wachten, of de verzoening tussen onze ouders nog niet kwam en moeder, na een tijdje de deur op een kier opende, om ons te wenken, dat het weer in orde was, dan baart het geen verwondering, dat moeder afkerig stond tegenover de omgang met mannen, ook dan, als het haar kinderen betrof. Ook dàt heeft haar later veel leed berokkend – maar ze kòn toch immers niet anders!
Met mijn beide oudste zusters ging het thuis scheef; mijn oudste broer leefde reeds als kind iets afzijdiger, doch mijn jongere broer ving veel op; dat alles – hij was een zeer goed musicus – is dan ook zeer zeker van invloed geweest op zijn ontwikkeling.
Van de drie volgende meisjes bleef de oudste in haar ontwikkeling steken, toen de épileptie haar begon te fnuiken en ze haar opleiding voor onderwijzeres moest opgeven.

pag. 3. De tweede was altijd een bron van verdriet door haar karakter en haar jalouzie op mij en tenslotte kwam ik en heb ik haar nog wat geluk kunnen geven alvorens ook tussen òns de breuk kwam door mijn huwelijk en alvorens de dood, één jaar daarna, een einde maakte aan dit leven, dat ook door physiek lijden, tot een werkelijke tragedie is geworden.

D. 82 A 14 KLICKA

Klicka.

Hij was een harpspeler, die op weg naar Engeland door het plotseling uitbreken van de oorlog in 1914 hier strandde met harp. Ik gaf hem alles, snaren en eten, en wat ik maar kon missen, en mijn moeder waarschuwde me en zei: "Je weet niets van die mensen". Ik offerde eigen belangen voor hem op; als dank gaf hij mij een copie van "Die Moldau" van Smetana, een stuk dat men als zeer briljante zetting voor harpsolo in zijn land wèl maar in ons land niet kende. Hij zei: "Voor U dat spelen kunt, duurt het jaren, en op concerten spelen kunt U het nooit." Ik studeerde er hard aan, en beschouwde het vol respect en waardering. Tot de verhouding verkoelde en hij begon, mij te bekladden. Door een toevalligheid werd ik gewaar, dat hij de HH van de muzikale pers bezocht, en lasterlijke leugens over me rondstrooide. Blijkbaar zat ik hem, met mijn succes, dwars, en wilde hij de alleen-heerschappij.
Ik trad toen ook in Amsterdam op, mijn éérste optreden daar in de Kleine Zaal van het Concertgebouw – en zette deze moeilijke Moldau, die, zoals hij blijkbaar niet wist, intussen in druk verschenen was, op het programma. Er werd me, vlak voor het begin, door de bediende in de solistenkamer een brief overhandigd, met verdraaid handschrift, waarin niet een verzoek om een vrijkaart, zoals ik vermoedde, doch waarin een dreigement van hem, dat hij bij iedere verandering en vergemakkelijking in aanwezigheid van een getuige zou protesteren. Al was van al die veranderingen niets waar, zo kan ik U verzekeren, dat het me flink nerveus maakte. Ik speelde, en protesten bleven achterwege. Er gebeurde niets, en hij was, tegen wil en dank, getuige van mijn groot succes.
Nooit heb ik meer vóór het optreden een brief geopend.

E. 82 A 15 De Transporten

De Transporten.

Wat al ellende bracht het transporteren der harp met zich mee, vooral als men, zoals ik, niet groot en krachtig is. Men kan zelf met de 100 kg. Zware kist niets beginnen, en is volkomen afhankelijk. Ik heb aan fooien en cigaretten een klein kapitaaltje uitgegeven (niet aftrekbaar bij de belasting). Daarbij heb je, behalve in theaters, meestal te doen met mensen die van toeten of blazen weten, die niet weten of de kist rechtop moet staan of liggen. Eens speelde ik in een oud kasteel, en werd de harpkist behandeld door twee oude tuinlieden, die in de grote tuin aan het werk waren. Ik verklaarde hoe het moest, en werd aangesproken door iemand. Op het moment dat ik me omdraaide, zagen de twee oudjes blijkbaar kans, de kist neer te leggen, en ze te openen. En toen ik weer keek, zag ik tot mijn ontzetting, mijn harp in de stromende regen in de kussens in de kist liggen, als een oester in de schelp! En dan neemt men het nog kwalijk, als ik des duivels word. Het is haast niet mogelijk om als vrouw alleen met zulk een zware kist te reizen, en het is een hels werk, er het oog op te houden, of het instrument wel op tijd ingeladen en overgeladen wordt. Bij grote drukte denken de transporteurs gauw, dat een volgende trein ook goed is. Ze weten niet, hoe het er op aan komt, het instrument tijdig in handen te hebben, en hoe nodig het is, het te laten acclimatiseren, vooral bij een optreden als enig optredende. Op het laatst ben ik er toe overgegaan, zelf per auto het transporteren op me te nemen, doch ook dat heeft zijn grote bezwaren om thuis iemand te vinden voor in- en uitpakken. En wáár de grote, onhandige kist te bewaren?

F. 82 A 16 EENZAAMHEID

Eenzaamheid

De harp dwingt de bespeelster tot eenzaamheid. Komt het wel voor, dat er twee harpisten in het orkest meespelen, vroeger, in mijn tijd, kwam dat niet zoveel voor. Men zit als het ware op een eiland.
De lessenaar naast je, de harp met de ruim er achter staande stoel, want men heeft plaats nodig bij het ingewikkelde gebruik van de voetpedalen, vragen veel ruimte. Het samen bespreken van de harppartij gaat niet, want men is bijna altijd alleen. Daarbij komt, dat alle rustmaten niet altijd volledig uitgeschreven zijn, maar gemakshalve vervangen door: - rust tot letter E – of H – of voor mijn part Q. Wanneer is men bij zo een letter aangekomen? Dus gaat men vragen bij de buurman, d.i. doorgaans de laatste fluitist. Nu hangt het van het stuk af, hoeveel fluitisten meedoen. Soms 2, of 3 of 4. Dat is niet altijd dezelfde man die er aan zou kunnen wennen. En die zit trouwens, gezien de ruimte, die de harpspeler nodig heeft, een flink eind van de harpspeler vandaan. Dus trekt men zoveel mogelijk zijn aandacht, want roepen kan men niet, en vraagt hem, bij de bewuste letter te waarschuwen. Eindelijk bereikt men dat, maar hij heeft op dat moment zelf zijn aandacht bij zijn spel nodig. Goed… het lukt. We zijn zover. Nu wil het, dat hij het vergeet, of een moeilijke passage speelt, of zelfs niet weet…Wat gebeurt er dan? Allereerst begint men door het lange wachten wantrouwig te worden, dan schrikt men en dan "zegene men de greep" en poogt van de repetitie te herkennen, wanneer men moet spelen. Op de dirigent kan men niet bouwen, want òf hij geeft in het geheel niet aan, òf men heeft geen tijd, zich op de inzet voor te bereiden. Liever duizenden maten uittellen, dan op collega's te steunen. Het gebeurde mij eens, dat ik bij een uitvoering van *Don Quichotte* van Richard Strauss gegrepen werd door de prachtige vertolking van het altvioolsolo. Ik zat weer eens hevig te tellen, doch mijn oren namen me mee zonder het me te laten bewust worden. Op een gegeven moment echter miste ik iets. Ik dacht: "ER blijft iets weg, maar wat?" Ik was er zó "in", dat ik zocht naar de

zondaar, en mijn blik viel op de hoorns. Ik dacht: "Hoe kunnen die nou iets zó belangrijks weglaten en er dan zo doodkalm onder blijven?" totdat ik plots naar de dirigent keek, die hevig naar me stond te zwaaien, en ik op hetzelfde ogenblik bemerkte, dat ik het zelf was, die wegbleef. Anderhalve maat had ik gemist, en gelukkig hielpen diezelfde oren me verder, en nam ik de draad op. Na afloop boot ik mijn verontschuldiging aan, waarop de dirigent niets anders zei dan: "Klets niet." Hij was het niet gewend van me…Ook op ander terrein openbaart zich de eenzaamheid van de harpspeelster, nl. Bij het reizen. Er vormen zich allicht kleinere groepjes in zulk een groot ensemble, waar zich de tijd van het langer of korter reizen doden door kaartspel of iets dergelijks. Als harpspeler kun je je nooit daarbij aansluiten, omdat je niet altijd het gehele programma meedoet. Dat brengt later of vroeger vertrek met zich mee (in mijn tijd tenminste), en werkt de eenzaamheid weer in de hand.

G. 82 A 17 DE LUCHTMACHT

De Luchtmacht

Ik heb het voorrecht gehad, met mijn harp zowat overal te verschijnen; op het grote orkestpodium als solist, waar ik me dan voelde als een vis in het water – op kamermuziekpodia – in kerken – ja zelfs in militaire kampen.

Zo maakte ik eens een grote tournée voor de luchtmacht in kampen en kazernes, en vond veel waardering en aandacht, ondanks het ernstige programma, waarbij ik niet van mijn repertoire afweek. Het gebeurde wel, dat ik met 30 militairen begon en met 300 eindigde. Men ging elkaar roepen.
na afloop vroeg ik, mij enige vragen te stellen. Er kwamen daarbij aardige vragen voor de dag, zoals b.v.: "Welke functie vervult nu eigenlijk de harp in het muziekleven?"
Ik antwoorde door te vertellen, waar de harp beslist nodig is, en dat is in het symphonie-orkest, in de opera en soms in de romantische operette van vroeger. En onder dat "beslist nodig zijn" verstaan we de door de componist in de partituur voorgeschreven instrumenten. Als dat het geval is, dan wordt daar strict de hand aan gehouden.

3. Verzoek van Frederiks aan Generalkommissar Schmidt om aan Gemmeker te bevestigen dat een paar dozijn personen vrijstelling heeft, d.d. 14 januari 1943

Amsterdam, NIOD, archief 101b Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.no. 716 (bevat een verzoek van Frederiks aan Generalkommissar Schmidt om aan kampcommandant Gemmeker te bevestigen dat een paar dozijn personen vrijstelling heeft, gedateerd 14 januari 1943).

Deze brief van secretaris-generaal Frederiks aan Generalkommissar Schmidt bevat een lijst met namen, waaronder Rosa Spier. Vanwege de privacy gevoeligheid van persoonsgegevens, zijn een aantal geboortedata gecensureerd. Rosa Spier wordt onderaan pagina 3 genoemd.

Abschrift

DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

~~BERICHT OF SCHRIJVEN VAN~~ NR. 174 ~~AFD.~~ Präsidialabt.
Bezug mein Schreiben vom
12.Januar 1943,nr.131 Präsidialabt.

BETREFFENDE 'S-GRAVENHAGE, den 14.Januar 1943.
Befreiung vom Arbeitseinsatz.

MEN GELIEVE BIJ HET ANTWOORD NAUWKEURIG HET ONDERWERP, DE DAGTEEKENING EN HET NUMMER VAN DIT SCHRIJVEN TE VERMELDEN.

Sehr geehrter Herr Generalkommissar,

Im Nachgang zu meinem obenerwähnten Schreiben muss ich Ihnen zu meinem Bedauern mitteilen,dass ich unterliess folgende Personen in die Liste aufzunehmen:
Mozes Jacob Wolff, geboren am 24.Mai 1879,
Henriette Agatha Wolff, de Hartog, geboren am 25.Juni 1882,
Johanna Rebecca Wolff, geboren am 10.August 1907,
Jacob Leo Wolff, geboren am 28.Juni 1911,
Käthe Wolff-Fischer, geboren am 25.November 1908,
alle wohnhaft in Arnhem, Stationsplein 20, sowie
Frau Witwe Henriette Gertraude Schubman-Gerzon, geboren am 2.Juni 1880, die sich momentan in Westerbork befindet,
Mr.Martijn Gustaaf Polak Daniels, geb.am 25.Oktober 1883, wohnhaft in Assen, Parallelstraat 7, ehemaliger Griffier des Landgerichts in Assen.

Ich trug die Familie Wolff zunächst nicht in die Liste ein, weil Herr M.J.Wolff, Provinzialvertreter des Judenrats in Gelderland ist und als solcher eine umfassende Tätigkeit hat, sodass ich nicht wusste, ob ich gut daran täte, ihn für den Aufenthalt in Barneveld vorzuschlagen.

Indessen habe ich erfahren, dass die Tätigkeit des Herrn Wolff seiner Überführung nach Barneveld nicht im Wege steht, so dass ich Ihnen vorschlage, ihn nachträglich in die Liste aufzunehmen.

Was Frau Schulman betrift, bemerke ich, dass ihre Kinder bereits vom Arbeitseinsatz befreit wurden, so dass ich grossen Wert darauf lege,wenn auch sie für Befreiung in Betracht käme.

Weiter teile ich Ihnen mit, dass der Lagerkommandant in Westerbork dem Judenrat mitgeteilt hat, dass, falls er heute nicht eine Nachricht Ihrerseits über die Zentralstelle für jüdische Auswanderung

An
den Herrn Generalkommissar zur besonderen Verwendung (Persönlich)

5646 - '41 - K 983

Levi Grünwald, geb.13.1.1885, Den Helder; G.Terborgstr.12hs, Amsterdam (augenblicklich in Westerbork);
Sara Grünwald-Witmond, geb.19.4.1892 Monnikendam, G.Terborgstr.12hs Amsterdam (augenblicklich in W.);
Izak Grünwald, geb. Den Helder, idem ;
Dr.Jacob Lopes Cardozo, 24.2.1883 Amsterdam, Mr.P.J.Troelstraweg 90, Leeuwarden (augenblicklich in W.);
Celine Lopes Cardozo-Rodriques Pereira, geb.25.5.1881 Amsterdam, Mr.P.J.Troelstraweg 90, Leeuwarden (augenblicklich in W.);
Alfred Lopes Cardozo, geb. 20.10.1909 Haarlem, Mr.P.J.Troelstraweg 90, Leeuwarden (augenblicklich in W.);
Sidney Lopes Cardozo, geb.5.4.1911, Semarang, Mr.P.J.Troelstraweg 90, Leeuwarden (augenblicklich in W.);
Paul Lopes Cardozo, geb.19.12.1913 Semarang, Mr.P.J.Troelstraweg 90, Leeuwarden (augenblicklich in W.);
Mr.Bertha Bakker Nort, geb.8.5.1874 Groningen, Poggenbeekstr.15, Arnhem (augenblicklich in W.);
Dr.Jacobus Heimans, geb.29.5.1889 Amsterdam, Michel Angelostr.41, Amsterdam (augenblicklich in W.);
Lucy Sarah Heimans-Heimans, geb.8.7.1898 Zwolle, Michel Angelostr.42, Amsterdam;
Elly Myrte Heimans, geb. Amsterdam, Michel Angelostr.42, Amsterdam;

Eduard Maurits Meyers, Prof., geb.10.1.1888 Den Helder, Boerhaavelaan 22, Leiden (augenblicklich in W.);

Tony Meyers-Gottschalk, geb.11.6.1885 Amsterdam, Boerhaavelaan 22, Leiden (augenblicklich in W.);

Clara C.Meyers, geb. Leiden, Boerhaavelaan 22, Leiden (augenblicklich in W.);
Thea Anholt-Schmerler, geb. Den Haag, Hofwijckstr.25, Den Haag (augenblicklich in W.);

Eveline Marianne de Jong-Keiser, geb.15.11.1893,Eindhoven, Maliesingel 36 Utrecht (in Westerbork);
Louise Eveline de Jong, Maliesingel 36 Utrecht (in Westerbork) geb. ;
Israël Olman,geb.17.8.1882,L.v.Meerdervoort 131^{I},Den Haag (augenblicklich in W.);
Rozalie Spier,geb.7.11.1891 Den Haag,Milletstr.32^{2h} A'dam (in W.);
Clotilde Belinfante-Openheimer, geb.23.7.1881 Rotterdam, Statenplein 12, Den Haag (augenblicklich in W.);

4.

Dora Nellie Belinfante,geb.4.11.1907 Den Haag,Statenplein 12, Den Haag (augenblicklich in W.)
Caroline Marianne van den Bergh-Creveld, geb.2.8.1872 Arnhem, van Dorpstr.1 Scheveningen (augenblicklich in W.);
Hubertina Rosina Creveld, geb.11.2.1877 Arnhem, van Dorpstr.1 Scheveningen (augenblicklich in W.);
Simon van Menk, geb.19..4.1885 Harderwijk, Amaliaa van Solmsstr.1 Den Haag, (in Westerbork);
Sophie Frederika van Menk-Jacobson, geb.27.2.1903 Den Haag, A.van Solmsstr.1 Den Haag (in Westerbork);
Jacqeline Elisabeth van Menk,geb. Den Haag, A.van Solmsstr.1, Den Haag (in Westerbork);
Betty van Menk, geb. Den Haag, A.van Solmsstr.1, Den Haag (in Westerbork).

Ich wäre Ihnen dankbar wenn Sie heute den Lagerkommandanten über die Zentralstelle für jüdische Auswanderung von Ihrer Entscheidung telegraphisch in Kenntnis setzen wollten,oder ihn zu ersuchen die Betreffenden nicht abführen zu lassen,solange Ihre Entscheidung aussteht.

Ich hoffe Sie in dieser Angelegenheit zum letzten Mal belästigt zu haben.

DER GENERALSEKRETÄR IM
MINISTERIUM DES INNERN,
get. Frederiks

4. Theresienstadt Transport 7 februari 1945

A. Brief van Roswell McClelland aan Ernest Frischer over het Theresienstadt transport (Engels)

Het onderstaande citaat is ontleent aan Erbelding, Rebecca. "About Time: The History of the War Refugee Board." PhD dissertatie, George Mason University, 2015. 634-635n39. Beschikbaar via: http://digilib.gmu.edu/xmlui/bitstream/handle/1920/9646/Erbelding_gmu_0883E_10834.pdf?sequence=1&isAllowed=y (geraadpleegd 16 augustus 2017).

Roswell McClelland, Notes on demographics of Theresienstadt convoy, 1915 February 13; War Refugee Board Papers, Box 70, folder 5; FDRL.

'In a letter to Ernest Frischer, explaining that he could not extricate individuals from Theresienstadt, McClelland explained what he knew of the group's release: "The whole negotiations which led up to the release of these people were of a highly fortuitous nature and we here in Switzerland had no control whatsoever over the individuals chosen to come. This was, as is so often the case, a decision taken by the Germans themselves. As the story has been told to me the Commander of the ghetto of Theresienstadt simply asked the internees one Sunday night a few weeks ago who would like to go to Switzerland. At first no one volunteered, since a trick was feared; then gradually a number of the older people said they would like to go. This movement gathered momentum until the number reached 1,200 at which point the Commander said that would be all. As a matter of fact in Switzerland we had no idea that the Jews released by the efforts of former Federal Councilor Musy, in negotiation with Himmler would come from Theresienstadt. It is my personal opinion that the Nazis chose Theresienstadt since it was comparatively simple to organize a convoy from there in a short space of time. We would personally have preferred [sic] to effect the release of Jews who were in camps where the treatment was far worse, such as Bergen-Belsen or some of the outer-and-out such as Oranienburg. My job is seeing that such releases in general take place and I cannot concern myself with the cases of certain individuals or groups of individuals, otherwise I should never 'see the forest for the trees.' My efforts go toward bettering the lot of as many persons a s possible regardless of location or nationality." Roswell McClelland, List to Ernest Frischer, 1945 March 1; War Refugee Board Papers, Box 69, Folder 2; FDRL.

B. Brief met lijst van namen van Roswell McClelland aan Generaal William O'Dwyer, d.d. 16 februari 1945

Deze lijst heb ik doorgezonden gekregen van Ron Coleman, medewerker bij het USHMM. Hij heeft deze lijst in het archief van het War Refugee Board gevonden. Ik heb er helaas geen precieze bronvermelding bij gekregen. Ik heb, naast de brief zelf, van de lijst alleen pagina's waar Samuel Swaap (p.20), Rosa Spier (p.21) en Samuel Tromp (p.22) voorkomen, opgenomen als bijlagen.

LEGATION OF THE
UNITED STATES OF AMERICA

AIR MAIL

~~RESTRICTED~~

Bern, February 16, 1945.

Dr. Sternbuch Dear Sir

Dear General O'Dwyer:

With reference to the Legation's wire No. 990 of February 14 I am pleased to enclose for the Board's information and records two lists covering the group of 1,200 Jewish refugees from Theresienstadt which recently reached Switzerland. The first of these lists (on the Union of Orthodox Rabbis' letter head) covers the whole group and was made up by Mr. Sternbuch's organization on the basis of a list of the convoy submitted by the Germans. The second list covers only those persons of Dutch nationality, and was compiled by the Dutch Jewish Committee in Geneva. A second copy of the Dutch list is enclosed and it would be most appreciated if it could be mailed to Mr. H. Lamon, 180 Riverside Drive, New York City, the correspondent of the Dutch organization in the United States.

Very sincerely yours,
Roswell D. McClelland
Roswell D. McClelland
Special Assistant to
the American Minister.

Enclosures: 2 lists for WRB, 1 list for Mr. Lamon

Brigadier General William O'Dwyer
Executive Director
War Refugee Board
Washington 25, D. C.

00094

UNION OF ORTHODOX RABBIS OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND CANADA

Süssholz	Rosalie	3.6.86	Arbeiterin	D.R.
Swaap	Samuel	15.10.88	Konzertm.	Holl.
Schild	Gerda	23.11.22	Säug.Schw.	D.R.
Schaap	Adolf	14.1.32	ohne	Holl.
Schaap	Otto	18.8.33	ohne	Holl.
Schaap-Andriessen	Johanna	2.5.04	ohne	Holl.
Schaap	Louis	16.3.91	Arzt	Holl.
Schaap-Goldtschmidt	Ida	8.3.69	Angeste.	D.R.
Schaffer	Rachel	23.1.31	ohne	Holl.
Schaffer	Samuel	17.1006		Holl.
Schapira	Walke	26.1.66	ohne	D.R.
Schattner	Debora	1.4.93	Pflegerin	D.R.
Schaye	Erich	4.2.86	Innenarb.	D.R.
Scheffer-Buijtekant	Kaatjev	18.1.12	Schneiderin	Holl.
Schidorowsky	Auguste	24.3.73	Haushalt	D.R.
Schiftan	Alino	31.5.66	Haushalt	D.R.
Schiel	Gerson	12.12.40	Kind	D.R.
Schindler	Alfred	2.11.86	Schlosser	D.R.
Schindler	Jacob	21.2.68	Arbeiter	D.R.
Schirokauer	Louise	24.4.73	Haushalt	D.R.
Schirokauer	Lonni	14.10.72	Haushalt	D.R.
Shirukauer	Nathan	22.5.77	Hilfsarb.	D.R.
Schaje	Frieda	5.11.94	Sakret.	D.R.
Schloss	Max	19.12.72	Arbeiter	D.R.
Schleimer	Henriette	2.4.91	Köchin	D.R.
Schlesinger	Johanna	19.3.75	ohne	D.R.
Schlesinger	Herta	6.2.91	Kunstgewerbl.	D.R.
Schloss	Oscar	19.12.78	Konfektionär	D.R.
Schloss	Emilie	22.7.75	Haushalt	D.R.
Schlesinger	Hugen	23.11.77	Apoth.	D.R.
Schloss	Clothilde	11.6.77	Haushalt	D.R.
Schmal	Bella	22.2.77	Haushalt	D.R.
Schmelz	Jeannette	16.12.74	Haushalt	D.R.
Schmelz	Recha	29.9.00	Schwester	D.R.
Schmelz,	Julius	30.7.75	ohne	D.R.
Schneider	Helene	5.1.74	Haushalt	D.R.
Schnittmann	Froim	20.1076	Hilfar.	D.R.
Schönberger	Eva	19.11.31	Schüler	Prot.
Schneider	Helene	5.1.74	Haushalt	D.R.
Schnabel	Emil	20.6.72	Arbeiter	D.R.
Schönfeld	Rudolfine	24.9.77	Schneider	D.R.
Schönfeld	Rosa	6.6.66	Haushalt	D.R.
Schönfeld	Taube	1.8.64	Haushalt	D.R.
Schreiber	Elsa	13.11.73	Näherin	D.R.
Schreiber	Adolf Aaron	8.3.78	Kaufmann	D.R.
Schrijver	Hans	27.12.17	Arzt	Holl.
Schrijver-v.son	Sara	16.12.15	Angest.	Holl.
Schustak	Julius	13.3.79	Kaufmann	D.R.
Schuler	Selma	27.6.94	Krankenschw.	D.R.
Schulmann-Gerson	Henriette	2.6.80	ohne	Holl.
Schustack	Rosalie	3.1.74	Haushalt	D.R.
Schubert	Therese	2.3.80	Haushalt	D.R.
Schwarz-Top	Louise Caroline	27.5.04	Haushalt	Holl.

UNION OF ORTHODOX RABBIS OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND CANADA

Schwarz	Benno	2.6.29	Schüler	Holl.
Schwarz	Rebekka	24.6.72	Haushalt	D.R.
Schwarz	Aaron Adolf	17.1.97	Dir.chem.Fabr.	Holl.
Schwarz	Netty	26.11.26	Studentin	Holl.
Schwarzer	Selma	10.9.65	Haushalt	D.R.
Schweich	Hermine	19.2.73	ohne	D.R.
Schwersenz	Josef	3.4.71	Schneid.	D.R.
Schwersenski	Johanna	27.1.70	Haushalt	D.R.
Schwabacher	Johanna	15.12.69	Haushalt	D.R.
Spanier	Adele	21.4.81	Haushalt	D.R.
Spanjaard-Spanjaard	Olga	13.6.84	ohne	Holl.
Spanjaard	Martha	29.10.07	Sekretärin	Holl.
Speijer	Isaac	26.11.34	ohne	Holl.
Speijer	Jacob	28.4.11	Diamannarb.	Holl.
Speiser	Simon	18.2.72	ohne	D.R.
Spielmann	Josephine	26.12.85	Haushalt	D.R.
Spielmann	Emanuel	30.6.82	Arbeiter	D.R.
Spier	Rosalie	7.11.91	Harfenvirtuosin	Holl.
Spiro	Delphine	9.9.69	Haushalt	D.R.
Spirio	Mina	23.1.78	Haushalt	D.R.
Spitz	Emil	6.1.84	Bäcker	Prot.
Spitz	Olga	13.3.81	Haushalt	Prot.
Spitzer	Ella	5.10.91	Haushalt	D.R.
Spitzer	Fritzi	14.3.11.	Haushalt	D.R.
Spitzer	Johanna	13.5.65	Haushalt	D.R.
Spitzer	Leopold	10.1.80	Arbeiter	D.R.
Spitzer	Pauline	5.10.89	Haushalt	D.R.
Springer	Caroline	15.1.76	Haushalt	D.R.
Stahl	Nathan	6.3.71	ohne	D.R.
Stahl	Ida	29.8.77	Haushalt	D.R.
Stamm	Anna	6.3.74	Arbeiterin	D.R.
Stein	Johanna	11.6.40	Kind	Prot.
Stein	Lilly	4.1.13	Haushalt	Prot.
Stein	David	26.11.86	Arbeiter	D.R.
Stein	Rocha	10.7.84	Haushalt	D.R.
Stein	Hugo	15.9.11	Mechaniker	Prot.
Stein	Chana	13.11.11	Haushalt	D.R.
Steindler	Julius	6.8.86	Hilfsarb.	Prot.
Steindler	Artthur	13.9.89	Sattler	Prot.
Steindler	Bozena	6.1.96	Köchin	Prot.
Steindler	Hana	2.6.26	Graphikerin	Prot.
Steindler	Margarethe	21.11.02	Haushalt	Prot.
Stepler Seinwell	Hirsc	25.8.77	Arbeiter	D.R.
Stern	Rocha	11.8.71	Haushalt	D.R.
Sternberg	Sara	24.6.85	Haushalt	D.R.
Stibbe	Sara Dorothea Rose Jeanne	26.5.82	Haushalt	Holl.
Strauss	Clementine	24.6.79	Haushalt	D.R.
Strauss	Dr. Alfred	28.4.73	Arzt	D.R.

UNION OF ORTHODOX RABBIS OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND CANADA

Strauss	Jacob	8.6.76	Arbeiter	D.R.
Sturm	Leon	12.11.77	Arbeiter	D.R.
Sturm	Irma	17.7.72	Haushalt	D.R.
Tarler	Chaje	19.1.75	Haushalt	D.R.
Taussig	Dr.Siegmund	22.2.62	Generalstabsarzt	D.R.
Teixeirade Mattos	Sara	31.7.06	Pflegerin	Holl.
Teijel	Jaques	9.1.20	Arzt	Holl.
Tels	Anni	23.2.30	Studentin	Holl.
Tels-Elias	Lucie	16.10.99	Angestellte	Holl.
Tels	Martinus	16.8.26	Student	Holl.
Thal	Johanna	6.11.72	Haushalt	D.R.
van Thijn-Michels	Fanny	23.11.79	Haushalt	Holl.
van Thijn	Dr. Adolf	24.12.67	ohne	Holl.
Thomans	Regina	13.4.84	Haushalt	Holl.
Thors	Helena	31.5.26	Haushälterin	Holl.
Toczek	Salka	21.10.74	ohne	D.R.
Tooplutz	Else	20.1.90	Pflegerin	D.R.
Trebitsch	Anna	10.3.73	Haushalt	D.R.
Tromp	Grietja	30.10.31	ohne	Holl.
Tromp	Samuel	25.1.02	Musiker	Holl.
Tromp	Aaltje	25.4.27	Haushalt	Holl.
Tromp	Aaron	8.6.35	ohne	Holl.
Tromp-de Swaun	Betje	30.3.02	Haushalt	Holl.
Turkruijer	Rebekka	21.8.18	Korsettnähr.	Holl.
Turfkruijer	Isaak	27.2.97	Diamantarb.	Holl.
Turfkruijer	Flora C.	25.9.20	Verkäuferin	Holl.
Turfkruijer	Willem	28.6.06		Holl.
Turfkruijer	Jacqueline	4.3.33	Kind	Holl.
Turfkruijer	Marianne	19.5.30	jugend	Holl.
Urbach	Gertrud	10.3.93	Haushalt	D.R.
Unger	Friedericke	6.1.77	Haushalt	D.R.
Unger	Pauline	24.5.73	Haushalt	D.R.
Unger	Gertrud	3.11.71	Haushalt	D.R.
Ullenberg	Klara	4.5.69	ohne	D.R.
Uske	Siegfried	1.9.73	Arbeiter	D.R.
Vaschinsky	Sigmund	12.2.68	Friseur	D.R.
Vaz Dias-Lopes Cordozo	Rebekka	24.4.74	Haushalt	Holl.
Veffer	Jakoba	13.5.21	Stenotyp.	Holl.
v.d.Ven	Eva	7.12.75	ohne	Holl.
Verkozen-Brisch	Sonja	7.8.20	Pflegerin	Holl.
Verkozen	Henri	2.8.12	Portier	Holl.
Vlessing-Vomberg	Miontje	29.9.12	Stenotyp.	Holl.
Vlessing	Max	30.415	Monteur	Holl.
Vloss	Josef	12.8.74	ohne	Holl.
Visser-Opol	Rosa	20.2.12	Haushalt	Holl.
Visser	Mina	8.8.72	ohne	Holl.